

жирами (з пересадкою з одного повітр. судна в інше).

А. з річним обсягом перевезень понад 10 млн осіб відносяться до позакласних, а з обсягом менше 100 тис. осіб. — до некласифікованих. Одним з найперших А. світу вважається Кенігсберзький А. Девау в Східній Пруссії (тепер м. Калінінград, РФ), що відкрився 1919. Країни з найбільшою кількістю аеропортів (2008): США — 14951, Бразилія — 4176, Мексика — 1848.

Лит.: Ашфорд Н., Файт П. Проектирование аэропортов. Москва, 1988; Ашфорд Н. и др. Функционирование аэропорта. Москва, 1990; Калабеков И. Г. Российские реформы в цифрах и фактах. Москва, 2010.

А. С. Івченко

Аеропружність — розділ прикладної механіки, в якому вивчають процеси взаємодії пружної системи з потоками газів (повітря). А. — досить поширене явище в багатьох галузях техніки, у буд-ві, особливо під час вивчення дії вітрів на висотні споруди, мости, в енергомашинобудуванні, у суднобудуванні тощо. А. має виняткове значення для авіації та ракетної техніки, оскільки у випадку руху літального апарата в повітрі за рахунок *аеродинамічних сил* у ньому виникають деформації конструкції, що своєю чергою призводить до виникнення аеродинамічних сил. А. розглядає явища, які поділяють на статичні та динамічні. До статичних належать: дивергенція — аперіодична втрата стійкості крила (оперення), а також втрачання ефективності приладів керування літального апарата. До динамічних явищ належать явища, для яких є істотною взаємодія трьох видів сил — аеродинамічних, інерційних та сил пружності: флатер — коливна втрата стійкості літального апарата чи його частини; бафтинг — вимурені наливання частини пружної конструкції під дією нестационарного обтікання її повітрям, напр., зривання вихорів; *автоколивання* органів керування літального апарата, коли він переходить до надзвукового режиму польоту. До динамічних явищ належать також реакція пружної конструкції на пориви вітру; вплив деформації, конструкції на динамічну стійкість польоту літального апарата. Вплив цієї системи істотно ускладнює аналізування аеропружної взаємодії, оскільки потрібно враховувати нелінійні властивості його мех., гідравлічних та електронних елементів, що спричиняють утрати аеропружної стійкості. А. базується як на теор., так і на експерим. методах досліджень. Прикладом експерим. методів може бути випробування літального апарата в *аеродинамічних трубах*.

Лит.: Биспінгхофф Р. Л., Эшли Х., Халфман Р. Л., Аэроупругость / Пер. с англ. Москва, 1958; Фершинг Г. Основы аэроупругости / Пер. с нем. Москва, 1984.

М. В. Курик

Аеросани — сани, що пересуваються по снігу і льоду тягою повітр. гвинта. Винайдено 1903; згодом набули поширення. Перша модель являла собою легкі сани, на яких встановлювався двигун внутрішнього згоряння з аеродинамічним рушієм — повітряним гвинтом. Уже 1907 на моск. фабриці «Дукс» був побудований і випробуваний «лижний автомобіль». 1908 ця машина отримала назву — А. У січні 1910 А. власної конструкції року створив авіаконструктор І. І. Сі-

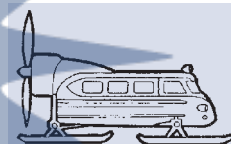
Міжнародний аеропорт
Бориспіль

корський. Швидкість А. може сягати 140 км/год, залежно від потужності двигуна. У конструкцію А. входить шасі, що складається з трьох або чотирьох лиж. Частіше використовується більш проста трьохлижна схема; чотирьохлижна більш трудомістка, але забезпечує кращу прохідність саней по пухкому снігу і стійкість при русі по пересіченій місцевості. А. широко використовувались у військ. цілях для транспортування боєприпасів, вивозу поранених, зв'язку тощо. Від 1960-х А. в своєму розвитку пройшли шлях від примітивного низькотехнол. транспортного засобу до того виду транспорту, який є тех. засобом пересування, що швидко розвивається. Так, у КБ Н. І. Камова розроблено А. «Север-2», випущені серією 100 машин. 1962 на з-ді «Прогрес» почалося серійне вир-во більш досконалої моделі Ка-30. А. Ка-30 з пасажиромісткістю 8–10 чоловік застосовувалися для регулярного перевезення пасажирів і вантажів (зокрема, пошти), обслуговування рейсів мед. допомоги у важкодоступних районах Сибіру і Крайньої Пн., Дал. Сходу, Казахстану на місцевих лініях (протяжністю кілька десятків кілометрів). Улітку А. могли бути обладнані поплавками і використовуватися на річках (в тому числі мілководних) як швидкісні судна-глісери. На початку 1990-х А. починають втрачати своє значення як поштово-пасажирський транспорт; натомість набирають поширення менш місткі, але більш аеродинамічні та легкі лижно-гусеничні снігоходи.

Лит.: Евстюшин Н. И., Развитие аэросанного транспорта в СССР. Москва, 1959; Кириндас А. Снежная кавалерия // Техника и вооружение вчера, сегодня, завтра. 2012, Февраль (№ 2).

Аеросміт (англ. Aerosmith) — хард-рок-гурт. Створений у м. Бостоні (шт. Массачусетс, США) в 1970. Учасників гурту називають «поганими хлопцями з Бостона» і водночас «найкращою рок-н-рол-групою Америки». А. поєднують у творчості елементи хард-року, хеві-металу, поп-музики, глему і блюзу.

Учасники гурту: Т а й л е р, Стівен [англ. Tyler, Steven; справжнє прізвище та ім'я — Талларіко, Стівен Віктор (англ. Tallarico, Stephen Victor); 26.03.1948, м. Йонкерс, шт. Нью-Йорк, США] — лідер гурту, музикант, автор пісень; роль у гур-

Аеросани. Схематичне
зображення аеросаней

ті — вокал, губна гармоніка, клавішні, перкусія (у гурті від 1970); **П е р р і**, Джо [англ. Perry, Joe; повне ім'я — Перрі, Ентоні Джозеф (англ. Perry, Anthony Joseph); 10.09.1950, м. Лоренс, шт. Массачусетс, США] — засновник гурту, гітарист і автор пісень; роль у гурті — гітара, бек-вокал (1970–1979, від 1984); **Х е м і л т о н**, Том [англ. Hamilton, Tom; повне ім'я — Хемілтон, Томас Вільям (англ. Hamilton, Thomas William); 31.12.1951, м. Колорадо-Спрінгс, шт. Колорадо, США] — бас-гітарист гурту, рок-музикант і автор пісень; роль у гурті — бас-гітара, бек-вокал (від 1970); **К р а м е р**, Джой [англ. Kramer, Joey; повне ім'я — Крамер, Джозеф Майкл (англ. Kramer, Joseph Michael); 21.06.1950, м. Нью-Йорк, США] — барабанщик гурту; роль у гурті: ударні, бек-вокал

Аеросміт

(від 1970); **Уїтфорд**, Бред [англ. Whitford, Brad; повне ім'я — Уїтфорд, Бредлі Ернест (англ. Whitford, Bradley Ernest); 23.02.1952, м. Вінчестер, шт. Массачусетс, США] — гітарист гурту; роль у гурті: гітара, бек-вокал (1971–1981, від 1984). Колишні учасники: **Т а б а н о**, Рей (англ. Tabano, Ray; 23.12.1946, м. Нью-Йорк, США) — засновник гурту; роль у гурті — ритм-гітара (1970–1971); **К р е с п о**, Джиммі [англ. Crespo, Jimmy; повне ім'я — Креспо, Джеймс мол. (англ. Crespo, James Jr.); 05.07.1954, м. Нью-Йорк, США] — гітарист гурту; роль у гурті — гітара, бек-вокал (1979–1984); **Дюфей**, Рік [англ. Dufay, Rick; повне ім'я — Дюфей, Річард Марк (англ. Dufay, Richard Marc); 02.02.1952, м. Париж, Франція] — гітарист гурту, автор пісень; роль у гурті — гітара (1981–1984).

Музиканти вирішили об'єднатися у гурт і виступати разом 1970; перший концерт відбувся 06.11.1970 у м. Медоні (шт. Массачусетс, США). Перший альбом з однойменною назвою «А.» група записала 1973, спочатку він не мав успіху, але потім двічі ставав платиновим. Згодом гурт багато гастролював різними країнами світу, випустив низку дисків. Серед пісень А.: «Dream On» (авт. С. Тайлер), «Mama Kin» (авт. С. Тайлер; обидві — 1973), «Seasons of Wither» (балада, авт. С. Тайлер; 1974), «Sweet Emotion» (авт. С. Тайлер і Т. Гамільтон), «Walk This Way» (авт. С. Тайлер і Дж. Перрі; обидві — 1975), «Back in the Saddle» (авт. С. Тайлер і Дж. Перрі), «Last Child» (авт. С. Тайлер і Б. Вітфорд; обидві — 1976), «Janie's Got a Gun» (перша назва — «Danny's Got a Gun»; авт. С. Тайлер і Т. Гамільтон; 1989), «What It Takes» (балада, авт. С. Тайлер, Дж. Перрі та

Д. Чайлд; 1990), «I Don't Want to Miss a Thing» (балада, авт. Д. Уоррен; 1998).

Дискографія А. складається з 15 студійних альбомів, 45 синглів, 7 концертних альбомів, 10 збірників; фільмографія налічує 11 відзнятих концертів і численні відеокліпи. Пісні гурту вплинули на розвиток різних напрямів сучас. музики. Музику гурту А. використано у відеоіграх. Зокрема, 2008 амер. розробником відеоігор «Neversoft Entertainment» створено гру «Guitar Hero: Aerosmith», у якій використано 41 пісню А. Лише за перший тиждень було продано понад 567 тис. копій гри за понад 25 млн. доларів.

25.06.2016 лідер гурту С. Тайлер оголосив про розпад групи після наміченого на травень–липень 2017 прощального світового турне (Ізраїль, Грузія, Росія, Німеччина, Польща, Данія, Швеція, Велика Британія, Ірландія, Франція, Італія, Іспанія, Швейцарія, Канарські о-ви).

Гурт А. — один із найуспішніших. Заг. тираж альбомів А. перевищив 150 млн по всьому світу і 70,2 млн у США (найвищий серед амер. хардрок гуртів). За кількістю золотих, платинових і мультиплатинових дисків гурт посідає перше місце серед амер. гуртів. 2001 А. включено до Зали слави рок-н-ролу. 2005 журн. «Роллінг Стоун» включив А. до списку 100 найвидатніших музикантів усіх часів. Станом на 2016 А. отримав 32 нагороди у 79 номінаціях. Зокрема, 4 нагороди «Греммі», 4 нагороди журн. «Білборд» («Billboard Music Award»), 6 муз. нагород США («American Music Awards») та ін.

Лит.: Huxley M. Aerosmith: The Fall and the Rise of Rock's Greatest Band. New York, 1995; Davis S. Walk This Way: The Autobiography Of Aerosmith. New York, 1997; Foxe-Tyler C., Fields D. Dream on: Livin' on the Edge With Steven Tyler and Aerosmith. Berkley, 2000.

І. П. Волинець

Аеростат (від *аеро...* і грец. *στάτος* — нерухомий) — літальний апарат, легший за повітря. В оболонці А. міститься легший за повітря газ (водень, гелій, світільний газ, тепле повітря), що й створює, відповідно до закону *Архімеда*, підйомну силу.

Історія аеростатів. За відомостями англ. дослідника Дж. Нідема, у Китаї в 3 ст. до н. е. сконструйовано кулю з гарячим повітрям — лампу в паперовій емності. 1783 започатковано використання А. для польотів: брати *Монгольф'є* здійняли в повітря кулю, наповнену гарячим повітрям, з екіпажем із двох осіб (Ж. Ф. Пілатр де Роз'є і Ф. Л. д'Арланд). Упродовж 19 і поч. 20 ст. А. використовували у воєнних конфліктах для розвідки, наведення артилерії, бомбардування позицій ворога (а під час Другої світової війни А. — в системах протиповітря. оборони). Водночас провідні вчені (серед них Д. І. Менделєєв) застосовували А. для досліджень атмосфери.

Наприкін. 19 ст. створено дирижаблі — А., оснащені двигунами з повітр. гвинтами, які, на відміну від попередніх апаратів, могли рухатися спрямовано. Вершина такої техніки — нім. цепеліни (названі на честь їхнього винахідника Ф. фон *Цепеліна*). Ці величезні дирижаблі мали металевий каркас та оболонку, наповнену воднем. Дирижабль «Гінденбург» (нім. *Hindenburg*) у 1930-х здійснював трансатлантичні рейси між Німеччиною та США. Розвивав швидкість 130–150 км/год. На борту розташовувалися комфор-

табельні салони, пасажирські каюти, прогулянкові палуби, ресторан, бар, коктейльний зал тощо. Легкозаймистий водень став причиною катастрофи цього велетня 06.05.1937, після чого програму буд-ва таких повітр. суден було згорнуто.

1930 рад. учений П. О. Молчанов запустив перший у світі радіозонд — А., оснащений метеорол. апаратурою та радіопередавачем для передавання даних на землю. Це відкрило нову еру метеорол. досліджень. Протягом подальших 50 років радіозонд став основним дослідницьким інструментом на кожній метеорол. станції Землі.

Сучасний етап використання аеростатів. Поступово відроджується зацікавлен-

Аеростат

ня А. Формуються нові підходи до їх вдосконалення: заповнення оболонок неспальним гелієм, переоснащення двигунів, використання новітніх матеріалів і конструкцій. Сучасні А. придатні для транспортування важких негабаритних вантажів (щогл високовольних ліній тощо) у важкодоступні місця планети (гори, тайга, пустеля, острови в океані). А. використовують як дослідницьку апаратуру. У червні 1985 з автоматичних міжпланетних станцій «Вега-1» і «Вега-2» запущено два А. Після наповнення оболонок гелієм, А. дрейфували в атмосфері планети Венера на висоті 53–55 км, виконуючи вимірювання метеорологічних параметрів. Тривалість роботи обох зондів склала понад 46 год. В індустрії розваг і хобі популярність здобули польоти на монгольф'єрах — А., оснащених газовими пальниками для розігрівання повітря в оболонці.

Аеростати в Україні. Укр. історія застосування А., за непідтвердженими даними, розпочалася 1784, коли у Львові було запущено першу в світі повітр. кулю з автоматичним пальником на рідкому пальному для підігріву повітря в балоні. 1874 у Харківській губ. М. Т. Лавренцьєв, власноруч змайструвавши кілька повітр. куль, виконав 10 польотів і досягнув висоти 6000 м. Перший в Україні дирижабль «Київ» створив Ф. Ф. Андерс. Дирижабль «Київ» піднято у повітря 1911; перевіз близько 200 пасажирів. Оболонка дирижабля була 36,5 м завдовжки, 7 м у діаметрі, робочий газ — водень, ємність оболонки — 1 000 м³. Гондола була обладнана мотором у 60 кінських сил.

У сучас. Україні, як і по всьому світі, проходять фестивалі повітр. куль, працюють повітроплавні товариства тощо.

Літ.: Заманов М. Б. Основы расчёта и конструирования тепловых аэростатов. Москва, 2000.

Аеростатика (від *аеро...* і *статос* — нерухомий) — розділ гідроаеромеханіки, що вивчає закони рівноваги газоподібних середовищ атм. повітря. Моделлю, яка досить точно описує атм. повітря, є *ідеальний газ*, властивості якого описуються т. з. *газовими законами* (Бойля—Маріотта, Гей-Люссака, Шарля), що подають співвідношення між тиском, об'ємом і т-рою газу. Ці параметри повітря залежать від його місцезнаходження на Землі. Повітря знаходиться під дією сили земного тяжіння і, маючи масу, тисне на земну поверхню. Іншим чинником стану повітря є його властивість займати весь наданий йому об'єм, тобто повітря має *пружність*. Ця властивість призводить до зменшення щільності атм. повітря зі збільшенням висоти відносно Землі. Будь-який тиск на повітр. масу рівномірно поширюється на всі боки і діє однаково на обмежувальні поверхні незалежно від їх форм і положень. Додатковими чинниками стану повітря є його т-ра, залежна від енергії, що надходить від Сонця та з поверхні Землі, а також вологість, що є залежною від випаровування земної поверхні. Для повного опису стану атм. повітря, окрім А., слід використовувати закони *термодинаміки* (Ван-дер-Ваальса тощо).

Літ.: Рид Р., Праусниц Дж., Шервуд Т. Свойства газов и жидкостей: Справочное пособие / Пер. с англ., 3-е изд. Ленинград, 1982; Сивухин Д. В. Общий курс физики. Москва, 1990.

Аеротаксис (від *аеро...* і *таксиси*) — переміщення мікроорганізмів або рухливих клітин багатоклітинних орг-мів (напр., зооспор та ін.) до джерела кисню або від нього. У першому випадку проявляється позитивний А., властивий *аеробам*, у другому — негативний А., характерний для *анаеробів*. А. — окр. випадок *хемотаксису*.

Аеротенк (від *аеро...* і *танк*) — споруда для біол. очищення стічних вод, де цей процес відбувається в аеробному середовищі за інтенсивної подачі стиснутого повітря. Процес перетворення органічних стоків здійснюється за рахунок активного мулу (конгломератів бактерій-нітрифікаторів), який перебуває у завислому стані завдяки інтенсивному перемішуванню води. Задля підтримання швидкості нітрифікації на заданому рівні, частина активного мулу, яка виноситься з очищеною водою, відокремлюється та знову спрямовується в А. Принцип функціонування: забруднена вода надходить до зони аерації, взаємодіє з активним мулом, який перемішується з повітрям, що подається через фільтроносні труби. У аеробних умовах органічно зв'язаний Нітроген (азот) перетворюється на амоній, який бактерії *Nitrosomonas* та *Nitrobacter* переводять відповідно у нітрити та солі нітратної (азотної) кислоти. Із зони аерації суміш оборотної води з активним мулом надходить до вбудованого відстійника з наступним осадженням мулу, фільтрацією води через завислий шар та денітрифікацією. В *аквакультурі* А. застосовують як складову замкнутих рибоводних установок.

Лит.: Проскурено И. В. Замкнутые рыболовные установки. Москва, 2003; Жигин А. В. Замкнутые системы в аквакультуре. Москва, 2011; Васильева Н. В. Технические средства аквакультуры. Горки, 2012.

І. І. Грициняк

Аеротерапія (від *аеро...* і *терапія*) — застосування дії чистого повітря з лікувальною та профілактичною метою. А. іноді називають природною *оксигенотерапією*. А. — один із основних методів *кліматотерапії*, включає загальні оздоровчі заходи (прогулянки, екскурсії, спортивні ігри тощо) і спеціальні види А.: а) тривале перебування і сон у денний і нічний час у спец. кліматопавільйонах, на відкритих верандах, балконах, терасах, менш ефективно — у лікарняних палатах при відкритих вікнах (дозована і цілодобова А.); дозують А. тривалістю впливу, а також шляхом звуження або розширення її температурних меж, при цьому розрізняють режими: 1 — слабкий, 2 — помірний і 3 — інтенсивний; б) перебування і сон на березі моря, яке передбачає вплив на орг-м повітря, насиченого солями, озоном, аероіонами, фітонцидами мор. водоростей; в) *аерофітотерапія*; г) повітр. ванни — вплив свіжого повітря на оголені частини тіла людини. Терапевтична дія А. пов'язана з підвищенням забезпеченням орг-му киснем і з ефектом охолодження (без переохолодження), що впливає на шкірні рецептори відкритих ділянок тіла і нервові закінчення слизової оболонки верхніх дихальних шляхів. При А. відбувається вдихання повітря, насиченого озоном, аероіонами, *терпенами*, які підвищують окислювальну здатність кисню. Шляхом збільшення глибини дихальних рухів і зростання дихального обсягу поліпшується вентиляція легенів, підвищується концентрація кисню в альвеолярному повітрі, зростає парціальний тиск кисню в крові, як наслідок, збільшується споживання кисню тканинами і підвищується рівень газообміну, стимулюються обмінні процеси, поліпшується кровопостачання внутр. органів, збільшується частота серцевих скорочень і ударного об'єму лівого шлуночка серця. А. сприяє загартуванню орг-му і підвищенню його стійкості до охолодження через підвищення порогу чутливості рецепторів і тренування механізму терморегуляції; з цією метою найчастіше застосовуються повітр. ванни. Розрізняють теплі повітр. ванни (т-ра вище +23 °C), індіферентні (+21...22 °C), прохолодні (+16...20 °C), холодні (від 0 до +16 °C). Курс лікування зазвичай починають з комфортних і теплих ванн, поступово знижуючи температуру повітря. Теплі й комфортні ванни найчастіше приймають лежачи, а прийом прохолодних і особливо холодних ванн краще проводити в русі, здійснюючи легкі вправи. Повітр. ванни приймають на пляжі, в парку, в спеціальному аеросолярії. Найефективнішими вважаються холодні повітр. ванни, під впливом яких відбуваються фазні зміни в системі терморегуляції: у 1-й фазі (первинний озноб) знижується температура шкіри, частішає дихання і серцевий ритм, настає мерзлякуватість і відчуття холоду, внаслідок чого активізується тонус м'язів, підвищується *оксигенація* тканин, активується клітинне дихання і метаболізм в цілому. Активізація метаболізму переводить орг-м у стан 2-ї фази (реактивної), за якої з'являється відчуття теплового комфорту і розвивається гіперемія шкіри, активізується шкірне дихання. Крім того,

А. сприятливо діє на психоемоційний стан людини, сприяє формуванню позитивних емоцій, настрою, нормалізує діяльність ЦНС.

А. показана при захворюваннях серця, легенів, шлунка, шкіри: патологіях міокарда і клапанного апарату серця без порушення ритму, ішемічній хворобі серця, стенокардії, гіпертонічній хворобі, атеросклерозі коронарних, мозкових і периферичних судин, хронічних захворюваннях органів дихання (бронхіт, трахеїт, пневмонія) у фазі ремісії, туберкульозі легень у фазі розсмоктування й ущільнення, хронічних захворюваннях органів травлення та обміну речовин поза загостренням, функціональних захворюваннях нервової системи. Протипоказаннями для А. є гострі інфекційні захворювання, загострення хронічних захворювань, підвищена чутливість до холоду.

Лит.: Воронин Н. Т. Основы медицинской и биологической климатологии. Москва, 1981; Бокша В. Г. Справочник по климатотерапии. Киев, 1989; Фоменко Н. В. Рекреативні ресурси та курортологія: Навч. посібник. Київ, 2007.

Аеротропізм (від *аеро...* і *тропізм*) — орієнтовані ростові рухи коренів і стебел рослин, що зазнають однобічного впливу кисню, вуглекислого газу та ін. газоподібних речовин.

Аерофільтр (від *аеро...* і *фільтр*), біофільтр — споруда для біол. очищення води; являє собою резервуар, заповнений матеріалом штучного або природного походження, який виконує роль субстрату для закріплення на його поверхні *біоценозу* активного мулу (конгломерату бактерій-нітрифікаторів) у вигляді біол. плівки. Процеси вилучення забруднень з води біоплівкою перебігають у кілька етапів: сорбція частинок забруднень, швидкість якої залежить від пл. поверхні контакту води з біоплівкою, концентрації забруднювальних речовин та ступеня турбулентності руху води стосовно біоплівки; амоніфікації нерозчинених органічних сполук з виділенням амонію; окиснення амонію до нітритів бактеріями *Nitrosomonas*; окиснення нітритів до нітратів за участю бактерій *Nitrobacter*; біол. відновлення нітритів і нітратів до вільного азоту — денітрифікація. В *аквакультурі* А. застосовують у складі замкнутих рибориборних установок (УЗВ). З огляду на відносно низьку токсичність нітратів для риб, блок денітрифікації біофільтра в УЗВ може бути відсутнім. За способом обладнання є такі типи А. УЗВ: зі статичним плоским та об'ємним завантаженням (крапельні або занурювані); з обертальним диском; з обертальним барабаном та неорганізованим завантаженням; з неорганізованим завантаженням з поліетиленових гранул; із постійно регенеруючим гранульованим завантаженням та різними показниками плавучості.

Лит.: Проскурено И. В. Замкнутые рыболовные установки. Москва, 2003; Пресноводное рыбководство. Москва, 2009; Жигин А. В. Замкнутые системы в аквакультуре. Москва, 2011.

І. І. Грициняк

Аерофіти (від *аеро...* і *фіт*) — рослини, які одержують усі потрібні поживні речовини з навколишньої атмосфери. До А. належать деякі квіткові рослини вологих тропічних лісів з род. зозулинцевих і бромелієвих. А. оселяються на

гілках дерев (див. *Епіфіти*), відслоненнях гірських порід і на будівлях; коріння в них слугує лише для прикріплення. Серед нектікових рослин А. є деякі папороті, мохи, водорості, а також лишайники.

Аерофітотерапія (від *аеро...* і *фітотерапія*) — метод лікування за допомогою аерозолів лікарських засобів природного рослинного походження. Полягає у вдиханні повітря, збагаченого *фітонцидами*, ефірними оліями, *терпенами* та ін. Можлива природна і штучна. Природна А. проводиться у спец. зонах парку або оранжереях зі спеціально підібраними рослинами, а також у лісах, де ростуть рослини, які виділяють в повітря корисні летючі речовини. Штучна А. проводиться у спец. кабінетах — фітоаеріях, де ви-

Аерофітотерапія. Кімната для процедур

саджують рослини, що виділяють корисні летючі речовини, або встановлюють аерофітогенератори і створюють умови, що нагадують перебування на природі: фотографії, звуки лісу тощо. Для А. використовують свіжозібрані рослини, відвари сушених рослин (у формі аерозолів), летючі рослинні ефірні олії. Усі ці форми (залежно від рослини) мають широкий спектр корисних властивостей: антисептичні, муколітичні, знеболювальні, спазмолітичні, імуностимулювальні, здатні регулювати тонус ЦНС (збудження або розслаблення) і артеріальний тиск. Показання до застосування А.: гострі респіраторні вірусні й бактеріальні інфекції, хронічні хвороби дихальної системи (фарингіт, трахеїт, бронхіт, бронхіальна астма, запалення легенів, бронхоектази), дерматити, вегето-судинна дистонія, функціональні захворювання ЦНС, депресія, профілактика сезонних загострень хвороб верхніх дихальних шляхів, захворювання сечостатевої системи запального характеру. Протипоказання: виражена дихальна або серцева недостатність, гострі захворювання серцево-судинної системи, гостра пневмонія, декомпенсований туберкульоз, індивідуальна непереносимість, підвищена чутливість до запахів певних рослин.

Аерофлòтське (рос. Аэрофлотский, кримськотат. Aeroфlotskiy) — селище міського типу, підпорядковане Гресівській селищній раді у складі Сімферопольської міської ради Автономної Республіки Крим. Розташоване в центр. частині Кримського півострова, на рівній степовій поверхні (на висоті бл. 180 м над рів. м.), на лівому березі р. Салгир, за 12 км на Пн. Зх. від центру м. Сімферополя. Тер. — 1,0 км². Нас. — 2,4 тис.

осіб (2014, оцінка), густота нас. — 2359 осіб/км². Клімат сухий степовий, з м'якою зимою (середня т-ра січня — бл. 0 °С) і спекотним, тривалим літом (середня т-ра липня — +22 °С). Середньорічний рівень опадів — бл. 500 мм.

Поселення засноване на підставі рішення, прийнятого керівництвом Кримської АРСР (21.01.1936), про відведення землі та початок буд-ва аеропорту «Сімферополь». Після буд-ва аеровокзалу (1957), перону, місць стоянок і бетонної злітно-посадкової смуги (з параметрами 2700×45 м; 1960), аеропорт розпочав цілодобово приймати повітр. судна в складних метеорол. умовах, а поселення при аеропорті отримало статус смт (1962). Завдяки буд-ву нової злітно-посадкової смуги (1982) з нетиповими для тодішніх аеропортів параметрами (3701×60 м), наприкінці 1980-х аеродром був підготовлений як «Західний запасний аеродром» для посадки космічних кораблів «Буран», а літак-лабораторія на базі Ту-154 імітував посадку (1989) рад. космічного човника. За постановою Верховної Ради України (14.05.2015) аеропорту присвоєне ім'я рад. льотчика-аса, нац. героя кримськотатарського народу, двічі Героя Радянського Союзу (1943, 1945) С. Амет-Хана (1920–1971), і надалі він має іменуватися як «Міжнародний аеропорт „Сімферополь“ імені Султана Амет-Хана». У зв'язку з санкціями, введеними після анексії Криму Росією, офіційні міжнар. рейси з аеропорту не здійснюються (від 28.03.2014), а обслуговуються лише рейси до РФ — річний пасажиропотік склав 5,2 млн осіб (2016). Від смт А. (аеропорту) прокладений найдовший у світі тролейбусний маршрут до м. Ялти (завдовжки понад 90 км).

Лит.: Бутаев Б. Б. Амет-Хан Султан. Москва, 1990.

Аерофобія (від *аеро...* і *фобія*) — 1) Патологічна відраза до найменших рухів повітря, прояв *гіперестезії*. Є одним із симптомів *сказу* (поряд із акустикофобією — боязню голосних звуків, фотофобією — світлобоязню та ін).

2) Страх перед авіаперельотами. Може бути як окремою *фобією*, так і свідченням ін. фобій, напр., *клаустрофобії* або *акрофобії* (боязнь висоти). Для А. характерні такі ознаки: тривога від самої думки про політ, уникання авіаперельотів або сильні переживання під час них (аж до відчуття жаху, паніки), неможливість опанувати себе попри усвідомлення того, що інші люди не вважають ситуацію небезпечною, вегетативні реакції у відповідь на травматичну ситуацію — пришвидшене серцебиття, *тремор*, сухість у роті, спітніння, нудота, ядуха, збудження або виражена слабкість іноді до непритомності. А. проявляється зазвичай після 25 років, коли починається активна соціалізація. Є одним із найпоширеніших видів фобій. За різними даними, усі або окремі симптоми А. відчувають від 20 до 25% дорослого населення. Лікування: для легких форм А. може бути достатньо освітнього компоненту, коли пацієнту роз'яснюють основи механіки польоту, природу звуків і фіз. відчуттів, які можуть виникати під час перебування на висоті. Складніші випадки А. лікують за допомогою т. з. експозиційної терапії як частини когнітивно-поведінкової *психотерапії*, в т. ч. із залученням комп'ютерної техніки (у віртуальному просторі). Осн. мета терапії зводиться до поступової десенсибілізації та опрацювання емоцій і

думок, які при цьому виникають, навчання самоконтролю та саморегулюванню фізіол. проявів, які супроводжують переживання. Використовують також елементи *аутотренінгу*, тілесно-орієнтованої терапії, техніки релаксації.

Лит.: Ромек В. Г. Поведенческая терапия страхов // Прикладная психология. 2002. №4; Герасименко А. І., Кушнір Ю. А., Осадча Г. О. Уявлення про тривожно-фобічні розлади з точки зору сучасних класифікаційних систем // Архів психіатрії. 2011. Т. 17. № 2.

О. С. Чабан, І. О. Франкова

Аерофони (від *аеро...* і *фони*) — група музичних інструментів, у яких джерелом звуку є стовп повітря, що знаходиться на каналі ствола інструмента. Основою їх розподілу стали техніка

Аерофони. Сопілка

гри, морфологічні особливості — форма вдвального отвору, тростина, подвійна тростина, губний апарат виконавця, форма цівки, відкрита чи закрита цівка, кількість цівок, кількість і розташування грифних отворів тощо.

Більшість класифікацій аерофонів за акустичними ознаками зводяться до їхнього поділу на наступні групи: флейтові, мундштукові та язичкові.

Лит.: Ганудельова Н. Г. Аерофони в контексті розвитку світових класифікацій та систематик музичних інструментів // Студії мистецтвознавчі. 2009. № 4 (28). Театр. Музика. Кіно.

Аерофотоапарат (від *аеро...*, *фото...* і *апарат*) — спеціаліз. прилад (оптико-мех., цифровий) з елементами автоматики і радіоелектроніки, призначений для фотографування земної поверхні з літального апарата. А. є складною фотограф. системою, що відфокусована на нескінченність і працює автоматично у складних умовах вібрацій, поштовхів і перевантажень за значного віддалення об'єктів зйомки. Призначення: ведення фоторозвідки, контроль бойових дій, картографування місцевості, фотобомбометання та ін. види фотодокументації. А. встановлюють на борту літаків-розвідників, бомбардувальників і спеціаліз. літальних апаратах, зокрема безпілотних. Фотографування невеликих ділянок місцевості також виконують з міні-літаків, підвісних аеростатів, радіокерованих авіамоделей. Тех. характеристики: повна автоматизація роботи; наявність амортизуючої опорної рами; значний формат знімка та швидкість зміни кадрів; забезпечення високих вимірювальних і дешифрувальних характеристик аерофотознімків. Склад системи А.: фотографічна камера; установка для її кріплення; командний прилад для автомат. керування зйомкою. Класифікація: за цільовим призначенням (топографічні й розвідувальні), за принципом дії та розмірами аерофотознімка.

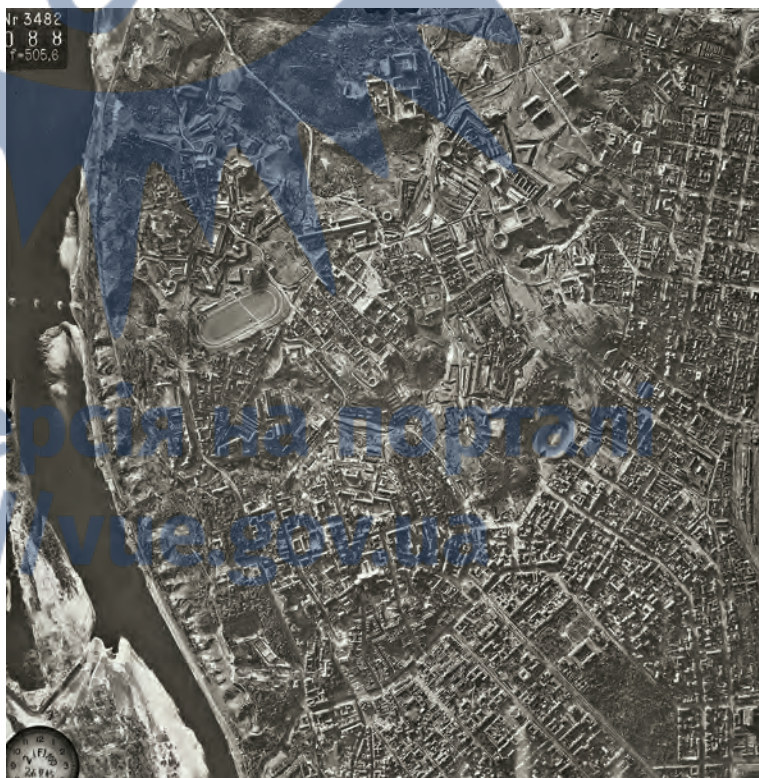
В. В. Ткачов

Аерофоторозвідка (від *аеро...*, *фото...* і *розвідка*) — один із осн. способів повітр. розвідки військової, що передбачає добування відомостей про противника, місцевості (*акваторії*) за допомогою тех. засобів і здійснюється шляхом фотографування з повітря об'єктів з використанням спец. тех. засобів (*аерофотоапаратів*), встановлених на пілотованих чи безпілотних літальних апаратах. Забезпечує отримання достовірної та повної інформації про сфотографовані об'єкти з великою деталізацією зображення, високими вимірювальними якостями, документальністю й наочністю, високу точність визначення розмірів цілей та їх координат. Успішність виконання А. залежить від метеорол. умов, часу й радіац. обстановки. Можливості А. визначаються масштабом фотографування (аерофотознімання). За завданнями та деталізацією визначення об'єктів А. має такі різновиди: детальна розвідка аеродромів, військ.-мор. баз, шосейних і залізничних доріг; розвідка для визначення типів незамаскованої бойової й транспортної техніки сухопутних військ, польових оборонних споруд і загороджень, населених і командних пунктів, радіотех. засобів, кораблів ВМФ; розвідка для отримання заг. характеристики стаціонарних військ. і воєнно-промислових об'єктів.

О. Б. Титаренко

Аерофототопографія (від *аеро...*, *фото* і *топографія*) — розділ *фотограмметрії* та наук. дисципліна, що вивчає і розробляє методи та засоби створення топогр. карт за матеріалами аерофотознімання. Досліджує геом. властивості окремого аерофотознімка або стереоскопічної пари, розробляє фотограмметричні прилади для складання топогр. карт і методи польового та камерального дешифрування аерофотознімків

Аерофоторозвідка.
Аерофотознімок Києва
в період Другої світової війни

тощо. Існує два методи аерофототопографічного знімання — стереотопографічний і комбінований. За допомогою стереотопографічного методу здійснюють визначення геодезич. координат і висот деякої обмеженої кількості точок місцевості, зображених на аерознімках, топографіч. дешифрування аерознімків по вибраних маршрутах й встановленні геогр. назв. умовах виконують топогр. В камеральних умовах за допомогою спец., фотограмметричних приладів при обробці аерознімків одержують контурну і висотну частини карти та складають і готують до видання її оригінали. Комбінований метод включає складання контурної частини карти на основі аерознімків та польове мензульне знімання рельєфу.

А. зародилася на поч. 20 ст. А. тісно пов'язана з фізикою, математикою, геодезією, картографією та ін. науками. На сучас. етапі її розвиток пов'язаний з автоматизацією процесів складання топогр. планів і карт на основі використання ЕОМ, засобів глобального позиціонування (GPS навігація), інших дистанційних методів зондування, комп'ютерної графіки та моделювання, створення автоматизованих картогр. систем. Дослідження з А. в Україні проводять у Київ. нац. ун-ті, Львів. і Донец. політех. ін-тах, галузевих н.-д. установах. Значний внесок у розвиток А. в Україні зробили В. Я. Фінковський (проф. Львів. політех. ін-ту), М. Сердюков (проф. Київ. ун-ту), Д. Н. Оглоблін (проф. Донец. політех. ін-ту) та ін.

Лит.: Дробышев Ф. В. Основы аэрофотосъемки и фотограмметрии. Москва, 1973; Лобанов А. Н. Аэрофототопография. Москва, 1978; Сердюков В. М. Фотограмметрия. Москва, 1983; Бабашкин Н. М., Кадничанский С. А., Кучинский Ю. И., Нехин С. С. Выбор параметров АФС для современных технологий аэрофототопографической съемки // Геодезия и картография. 2012. № 12; Бабашкин Н. М. и др. Совершенствование требований к топографической аэросъемке // Геодезия и картография. 2012. № 12; Бабашкин Н. М., Нехин С. С., Топографическая аэросъемка. Современное состояние и перспективы развития // Геодезия и картография. 2015.

Ажажа, Володимир Михайлович (19.11.1931, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородський р-н Полтавської обл., Україна — 23.12.2009, м. Київ, Україна) — вчений у галузі фізики твердого тіла, матеріалознавства та атомної енергетики; акад. НАН України (з 2006); засл. діяч науки і техніки України (2008). 1951 закінчив Великосорочинське пед. училище. 1951–1956 навчався у Харківському ун-ті (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) на фіз.-мат. ф-ті. З 1957 працював у Харківському фіз.-тех. ін-ті (тепер Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут» НАН України): до 1974 — молодший наук. співробітник; 1974–1995 — зав. лаб. чистих металів; 1995–1996 — керівник відділу фіз. матеріалознавства та нових технологій; 1996–2004 — заст. директора, 2004–2009 — директор Ін-ту твердого тіла, матеріалознавства та технологій. 1992–2009 — зав. каф. матеріалів реакторобудування фіз.-тех. ф-ту Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. А. займався дослідженнями вакуум. та надвисоковакуум. металургії; рафінування металів фіз. методами; фізики та матеріалознавства чистих і надчистих металів (один із фундаторів цього напрямку), насамперед *металлофізики* берилію; технол. процесів рафінування

та вир-ва чистих металів і конструкц. сплавів, зокрема, матеріалів реакторобудування. Розробив нові технології вир-ва сплавів *цирконію* та *гафнію* для атом. енергетики. Автор понад 500 наук. публікацій. Держ. премія УРСР в галузі науки і техніки (1982); премія НАН України ім. О. І. Лейпунського (2008). Орден «Знак Пошани» (1971).

Пр.: Ажажа В. М., Тихинский Г. Ф., Ковтун Г. П. Получение сверхчистых редких металлов. Москва, 1986; Ажажа В. М., Ковтун Г. П. и др. Анизотропия физических свойств монокристалов рения, рутения, осмия различной чистоты // Высоочистые вещества. 1988. № 3; Ажажа В. М., Бабун А. В., Ковтун К. В. та ін. Берилій — конструкційний матеріал аерокосмічної техніки. Донецьк, 2005; Ажажа В. М., Белоус В. А. и др. Ядерная энергетика, обращение с отработанным ядерным топливом и радиоактивными отходами (обзор по материалам зарубежной и отечественной печати). Киев, 2006; Ажажа В. М., Свердлов В. Я. Перспективы высокоградиентной направленной кристаллизации // Материаловедение. 2006. № 11.

Лит.: Лавриненко С. Д.; Пилипенко Н. Н. Владимир Михайлович Ажажа (к 70-летию со дня рождения) // Вопросы атомной науки и техники. Серия: Вакуум, чистые материалы, сверхпроводники. 2002. № 1; К 80-летию со дня рождения академика Ажажи Владимира Михайловича // Вопросы атомной науки и техники. Серия: Вакуум, чистые материалы, сверхпроводники. 2011. № 6; Палій В. М., Храмов Ю. О. Ажажа Володимир Михайлович // Національна академія наук України 1918–2013: Персональний склад. Київ, 2013.

Ю. О. Бойко

Ажажа Володимир Михайлович

Ажгон, айован, індійський кмин (*Trachyspermum copticum*, син. *Ammi copticum*, *Carum copticum*, *Trachyspermum ammi*) — ефіроолійна рослина родини зонтичних, прянощі. Однорічна трав'яниста рослина 40–100 см заввишки з прямостоячим,

Насіння Ажгону
(*Trachyspermum copticum*)

циліндричним, гіллястим стеблом. Листки чергові, сизо-зелені, двічі, тричіперисторозсічені з дрібними загостреними сегментами; розміри і розсіченість листків поступово зменшуються знизу до верхівки. Квітки дрібні, білого або світло-фіолетового кольору, правильні, п'ятичленні, зібрані в суцвіття зонтик. Цвіте в червні–липні. Плід — яйцеподібна, ребриста двосім'янка, дозріває в серпні–вересні. Рослина родом з Пд. Індії. А. штучно вирощують у Пд.-Сх. Азії, Афганістані, Ірані, Китаї, Пн. і Сх. Африці, у пд. районах України. Усі частини рослини містять ефірну олію, основним компонентом якої є тимол (40–50%) та ін. феноли. Максимальна кількість олії міститься в плодах, заради яких переважно вирощують А. Олія А. — це безбарвна або слабо коричнева рідина з різким пекучим смаком і

сильним ароматом тимолу. Олія А. має антисептичну і бактерицидну властивості. Її використовують як глістогінний засіб, у стоматологічній практиці — як знеболювальний та дезінфікуючий (тимол входить до складу лікув. зубних паст і полоскань), у фармакології — як консервант, для ароматизації харчових продуктів і різних напоїв.

Плоди і зелень А. широко застосовують у кулінарії як пряну приправу з гострим смаком і приємним ароматом. Особливо ці прянощі поширені в Серед. Азії, Індії, Африці. А. використовують у деяких варіантах карі, додають до овочевих і м'ясних страв, супів.

Лит.: Атлас лекарственных растений СССР. Москва, 1962; Дудченко Л. Г., Козьяков А. С., Кривенко В. В. Пряно-ароматические и пряно-вкусовые растения. Киев, 1989.

Я. О. Межжеріна

Ажіо (від лат. *agio* — перевищення) — 1) Збільшення ринкової ціни золота в паперових грошах порівняно з кількістю паперових грош. знаків, що номінально представляють дану кількість золота. Зазвичай визначається у відсотках. 2) Відхилення у бік збільшення ринкового курсу грош. знаків, векселів та ін. цінних паперів від їх номін. вартості або паритету. Відхилення у бік зменшення називається дизажіо. 3) Позитивна різниця в ціні наявного товару за строковою угодою. 4) Комісійні, що беруться за обмін паперових грошей на золото або за обмін «слабкої» валюти на «сильну».

Лит.: Благодатин А. А., Лозовский Л. Ш., Райзберг Б. А. Финансовый словарь. Москва, 2002; Рынок ценных бумаг / Под ред. В. А. Галанова, А. И. Басова. Москва, 2004.

О. Г. Кулик

Ажіотаж (від франц. *agiotage* — збудження, хвилювання) — 1) Стресова ситуація на біржі, викликана несподіваними, зазвичай штучно створеними змінами кон'юнктури. Напр., різкі коливання в обігу цінних паперів, динаміці валютного курсу чи курсів цінних паперів, інвестиційних ризиках, мірі інформаційної відкритості, кількості та обсягах здійснюваних фондових операцій тощо.

2) Сильне збудження, хвилювання, боротьба інтересів індивідів (або груп людей) довкола будь-яких сусп. подій, проблем, які зачіпають їхні соц. права, потреби чи інтереси.

Лит.: Словник іншомовних слів. Київ, 1975; Большой энциклопедический словарь. Москва, 1998; Райзберг Б. А. Современный экономический словарь. Москва, 2000.

М. В. Туленков

Ажнюк, Богдан Миколайович (10.10.1956, с. Білашів Здолбунів. р-ну Рівн. обл., Україна) — мовознавець, доктор філол. наук (2000). Закінчив Ужгород. держ. ун-т (1978). З 1981 працював у Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (1987–1991 — учений секретар). З 1991 — в Ін-ті укр. мови НАН України: вчений секретар, з 1996 — провідний наук. співробітник. З 2000 — провідний наук. співробітник відділу західно- і південнослов'ян. мов Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, з 2009 — зав. відділу мов України тієї ж установи. З 2004 — директор Укр. бюро лінгвіст. експертиз НАН України. Автор праць із контрастивної фразеології та перекладознавства, соціолінгвістики й проблем

Ажнюк Богдан Миколайович

двомовності, міжмовн. транслітерації, культури укр. мови та проблем укр. правопису. Співавт. і упорядник зб. «Відтворення українських власних назв (антропонімів і топонімів) іноземними мовами» (1995).

Пр.: Англійська фразеологія в культурно-етнічному висвітленні. Київ, 1989; Мовна єдність нації: діалог і Україна. Київ, 1999; Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. 2001. № 3; Інновації в системі української мови та тенденції її розвитку // Освіта і управління. 2008. 11, № 2/3; Український національний кордон у «Європі без кордонів» // Освіта і управління. 2009. 12, № 3/4.

Аз — стара назва літери «а» в кирилиці. Див. А.

Азадовський, Марко Костянтинівич [06(18).12.1888, Іркутськ, тепер РФ — 24.11.1954, Ленінград, тепер Санкт-Петербург, РФ] — фольклорист, літературознавець, етнограф. Закінчив 1913 Петерб. ун-т. 1918–1921 займався польовими дослідженнями в Сибіру, викладав у Томському держ. ун-ті. З 1930 працював у Ленінграді в Ін-ті історії мист-в, згодом керував фольклорним сектором Ін-ту рос. л-ри АН СРСР (Пушкінський дім), викладав у Держ. ін-ті мовленнєвої культури в Ленінграді (1930–1933), Ленінгр. держ. ун-ті (тепер Санкт-Петербург. держ. ун-т; 1934–1942, 1945–1949), Іркутському держ. ун-ті (під час перебування в евакуації 1942–1945). Досліджував фольклор, побут, історію Сибіру. Під час кампанії боротьби з «космополітизмом» 1949 звільнений з Ін-ту рос. л-ри АН СРСР (Пушкінський дім) та ун-ту, приводом стало єврейське походження (А. народився в родині, що перейшла в християнство). Осн. праці: «Історія російської фольклористики» (у 2-х т., опубл. посмертно 1958–1963, у якій зокрема розглянуто й питання розвитку укр. фольклористики 19 — поч. 20 ст., діяльність М. Цертелева, М. Максимовича, І. Срезневського, М. Драгоманова, М. Сумцова та ін.), «Російська казка» («Русская сказка»; у 2 т., 1932), «Фольклористика в СРСР за п'ятнадцять років. 1918–1933» («Фольклористика в СССР за пятнадцать лет. 1918–1933»; 1934), «Література і фольклор» («Литература и фольклор»; 1938), «Загублені і втрачені твори декабристів» («Затерянные и утраченные произведения декабристов»; 1954) тощо. Уклав збірник «Народні казки про бога, святих і попів. Російські, білоруські та українські» («Народные сказки о боге, святых и попах: русские, белорусские и украинские»; опубл. посмертно у 1963).

Пр.: История русской фольклористики: В 2-х т. Москва, 1958–1963; Статьи о литературе и фольклоре. Москва, Ленинград, 1960; Из писем М. К. Азадовского // Из истории русской фольклористики. Ленинград, 1981.

М. М. Плісецький

Азazel (івр. *אֶזָּזֶל*) — один із бісів пустелі (сеїрім), схожий на цапа. Ймовірно, образ А. є відгомонам образу єгипет. бога Сета. Прибл. до 621 до н. е. (час царювання Йосії) давні євреї щороку на Свято очищення (див. *Йом-Кітур*), одночасно з жертвоприношенням Богу, офірували цапа на воротах Єрусалима. Цей обряд згадується у книзі *Левіт* (гл. 16) в описі свята відпущення гріхів. Первосвященик, здійснюючи ритуал очищення, символічно перекладав на цапа гріхи всього народу й відсилав його до А. в пустелю, яка була уособленням підземного царства

Азazel і «цап відпущення». (Ліу Бретон. Пекельний словник, 1863)

та звичним місцем для гріхів. Звідси походить вираз «цап відбувайло» («офірний цап», «цап відпущення»). Пізніше в апокрифічній Книзі Еноха (2 ст. до н. е.) А. — ватажок занепалих ангелів, який повстав проти Бога. За апокрифічними переказами саме А. навчив чоловіків виготовляти зброю та прикраси, а жінок — мист-ву розфарбовування обличчя. У книзі коментарів «Берешит раба» (4–5 ст.) до біблійної книги *Буття* А. постає найгіршим з усіх ангелів, який захопився земними жінками, унаслідок чого вони перетворилися на демонів. Звичай приносити в жертву А. офірного цапа, навантаженого гріхами Ізраїлю, вплинув на формування образу *Агнца*, який узяв на себе гріхи всього світу.

Лит.: Смирнов А. Книга Еноха. Казань, 1888; Амфитеатров А. Собрание сочинений. Санкт-Петербург, 1913. Т. 18: Дьявол: Дьявол в быте, легенде и в литературе средних веков; Orlov A. Dark Mirrors: Azazel and Satanael in Early Jewish Demonology. Albany, New York, 2011.

О. В. Саранин

Азалия (*Azalea*) — рід рослин родини вересових (за старою систематикою), нині його відносять до роду рододендронів (*Rhododendron*). А. від ін.

Азалия жовта (*Azalea pontica* або *Rhododendron flavum*)

представників роду рододендронів відрізняє наявність 5 тичинок (у ін. рододендронів — 10 або більше). У садівництві А. продовжують відокремлювати від ін. рододендронів. А. поділяють

на дві групи: листопадні та вічнозелені. В Україні (у Житомир. і Рівнен. обл.) росте реліктовий вид А. жовта (*Azalea pontica*, або *Rhododendron flavum*, або *Rhododendron luteum*, або *Rhododendron polessicum*) — чагарник із гарними яскраво-жовтими квітками. Вид поширений також у Малій Азії й на Кавказі. Завдяки декоративності під час цвітіння, А. широко використовують у культурі. Як кімнатну та оранжерейну рослину вирощують карликові чагарнички двох видів: А. індійську (*Azalea indica*, або *Rhododendron indicum*) та А. японську (*Rhododendron obtusum*). Також багато видів А. культивують як садові рослини. Засторога: всі частини рослини, а також нектар квіток А., отруйні (містять глікозид адромедотоксин). Мед бджіл, що брали взятку з квіток А., також містить отруйні речовини.

Лит.: Чопик В. И., Дудченко Л. Г., Краснова А. Н. Дикорастущие полезные растения Украины. Київ, 1983; Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини. Київ, 2000.

Я. О. Межжеріна

Азан (араб. *أذان* — об'ява, оповіщення) — в ісламі — заклик до молитви, що повідомляє про кожну з п'яти канонічних молитов. За традицією, А. виголошує муедзин із мінарету (башти) мечеті, але кожний мусульманин може також вимовляти А. Заклик звучить мелодійно-протяжно, наспівно.

Шийти і суніти мають деякі відмінності в інтонаціях і текстах А. Заклик сунітів складається із семи фраз: 1) Аллах є найвеличніший. 2) Я засвідчую, що нема бога, крім Аллаха. 3) Я засвідчую, що Мухаммед — божий пророк. 4) Йдіть молитися. 5) Йдіть до спасіння. 6) Аллах найвеличніший. 7) Нема бога, крім Аллаха. Шийти додають: «Я засвідчую, що Алі захищений Богом» (між 3 і 4 фразою); «Прийди з найкращими діяннями» (між 5 і 6 фразою). Ці елементи повторюються різну кількість разів, залежно від місцевості та школи іслам. законів. А. також має особливості в різних місцевостях іслам. світу. Першою людиною, на кого показав Мухаммед, щоб той закликав до молитви мусульман, був Білал, чий дзвінкий голос було чути по всій Медині. У багатьох сучасних мечетях записи на таймерах витіснили безпосереднє виконання.

Лит.: Али-заде А. А. Азан // Исламский энциклопедический словарь. Москва, 2007.

Є. А. Харьковченко

Азанавічюс Мішель

Азанавічюс, Мішель (франц. *Hazanavicius, Michel*; Азанавісіус, Мішель; 29.03.1967, м. Париж, Франція) — режисер, сценарист, продюсер. Онук емігрантів із Польщі та Литви. Навчався 1985–1988 у Вищій нац. школі мист-в Париж — Сержі-Понтуаз (м. Сержі-Понтуаз). Працював на франц. телевізійному каналі «Канал+» з 1988 як стажер, згодом дебютував як сценарист, що писав скетчі. Писав також для радіо, знімав рекламу, телепередачі. 1992–1993 як сценарист і режисер у співавт. з Д. Мазареттом створив 3 пародійні телефільми під спільною назвою «Великий дубляж» («Деррік проти Супермена», «Це дублюється», «Американський клас»), показані на «Каналі+». Фільми склалися зі змонтованих уривків амер., франц. і нім. серіалів та фільмів, дубльованих франц. акторами. 1997 як режисер зняв короткометражний комедійний фільм «Шах капіталу», в якому К. Маркс нібито

заявляє Ф. Енгельсу про рішення припинити писати свою працю «Капітал». 1994 дебютував як актор у кінокомедії «Місто страху» (реж. А. Берберян, А. Шаба), у 1996 — як співавтор сценарію фільму «Дельфіна: 1; Іван: 0» (реж. Д. Фарук'я). Був також співавтором сценарію кінокомедії «Клон» (1998) і «Дальтони» (2004). Перший повнометражний фільм, де А. виступав не лише як співавтор сценарію, а й як режисер — «Мої друзі» (1999). Згодом А. зняв шпигунські фільми «Агент 117, Каїр — шпигунське гніздо» (2004) і «Агент 117, Ріо більше не відповідає» (2009), в яких гол. роль зіграв Ж. Дюжарден. Цей же актор виконав і гол. роль у фільмі А., що здобув найбільше світове визнання, — «Артист» (2011). Чорно-біла німа романтична комедія розповідає про життя голлівуд. зірки німого кіно 1920-х Джорджа Валентина, кар'єру якого руйнує поява звукового кіно. Фільм отримав 3 премії «Золотий глобус» Голлівуд. асоціації іноз. преси (за кращий фільм у категорії «комедія або мюзикл», за кращу роль у категорії «мюзикл» і за кращу автор. музику), 4 призи амер. кінокритиків, зокрема за кращий фільм і кращу режисуру; 7 призів Британської кіноакадемії, зокрема за кращий фільм; 6 призів «Сезар», зокрема за кращу режисуру; 5 «Оскарів»: за кращий фільм, кращу режисуру, кращу чоловічу роль першого плану; кращу музику, кращі костюми. Успіх у глядачів мав фільм «Невірні» (2012), в якому 7 режисерів, серед них і А., розповідають історії невірності чоловіків. А. звертався також до трагічної теми гуманітарних катастроф. 2004 був одним з продюсерів документ. телефільму «Вбийте їх усіх!» про геноцид у Руанді, а 2014 як режисер зняв худ. фільм «Пошук», що розповідає про реалії чеченської війни через історію працівника Європ. комісії з прав людини французьки Кароль та чеченського хлопчика-сироти Хаджі. Показ фільму на Каннському МКФ не мав успіху у глядачів. З 2016 А. почав знімати фільм «Небезпечний» (про стосунки режисера Ж.-Л. Годара і актриси А. Вяземскі), який має вийти на екрани 2017. А зіграв також кілька епізодич. ролей у кіно.

Тв.: The Artist, le livre. Paris, 2012; Michaud J., Hazanavicius M. Once Upon a Time in Hollywood. Paris, 2013.

Лит.: Bonnard O. Michel Hazanavicius: «J'ai l'impression d'être toujours à la périphérie du marché» // Nouvel Observateur. 2012. 3 août; Carratier M. Le Jean idéal. // Premiere. 2012–2013. № 430–431; A Companion to Contemporary French Cinema. Oxford, 2015; Taurus I. B. The Europeaness of European Cinema: Identity, Meaning, Globalisation. London, 2015.

С. В. Глухова

Азаренков Микола
Олексійович

Азаренков, Микола Олексійович (15.12.1951, с. Муравлінка Нововодолазького р-ну Харківської обл., Україна) — вчений у галузі фізики, академік НАН України (з 2012) за спеціальністю: фізика неупорядкованих систем, засл. діяч науки і техніки України (з 2002). У 1976 закінчив фіз.-тех. ф-т Харків. держ. ун-ту ім. М. Горького (тепер Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна). 1980 захистив канд. дис., 1991 — докторську. Доктор фіз.-мат. наук (з 1991), професор (з 1994). Зав. каф. матеріалів реакторобудування (з 1996), декан фіз.-тех. ф-ту (1996–2005), проректор з наук.-пед. роботи (з 2005) Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Осн. наук. інтереси пов'язані з фізикою плазми, плазмовою електро-

нікою, дифракцією хвиль на плазмових утвореннях, поверхневими хвилями, нелінійною фізикою, фізикою газового розряду, плазмовими технологіями, радіаційним матеріалознавством, фізикою напівпровідників тощо. Здійснив вагомий внесок у теорію управління потоками заряджених частинок поверхневими хвилями, плазмохімію, нанофізику. Отримав важливі результати з дифракції електромагнітних та магнітогідродинамічних хвиль на непланарних неоднорідних плазмовоподібних елементах. Розробник самоузгодженої теорії газового розряду на поверхневих хвилях при низьких тисках робочого газу. Автор і співавтор близько 500 наук. статей, монографій, підручників і навч. посібників.

Пр.: Азаренков Н. А., Кириченко В. Г. Ядерно-физические методы в радиационном материаловедении. Харьков, 2008; Азаренков Н. А., Соболев О. В., Погребняк А. Д., Береснев В. М. Инженерия вакуумно-плазменных покрытий (монография). Харьков, 2011; Азаренков М. О., Береснев В. М., Литовченко С. В. та ін. Функциональные материалы и покрытия: навч. посібник. Харків, 2013.

Лит.: Азаренков Микола Олексійович // Палій В. М., Храмов Ю. О. Національна академія наук України 1918–2013. Персональний склад. Київ, 2013.

О. М. Березовський

Азаров, Микола Янович (17.12.1947, м. Калуга, РФ) — державний і політичний діяч, Прем'єр-міністр України (2010–2014). Закінчив Моск. держ. ун-т імені М. В. Ломоносова (1971) за фахом «геолог-геофізик». Доктор геолого-мінералогічних наук (1986), професор (1991), чл.-кор. Національної академії наук України (1997). Упродовж 1971–1984 працював на підприємствах вугільної галузі у Підмосков'ї, 1984–1995 — заст. директора, директор Укр. держ. наук.-дослід. і проектно-конструкт. ін-ту гірничої геології, геомеханіки та маркшейдерської справи Міністерства вугільної пром-сті України. 1996–2002 — Голова Держ. податкової адміністрації України; член Координаційної ради з питань політики фін. сектора, Нац. ради з узгодження діяльності загальнодерж. та регіон. органів і місцевого самоврядування, Ради нац. безпеки і оборони України. 1995–1999 був також членом Валютно-кредитної ради Кабінету Міністрів України, Вищої екон. ради при Президенті України, Міжвідомчої комісії з питань регулювання ринку продовольства, цін і доходів с.-г. товаровиробників, Координаційного комітету з боротьби із корупцією та організованою злочинністю при Президенті України. 2002–2007 (з перервами) перебував на посадах першого віце-прем'єр-міністра України, міністра фінансів України, виконувача обов'язків Прем'єр-міністра України. 19.04.2003 очолив Політраду Партії регіонів, а 23.04.2010 обраний Головою Партії регіонів. Прем'єр-міністр України 11.03.2010–28.01.2014. Після відставки вийшов до Австрії, а згодом переїхав до РФ. У серпні 2015 разом з ін. колиш. високопосадовцями України члів президентства В. Януковича заснував т. з. «Комітет порятунку України». Нар. депутат Верховної Ради України 2-го (1994–1998), 5-го (2006–2007) і 6-го (2007–2010) скликань; очолював Комітети з питань бюджету і з питань фінансів і банківської діяльності. Заслужений економіст України (з 1997). Держ. премія України в галузі науки і техніки (2004). Орден «За заслуги» I, II і III ступенів (2000, 1999, 1996

відповідно), орден «Ярослава Мудрого» V ступеня (2004), орден Дружби (РФ, 2007) та ін. Автор та співавтор понад 110 наук. праць, у т. ч. монографій.

С. С. Троян

Аза́рт [франц. *hasard* — випадок, ризик, первісно гра в кості, від араб. *الزهر* (*az zahr*) — гральна кістка, *زهر* (*zahr*) — квітка] — психічний стан, який характеризується високим рівнем екзальтованості, емоційного збудження, передчуттям успіху, запалом, завзяттям. Супроводжується змінами фіз. стану людини (прискорене серцебиття, підвищений тиск, пітливість, дратівливість тощо). Гол. відмінність А. від звичайного інтересу в тому, що А. пов'язаний із ризиком і невизначеністю. За наявності певних навичок людина може керувати А. — спрямовувати руйнівний ефект А. у ресурсний.

Д и н а м і к а а з а р т у. Перебіг емоційного стану А. залежить як від об'єктивних, так і суб'єктивних обставин. А. триває доти, доки людина прагне перемогти і має для цього ситуативну можливість. За зміни ситуації А. перетворюється на іншу емоцію. Якщо невизначеність змінюється очевидною впевненістю в перемозі — А. переростає в емоцію радості, тріумфу тощо. За умови зміщення невизначеності до очевидного програшу, А. обертається на гнів, розпач, смуток, стан *фрустрації*. Інтенсивність деструктивних емоцій залежить від бажаності й важливості недосадової перемоги, значимості її втрати, а також уміння програвати. Якщо початкова мета — бажання перемогти — втрачає для людини актуальність, то А. поступається місцем байдужості, спокою. В и д и а з а р т у. Ресурсний А. — А. творчий, який спонукає людину займатися улюбленою справою, долати труднощі, знаходячи креативні рішення, задля корисних результатів. Напр., А. професійний, А. підприємця; А. людини, яка здобуває нові знання. Руйнівний А. — А., в якому людина втрачає самоконтроль і може вдаватися до неефективних чи неадекватних дій. Напр., А. гравця в казино, А. людини, що бере участь у кінних перегонках. Схильність до А., пристрасть до розваг, ризикованих заходів називається азартністю. Існує хвороба, пов'язана з постійною необхідністю переживання А., — *ігроманія*. Багато відомих людей були азартними. Так, 1793 байкар І. А. Крилов отримав від Катерини II платню за п'ять років для завершення освіти за кордоном, але нікуди не поїхав: він став професійним картьєрем. Завдяки математичним здібностям, часто вигравав. Згодом І. А. Крилов відмовився від карт, але в нього розвинулася інша пристрасть — патологічна обжерливість.

Лит.: Шербатых Ю. В. Психические состояния — классификация и описание. Воронеж, 2010; Козлов Н. И. Психологос. Энциклопедия практической психологии: всё, что нужно знать о психологии, чтобы изменить свою жизнь. Москва, 2015.

Аза́рх-Опа́лова, Євгенія Емануїлівна (10.10.1900, м. Білий, тепер Тверської обл., РФ; за ін. даними — м. Рига, тепер Латвія — 11.12.1985, м. Київ, Україна) — актриса театру і кіно, нар. артистка України (з 1969). Закінчила 1921 Школу актор. мист-ва у м. Петрограді (тепер Рос. держ. ін-т сценічних мист-в, м. Санкт-Петербург). У 1920–1930-х працювала в театрах міст Ленінграда і

Москви. 1936–1977 — актриса Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (тепер *Національний театр російської драми імені Лесі Українки*). Актриса виразного драматичного темпераменту, широких творчих можливостей. Ролі в театрі: Едіт («Камінний господар» Лесі Українки), Гурмижська («Ліс» О. Островського), Дульська («Мораль пані Дульської» Г. Запольської, роль отримала схвальну оцінку тогочасної польськ. преси), Бабуся Еухенія («Дерева помирають сто-ячи» А. Кассона; у двох останніх грала в акторському дуеті з В. Халатовим), Коробочка («Мертві душі» за М. Гоголем), Криницька («Соло для флейти» М. Куліша) та ін. Знімалася на Київ. (тепер Національна) кіностудії худ. фільмів ім. О. Довженка у стрічках: «Зигмунд Колосовський» (1945), «Мораль пані Дульської» (1956), «Киянка» (1959), «Далеко від Батьківщини» (1960), «Королева бензоколонки» (1963), «Місяць травень» (1965), «Помилка Оноре де Бальзака» (1968), «Народжена революцією» (1974) та ін.

Лит.: Зюков Б., Сенникова Р. Театр имени Леси Украинки. Краткий очерк. Киев, 1977; Євгенія Емануїлівна Азарх-Опалова: [Народна артистка УРСР, 1900–1985]: Некролог // Культура і життя. 1985. 15 груд.

Т. Д. Мороз

Азбе́ст, гірський льон — загальна назва ряду тонковолокнистих мінералів класу *силікатів*, що утворюють в природі *агрегати* з тонких гнучких волокон, здатних розщеплюватися на окремі волокна. Хім. склад найбільш використовуваних різновидів: $\text{CaMg}_3\text{Si}_2\text{O}_{12}$, або $\text{CaO} \cdot 3\text{MgO} \cdot 4\text{SiO}_2$. Колір від біло-сірого, сірого, сіро-зеленого до сіро-коричневого, також золотисто-жовтий, зелений до чорного, в розпушеному стані білий; злам — занозистий; блиск — матовий; щільність — 2,5–2,6 г/см³; твердість за шкалою твердості мінералів Мооса — 2–2,5, в окр. випадках до 4. А. вогнестійкий, луго- та кислототривкий, нетеплопровідний. Добувають А. переважно з мінералів групи *серпентину* (*хризоліт*) і *амфіболу* (*тремоліт*, білий амфібол; рибекіт, блакитний амфібол). Відтак розрізняють 2 осн. види А. — хризотил-А. та амфібол-А. — і понад 20 різновидів залежно від хім. складу, кольору і району видобування. Найбільшим запасом А. володіє Канада (до 75%). Великі родовища є в Італії, Казахстані, Китаї, ПАР, РФ, США, Швейцарії. А. застосовують у вир-ві буд. матеріалів, труб для водогону та каналізації, вогнетривких і теплоізоляційних тканин. Визнаний *канцерогеном*. Роботи з А. регулюються Конвенцією 1986 про азбест (№ 162; ухвалено 24.06.1986 на Ген. конференції Міжнародної організації праці у Женеві, Швейцарія).

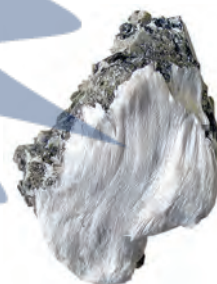
Лит.: Артемов В. Р., Кузнецова В. М. Кiemбаевское месторождение хризотил-азбеста. Москва, 1979; Бетехтин А. Г. Курс минералогии. Москва, 2007.

Н. В. Вергельська

Азбе́лев, Сергій Миколайович (рос. Азбелев, Сергей Николаевич; 17.04.1926, м. Ленінград, тепер Санкт-Петербург, РФ) — філолог та історик. 1955 закінчив Ленінград. держ. ун-т (тепер Санкт-Петерб. держ. ун-т). 1955–1958 — аспірант Ін-ту рос. л-ри АН СРСР (Пушкінський дім). 1958 захистив канд., а 1984 — докт. дис. З 1958 працює в Ін-ті рос. л-ри АН СРСР/РАН (Пушкінський дім). Сфера наук. інтересів А. — давньорус. і рос. літописання, джерелознавство

Азарх-Опалова Євгенія Емануїлівна

Тремолітовий азбест

Азбелев Сергій Миколайович

історії Давньої Русі, рос. фольклор, зокрема, билинний епос. 1964 А. брав активну участь у обговоренні концепції О. Зіміна про походження «Слова о полку Ігоревім», під час якої визнав слушність окремих висновків О. Зіміна, однак заперечив його осн. тезу про фальсифікацію «Слова...» у 18 ст. Упродовж кінця 1950-х–1990-х опублікував численні праці з новгород. літописання й джерелознавства історії давнього Новгород. Упорядкував і підготував до друку кілька збірок північнорос. билин, іст. пісень і переказів. Укладені А. антології фольклор. текстів у слов'янській фольклористиці вважаються класичними.

Пр.: Новгородские летописи XVII века. Новгород, 1960; Историзм былин и специфика фольклора. Ленинград, 1982; Куликовская победа в народной памяти: Литературные памятники куликовского цикла и фольклорная традиция. Санкт-Петербург, 2011; Летописание Великого Новгорода: Летописи XI–XVII веков как памятники культуры и как исторические источники. Москва, 2016.

А́збука — див. *Абетка*.

А́збука-границя — назва *букваря* в Україні в 15 ст., у якому азбуку подано у формі вірша; азбука з акровіршами. Серед дослідників-лінгвістів є припущення, що автором А.-г. був Костянтин Болгарський, учень Мефодія (див. *Мефодій Солунський*). Кожен рядок такої абетки (зазвичай без кінцевої рими) починався з букви в алфавітному порядку, на «границі» (краю рядка) окремо дублювали першу літеру:

- А** Аз молюся словом цим до Тебе,
- Б** Боже мій, що сотворив на світі
- В** Видимі й невидимі істоти,
- Г** Господи, пошли Свого на мене.

Зміст віршів був різноманітним: морально-поетич., іст., догматичний, молитовний тощо. Укладачі А.-г. намагалися через зв'язані за змістом речення полегшити запам'ятовування назв букв. Уперше значущість А.-г. у навчанні грамоти відзначив архієпископ Геннадій у листі до митрополита Симона (бл. 1500).

Лит.: Каптерев П. Ф. История русской педагогики. Изд. 2. Петроград, 1915; Сірополко С. О. Історія освіти в Україні. Київ, 2001.

Г. І. Калінічева

Азбуківники, алфавітники — анонімні рукописні збірники навчального, настановчо-виховного й довідкового характеру. А. відомі з 1280-х (новгородський А.). У 13–16 ст. А. були гол. чин. довідниками, в яких давалися пояснення незрозумілих слів. Найбільшого поширення в Росії і Україні А. набули в 16–17 ст. 1627 у Києві письменник і друкар Памво Беринда випустив перший друкований А. «Лексіконъ славеноросскій альбо Имень тлъкованіе». У 17 ст. з'явилися А., які мали характер навч. посібників. Вони містили азбуку, склади, граматику, відомості з різних наук тощо. Шкільні А. розширили обсяг знань у школах 17 ст., увівши до навчання елементи «світської освіти». До наших часів збереглося бл. 200 А.

«Азбучна війна» — боротьба української громадськості Галичини в 19 ст. проти спроб латинизувати український *алфавіт*. Мали місце два спалахи «А. в.». Перший був викликаний появою 1834 ст. «O wprowadzeniu abecadła polskiego do

pismienictwa ruskiego» укр. вченого Й. Лозинського. Він запропонував запровадити замість невідповідної фонетичній системі укр. мови «мертвої» кирилиці польськ. алфавіт (абцадло). 1835 задля переконливості у такій доцільності він опублікував цим алфавітом свою етногр. працю «Ruskoje wesile». Однак, захопившись суто предметною стороною питання, Й. Лозинський не врахував, що в умовах держ. роз'єднаності укр. нас. та здійснюваної в Галичині колонізаторської політики латинізація укр. алфавіту була, по суті, спрямована на відрив Зх. України від Сх. України та становила сприятливий ґрунт для здійснення цієї політики. Ця пропозиція Й. Лозинського зазнала гострої критики, зокрема в публікації Й. Левицького «Відповідь на погляд про запровадження польської азбуки в руську писемність» («Odpowiedź na zdanie o zaprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego»; 1834) та брошури М. Шашкевича «Азбука і abecadło» (1836), обидві — польськ. мовою. Другий спалах «А. в.» 1859 спричинила спроба губернатора Галичини запровадити в укр. школах латинку за законом. шляхом. Хвилю масового протесту проти цієї спроби, зокрема в пресі, з боку укр. інтелігенції підтримали відомі славісти П. Й. Шафарик і Ф. Мікловшич.

Дж.: Шашкевич М. Азбука і abecadło. Przemyśl, 1836.

Лит.: Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Збір. тв. Київ, 1986. Т. 47; Худаш М. Л. Алфавітно-правовисні принципи Й. І. Лозинського // Лозинський Й. І. Українське весілля. Київ, 1992.

М. Л. Худаш

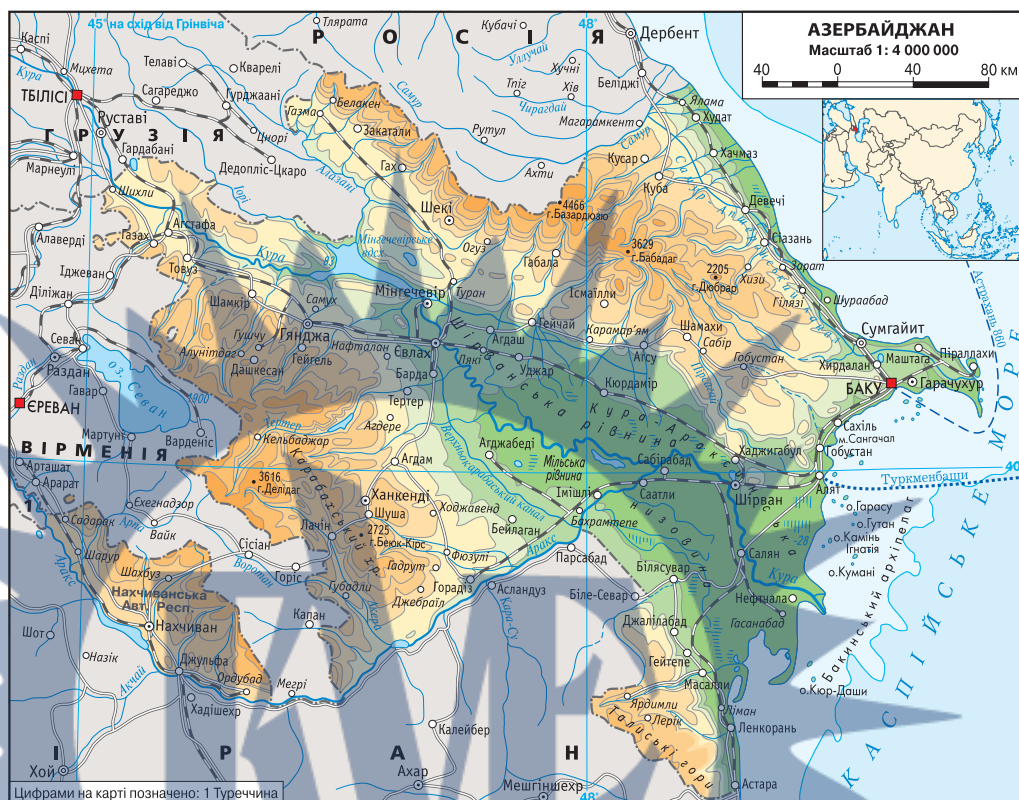
Азеотропія (від а..., грец. ζέω — кипіти і тріпотос — зміна) — явище, яке полягає у тому, що склад рідини, яка є сумінню, та її пари при температурі кипіння за даного тиску є однаковим, внаслідок чого така рідина переганяється без зміни свого складу. Азеотропна точка — точка на фазовій діаграмі, що відповідає складові та температурі кипіння азеотропу чи складові та пружності пари азеотропу. Температура кипіння азеотропу або більша (позитивний азеотроп), або менша (негативний азеотроп), ніж температура кипіння будь-якого з компонентів.

Лит.: Опейда Й., Швайка О. Глосарій термінів з хімії. Донецьк, 2008.

Азербайджан, Республіка Азербайджан (азерб. Azərbaycan, Azərbaycan Respublikası) — держава в Сх. Закавказзі, на березі Каспійського моря. Назва «А.» має давнє і точно не встановлене походження (імовірно, від новоперського [Ađarbađegān], давньоараб. [Azerbeidžān], сирійського [Ađorbaigān], з середньоперського [Aturpātākān]). За однією з версій слово «А.» походить від тюрк. слова «азер», що означає «вогонь» і пов'язане з тим, що більшість мешканців цієї тер. до н. е. були вогнепоклонниками.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. А. розташований у Пд.-Зх. Азії, межує на Пн. — з Росією, на Пн. Зх. — з Грузією, на Пд. Зх. — з Вірменією, на Пд. — з Іраном, на Сх. омивається Каспійським м., через яке має мор. сполучення з Казахстаном і Туркменістаном. А. має ексклав — Нахічеванську Автономну Республіку, розташовану в пд.-сх. частині Закавказького нагір'я між Вірменією, Іраном та Туреччиною. Географічні координати — 40 30 N, 47 30 E. Найбільша протяжність із Пн. на Пд. — 375 км, із Зх. на Сх. — 485 км.

Прапор Республіки
Азербайджан

Герб Республіки
Азербайджан

Тер.: заг. — 86 600 км²; суходіл — 82 629 км²; вода — 3 971 км² (включно з Нагірно-Карабахським регіоном, що не контролюється А., і екс-клавом Нахічеванської Автономної Республіки). Сухопутний кордон — 2468 км: з Вірменією — 996 км, Грузією — 428 км, Іраном — 689 км, Росією — 338 км, Туреччиною — 17 км.

Столиця — м. Баку.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ — 66 районів (Апшеронський, Агдамський, Агджабединський, Агдамський, Агдаський, Агстафинський, Ахсуйський, Астаринський, Балаканський, Бардинський, Бейлаганський, Білясуварський, Джебраїльський, Джалілабадський, Дашкесанський, Шабранський, Фізулінський, Кедабекський, Геранбойський, Гейчайський, Аджакабульський, Імішлінський, Ісмаїлінський, Кельбаджарський, Кюрдамирський, Лачинський, Лерікський, Масаллинський, Нефтечалинський, Огузький, Ізабалинський, Гахський, Газаський, Гобустанський, Губинський, Кубатлинський, Гусарський, Саатлинський, Сабірабадський, Шекінський, Сальянський, Шамахинський, Шамкірський, Самухський, Сіазанський, Шушинський, Тертерський, Товузький, Уджарський, Хачмазький, Гейгельський, Хизинський, Ходжалинський, Ходжавендський, Ярдимлинський, Євлахський, Зангеланський, Загатальський, Зардобський, Бабецький, Джувльфинський, Кенгерлінський, Ордудадський, Садарацький, Шагбузький, Шарурський).

Офіц. мова — азербайджанська. Грош. одиниця — азерб. манат. Нац. свято: 28 травня — День Республіки (з нагоди проголошення незалежності Азерб. Демократичної республіки у 1918).

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН — «Азербайджанський марш» (азерб. «Azərbaycan marşı»), слова А. Джавада, музика У. Гаджібекова (напис. 1919, затв. 27.05.1992).

ДЕРЖАВНИЙ ПРАПОР (затверджений 05.02.1991) складається з трьох рівних за шириною горизонтальних смуг — блакитної, червоної та зеленої. У центрі прапора білим кольором зображений півмісяць з восьмикутною зіркою. Співвідношення ширини прапора до його довжини становить 1:2.

ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ — зображення у формі круглого щита з концентричними колами блакитного, червоного і зеленого кольорів, на якому зображена восьмикутна зірка. У центрі зірки — язикі полум'я — стародавній символ країни вогнів. Число кутів зірки (8) відповідає кількості букв у назві «А.», написаної старим (араб.) алфавітом. Між кутами зірки зображені маленькі восьмикутні зірочки. У нижній правій частині герба розташований колос пшениці, що символізує багатство азерб. землі. Гілка дубового дерева у лівій частині герба демонструє силу д-ви. Жолуді на дубовій гілці означають довготривале життя А.

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД. Осн. закон А. — Конституція, затверджена 12.11.1995 за результатами референдуму, з доповненнями 2002, 2009 і 2016 (за результатами референдумів). А. — демократична, правова, світська, унітарна республіка з президентською формою правління. Законод. владу здійснює однопалат. парламент — Міллі Меджлис, до якого входять 125 депутатів, що обираються на 5 років. Заг. і прямі вибори проводяться за мажоритарною системою з інтервалом 5 років у першу неділю листопада. Балотуватися

на парлам. виборах не можуть особи, які працюють у системі викон. і судової влади, а також особи, що мають подвійне громадянство чи зобов'язання перед ін. д-вами (ст. 85). Осн. сферою повноважень Міллі Меджлісу є законотворчість. Правом законод. ініціативи наділені ініціативні групи громадян, що мають право голосу (для внесення законопроекту потрібно, щоб його підтримало не менш ніж 40 тис. осіб), а також депутати, президент, Верх. суд, прокуратура А. і Алі Меджліс (законод. орган) Нахічеван. АР. Ці органи можуть визнати законопроекти терміновими, що означає обов'язковий їх розгляд у парламенті протягом 20 днів. Президент підписує ухвалені Міллі Меджлісом законопроекти упродовж 56 днів. Водночас він має право вето. Серед традиційних повноважень Міллі Меджлісу: затвердження за поданням президента держ. бюджету, ратифікація та денонсація міжнар. договорів. Однак Конституція практично не передбачає механізму парлам. контролю за діяльністю уряду, хоча в ст. 95 і зазначено, що Міллі Меджліс «вирішує питання про довіру Кабінету Міністрів Азербайджанської Республіки». Парламент має право за поданням президента затверджувати воєнну доктрину і давати згоду на використання збройних сил для «виконання завдань, не пов'язаних з їхнім призначенням». За поданням президента парламент здійснює призначення на держ. посади. Ключову роль у держ. механізмі відіграє глава д-ви — президент. Його статус визначено у розділі Конституції «Основи держави»: «Президент Азербайджанської Республіки втілює єдність народу Азербайджану, забезпечує спадкоємність азербайджанської державності. Президент Азербайджанської Республіки є гарантом незалежності й територіальної цілісності Азербайджанської держави, виконання міжнародних договорів...» (ст. 8). Президент визнаний також «гарантом незалежності судової влади». За поправками, затвердженими 2016, президента обирають на 7 років за результатами заг. і прямих виборів. Поправки також передбачають посади першого віце-президента і віце-президента, яких призначає президент. Президент має право оголошувати позачергові вибори і розпускати Міллі Меджліс. Президент може бути достроково усунений з посади за досить складною процедурою у разі вчинення тяжкого злочину. Це питання ініціюється Конст. судом на підставі висновку Верх. суду і розглядається Міллі Меджлісом. Постанова парламенту щодо усунення з посади президента приймається голосами 95 депутатів (більшістю у три чверті). Цей документ за тиждень має схвалити Конституційний суд, інакше він не набуває законної сили. Крім того, на розгляд і схвалення парламентом і Конституційним судом передбачено двомісячний термін від дня ініціювання Конституційним судом парлам. розгляду відповідного питання, що робить дострокове усунення президента з поста малореальним. Відповідно до конституції «виконавча влада належить Президенту» (ст. 99). За згодою Міллі Меджлісу він призначає прем'єр-міністра і на свій розсуд може звільнити його з посади, призначає та звільняє ін. чл. уряду, у «необхідних випадках» головує на засіданнях уряду, приймає рішення про відставку уряду, утворює центр. та місц. органи викон. влади у межах бюджет. видатків, скасовує акти уряду, а також акти уряду

автономії тощо. Серед ін. повноважень президента — право затверджувати держ. програми, призначати і звільняти вищий командний склад збройних сил. Конституція не передбачає контрасигнування урядом будь-яких актів президента. Статус уряду у заг. формі визначено ст. 114 конституції: «З метою організації здійснення виконавчих повноважень Президент Азербайджанської Республіки утворює Кабінет Міністрів Азербайджанської Республіки». КМ підпорядкований і підзвітний президенту, який визначає порядок його діяльності. Форм. глава КМ — прем'єр-міністр — за конституцією користується правом недоторканності, яке він може втратити лише за рішенням президента, ухваленим за поданням ген. прокурора. Систему судів заг. юрисдикції очолює Верх. суд. Його суддів призначає Міллі Меджліс за поданням президента. Суддів усіх заг. судів призначає сам глава д-ви. Аналогічно формуються система спеціаліз. судів, очолювана Екон. судом, а також органи прокуратури. До Конституційного суду входять 9 суддів, яких призначає Міллі Меджліс за поданням президента. За формою держ. устрою А. — унітарна д-ва, у складі якої є авт. тер. утворення — Нахічеван. АР. У республіці діють свої органи законод. (Алі Меджліс) та викон. (КМ) влади. Вищою посадовою особою є голова Алі Меджлісу. Конституція А. визначає коло питань, що входять у компетенцію автономії.

УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ. А. — член ООН (з 1992), Ради Європи (з 2001), ОБСЄ (з 1992), СНД (з 1993), Організації економічного співробітництва (з 1996), Організації Ісламської Конференції, Європейського банку реконструкції та розвитку, Світового банку, Організації Чорноморського економічного співробітництва (усіх — з 1992), а також ін. міжнар. організацій, таких як: Азіатський Банк Розвитку; Нарада із взаємодії і заходів довіри в Азії; Рада Євроатлантичного Партнерства; Ініціатива прозорості у видобувній промисловості; Продовольча та сільськогосподарська організація; Загальна конфедерація профспілок; Організація за демократію та економічний розвиток; Міжнародне агентство з атомної енергії; Міжнародний Банк реконструкції та розвитку; Міжнародна організація цивільної авіації; Міжнародна торгова палата; Міжнародна асоціація розвитку; Міжамериканський банк розвитку; Міжнародна фінансова корпорація; Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку; Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця; Міжнародна організація праці; Міжнародний валютний фонд; Міжнародна морська організація; Міжнародна організація кримінальної поліції; Міжнародний олімпійський комітет; Міжнародна організація з міграції; Міжпарламентський Союз; Міжнародна організація зі стандартизації; Міжнародна організація супутникового зв'язу; Міжнародний Союз електрозв'язу; Міжнародна конфедерація профспілок; Багатогосподарне агентство з гарантування інвестицій; Організація Американських держав (спостерігач); Організація із заборони хімічної зброї; Організація з безпеки і співробітництва в Європі; Партнерство заради Миру; Центр здійснення правопорядку в Південно-Східній Європі (спостерігач); Асоціація ООН з торгівлі та розвитку; Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури; Управ-

ління Верховного комісара ООН у справах біженців; Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку; Всесвітня туристична організація; Всесвітній поштовий Союз; Всесвітня митна організація; Всесвітня федерація профспілок; Всесвітня організація охорони здоров'я; Всесвітня організація інтелектуальної власності; Всесвітня метеорологічна організація; Всесвітня торгова організація, Дитячий фонд ООН. Крім того, існує Угода про партнерство і співробітництво А. з Європейським Союзом від 1996.

ІСТОРІЯ. Тер. А. населена з раннього палеоліту. Зародком перших держ. утворень на тер. А. стали племінні союзи манеїв, мідян. У 1-му тис. до н. е. на тер. А. жили племена каспіїв, кадусіїв, албанів. Племінні союзи манеїв у 9 ст. до н. е. утворили д-ву Мана (столиця — м. Ізірту). В 670-х до н. е. на Пд. А. і на тер. сусідніх країн виникла Мідійська д-ва. В сер. 6 ст. до н. е. Мідія розпалася під ударами давньоперс. д-ви Ахеменідів. Після розгрому останньої *Александром Македонським* у кін. 4 ст. до н. е. на тер. А. виник-

ська Тимура. В кін. 14–15 ст. з падінням влади монголів зміцніла д-ва Ширваншахів. На поч. 16 ст. на азерб. землях утворилася д-ва *Сефевідів*. Вона об'єднувала майже всі землі А., що сприяло піднесенню госп. і культ. життя, полегшувало боротьбу народу проти іноз. завоюнків. Однак зміни напрямку світових торг. шляхів, війни між Сефевідською д-вою і Туреччиною, феодальні міжусобиці призвели до затримання темпів соц.-екон. розвитку країни. У кін. 16 ст. А. почав перетворюватися на одну з окраїн Ірану. В 16–17 ст. А. — arena нескінченних воєн між Іраном і Туреччиною. У 2-й пол. 18 ст. на тер. А. склалося бл. 15 держ. утворень. Феодальна роздробленість гальмувала розвиток продуктивних сил країни, робила її беззахисною перед постійною загрозою агресії з боку Ірану й Туреччини. За цих умов у А. зростала і зміцнювалася політ. орієнтація на Росію. 1803–1805 до Росії приєдналися азерб. ханства: Карабахське, Шекинське, Ганджинське. За Гюлістанським (1813) і Туркманчайським (1828) мирними договорами між Іраном і Росією Пн. А. увійшов до складу Росії, Пд. А. лишився під владою Ірану. 1870 в А. здійснено обмежену селян. реформу. Розвивалася пром-сть, зокрема нафтова.

Історія сучас. азерб. державності почалася з розпаду Рос. імперії 1917. У травні 1918 Закавказз. сейм прийняв рішення про поділ тер. Закавказзя на 3 республіки — А., Вірменію та Грузію. Однак новоутв. Азербайджанську Республіку було проголошено в умовах, які не сприяли її становленню. У країні фактично існувало двовладдя: паралельно з нац. за характером владою функціонували різні рад. структури. Великі запаси нафти в А. спонукали іноз. д-ви до втручання у внутр. життя країни, що стало дестабілізаційним чинником у державотворенні. У квітні 1920 в А. гору взяла рад. влада, було проголошено Азербайджанську Соціалістичну Радянську Республіку (АзСРР). 1921 ухвалено конституцію. Наст. року після укладення А., Вірменією та Грузією т. з. союзного договору утворилася Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР). Новоутв. федерація увійшла до складу СРСР. Наступну конституцію А. ухвалено 1937. Вона, зокрема, засвідчила ліквідацію ЗСФРР, перейменування АзСРР на Азербайджанську РСР і самостійне входження АзРСР як окремого суб'єкта до СРСР. 1978 затверджено останню конституцію АзРСР, якою А. проголошувався «загальнонародною державою». Принципово новий етап державотворення в історії А. почався після розпаду СРСР. Він відбувався за умов загострення внутріп. кризи, яка супроводжувалася не менш гострою і перманентною кризою у відносинах із сусідньою Вірменією. 30.08.1991 А. оголосив себе незалежною державою, а 12.11.1995 було ухвалено конституцію А. Дипломатичні відносини України з А. встановлено 08.11.1992.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. В А. зареєстровано більше 50 політ. партій. Осн.: «Новий А.», Партія Нар. фронту А., Партія нац. незалежності, партія «Мусават», Азерб. соціал-демократична партія, Ліберальна партія А., Азерб. демократична партія. Провідне становище в парламенті займає пропрезидентська партія «Новий А.». Опозиційні блоки: блок «Азадлиг» («Свобода»), блок «YeS — Нова політика» і «Рух національної єдності» мають незначне представництво в парламенті.

Азербайджан. Петрогліфи у заповіднику «Гобустан»

да д-ва Атропатена (Атрпатакан, Азербайган, А.) зі столицею м. Газакою. На тер. сучас. А. і Пд. Дагестану на межі н. е. утворилася д-ва *Кавказка Албанія*. У 3–5 ст. в А. в основному склалися феод. відносини. Встановлювалися торг. зв'язки зі слов. племенами. Від сер. 3 ст. А. перебував під владою іран. д-ви *Сасанідів*. У 4 ст. тер. А. стала ареною руйнівних воєн між Римською імперією та Іраном. Населення А. не раз виступало проти завоюнків. У кін. 5 — на поч. 6 ст. в А. почався маздакитський рух. На поч. 8 ст. А. був підкорений араб. Халіфатом. Проти Халіфату й місц. феодалів спалахнула селянська війна (повстання на чолі з *Бабек*ом). У 2-й пол. 9 — 1-й пол. 10 ст., в умовах розкладу араб. Халіфату, в А. утворилася низка феод. д-в, серед яких виділялися володіння Ширваншахів і Шеддадидів. Посилювалися зв'язки А., як і всього Кавказу, з Київською Руссю. У сер. 11 ст. А. зазнав навали сельджуків. Після ослаблення влади сельджуків у 12 ст. підносяться д-ви Ширваншахів, Льдегізидів та ін. В 11–13 ст. в основному сформувалася азерб. народність. Монг.-татар. навала 1330-х спустошила країну і надовго затримала її іст. розвиток. Сваюля монг.-татар. знаті, тяжкі податки викликали низку антимонг. і антифеодальних виступів. 1387 на тер. А. вдерлися вій-

ПРИРОДА. Берегова лінія А. розчленована мало. Найбільший п-ів — Апшеронський, затоки — Апшеронська, Кизилагач та Бакинська бухта; Апшеронський та Бакинський архіпелаги. Близько половини тер. А. — гори та передгір'я. На Пн. простягаються хребти Великого Кавказу — Головний, або Вододільний (висота у межах А. до 4466 м, г. Базардюзю), та Боковий. На Зх. і Пд. Зх. — система Малого Кавказу: хребти Шахдагський, Муров-даг (вис. до 3724 м, г. Гямиш), Карабахський та Карабахське нагір'я. На Пд. Сх. — Талишські гори (вис. до 2477 м). Внутр. частина А. зайнята Куро-Араксинською низовиною (поділяється на Ширванську, Мільську та Муганську рівнини). Вдовж мор. узбережжя лежать Самур-Дівичинська (на Пн. Сх.) і Ленкоранська (на Пд. Сх.) низовини. Висоти: серед. висота — 384 м; найнижча точка — Каспійське м. (–28 м); найвища точка — гора Базардюзю-Дагі 4485 м. Гол. ріка — Кура з притоками Араксом і Алазані, які використовуються для зрошення та одержання гідроенергії; також великі річки Тертер, Зарчай, Охучай. На Курі створено Мінгечаурське водосховище. Найбільші озера: Гейгель, Великий Алагель, Малий Алагель. Зрошувані землі — 14277 км² (2012). Загальний обсяг поновлюваних водних ресурсів — 3468 км³ (2011). Споживання прісної води: 1221 км³ на рік; на душу населення: 1384 м³ на рік (2010). Корисні копалини: нафта, природний газ (Бакинський нафтогазоносний район), а також залізна, молібденова, мідна руди, алуніт, кам'яна сіль та ін.; багато мінеральних і термальних джерел; родовище лік. нафти.

Клімат. В А. клімат різноманітний: на Куро-Араксинській низовині — сухий субтропічний (пересічна т-ра січня +1 °С, липня +26 °С; опадів 200–400 мм на рік), на Ленкоранській низовині — вологий субтропічний (опадів 1400–1700 мм), у передгірних і гірських районах — помірний, помірно холодний і холодний (пересічна т-ра січня від 0 до –10 °С, липня — від +20 до +10 °С і нижче; опадів від 400 до 1300 мм).

Грунти. На низовинах переважають сіроземи й лучні ґрунти, зокрема, солончаки з напівпустельною й степовою рослинністю, на Ленкоранській низовині — жовтоземи, в передгір'ях — коричневі й каштанові, в горах — бурі гірсько-лісові та гірсько-лучні ґрунти. Землекористування: землі с.-г. призначення — 57,6%; рілля —

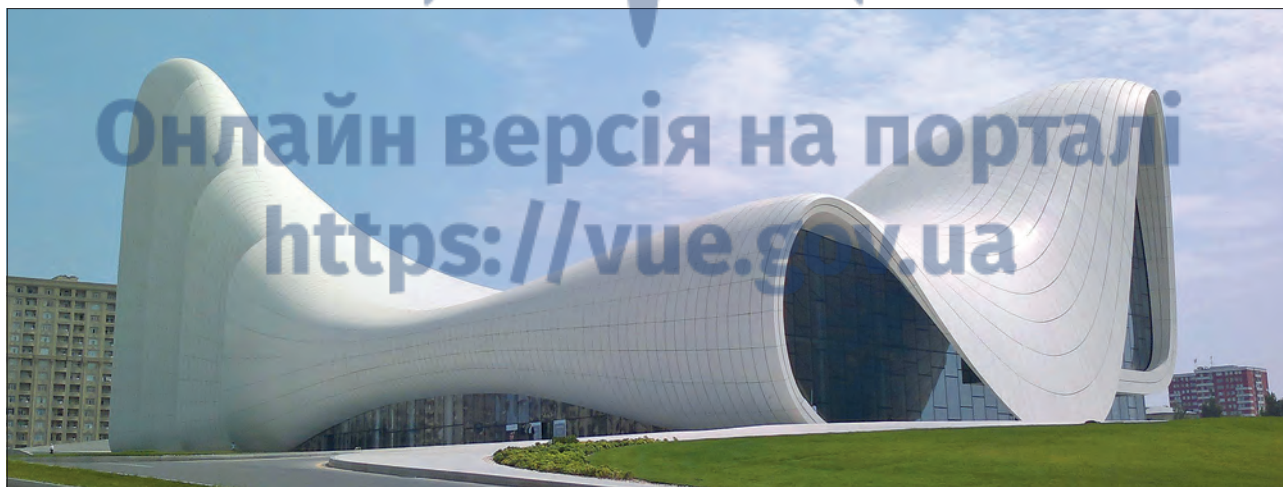
22,8%; землі, постійно зайняті зерновими культурами — 2,7%; постійні пасовища — 32,1%; ліси — 11,3%; ін. землі — 31,1 % (2011).

Рослинний світ. В А. росте бл. 4100 видів вищих рослин, серед них близько 240 ендемічних видів. Природні зони рослинності варіюються в залежності від висоти. Степові й напівпустельні умови переважають у низовинах і передгір'ях гірських районів. Схили гір (особливо пд. схили Великого Кавказу) вкриті широколистяними лісами (бук, граб, дуб), ближче до вершин переважають субальпійські й альпійські луки. На сх. схилах Талишських гір — реліктові ліси з каштанолистого дуба, альбідії, залізного дерева, хурми та ін. На Пд. А. є вічнозелена рослинність, густі букові та дубові ліси. На невеликій тер. А. зустрічається багато поширених у світі типів рослин: іберійський дуб, граб, самшит, мигдаль, горішник, клен, верба, сосна та ін. У містах подекуди ростуть: білий та рожевий олеандри, софора японська, кущі жасмину.

Тваринний світ. Різноманітність природних умов спричинює багатство тваринного світу А., який налічує бл. 12 тис. видів, з них: 623 види хребетних, серед яких понад 90 видів ссавців, 350 птахів, 80 риб, понад 40 плазунів. Тут є численні гризуни, гієна, антилопа-джейран, вовк, шакал, наземні черепахи, фазани, кеклик, стрепет та ін. Акліматизовано нутрію, єнотовидного собаку. На рівнинах поширені плазуни, лиси, зайці; у долинах Кури та Аракса — дикі кабани, шакали, борсуки, косулі, газелі, шакали, гієни; у горах — бурі ведмеді, лісові коти, білки, косулі, сарна, рисі, зубри, дагестанські тури, безоарові козли, благородні олені, подекуди трапляються леопарди, дикобрази і муфлони. М'які зими та природні заповідники є принагідними для безлічі птахів, які прилітають на зимівлю на узбережжя Каспійського м. — фламінго, лебеді, пелікани, баклани, чаплі, кулики і куріпки. До Червоної книги А. занесено 108 видів тварин, серед них 14 видів ссавців, 36 видів птахів, 13 земноводних і плазунів, 5 видів риб та 40 видів комах. У країні діють 13 заповідників (Кизилагачський, Туріанчайський заповідник, Гек-Гельський, Ширванський, Закатальський, Басутчайський, Піркулінський тощо), які з ін. природоохоронними землями займають 2,5 % тер. А.

Місцеві вчені вважають Апшеронський п-ів і Каспійське м. однією з найбільш екологічно

Азербайджан. Культурний центр Гейдара Алієва

спустошених областей у світі через важке повітря, забруднені ґрунти і води (від розливів нафти, пестицидів, токсичних дефоліантів, які використовуються у вир-ві бавовни).

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість — 9 872 765 осіб (2016, оцінка). Осн. населення — азербайджанці (91,6%), живуть також лезгинці (2%), росіяни (1,3%), вірмени (1,3%), талиші (1,3%) та ін. (2,4%) (2009, перепис). Густота нас. — 119,5 осіб/км² (одна з найвищих у регіоні). 54,6% нас. мешкає у містах. Найбільше міста — Баку (1,2 млн. осіб); Гянджа (328 тис. осіб); Сумгаїт (297 тис. осіб); Мінгечевір (101 тис. осіб); Хірдалан (96 тис. осіб; 2016, оцінка).

Вікова структура нас.: до 14 років — 22,82%; 15–24 років — 15,77%; 25–54 років — 45,28%; 55–64 років — 9,64%; 65 років і старше — 6,5% (2016). Серед. вік нас. — 30,9 років (2016). Коефіцієнт народжуваності — 16,2 на 1000 осіб (2016), коефіцієнт смертності — 7,1 на 1000 осіб (2016). Склад населення за реліг. групами: мусульмани — 96,9% (переважно шиїти), християни — 3%, інші — менше 0,1%, атеїсти — менше 0,1% (2010).

ГОСПОДАРСТВО. А. — індустріально-аграрна країна з високопродуктивною пром-стю та багатогалузевим с. г. ВВП на душу нас. — 18 тис. доларів (2015). Структура ВВП, по секторах вир-ва: с. г. — 6%, пром-сть — 58%, послуги — 36,1% (2015). Протягом 1991–1995 відбулося падіння вир-ва на 60%. Від 1997 за рахунок швидкого зростання сектору послуг, незначного підйому пром-сті та скорочення с.-г. вир-ва швидко зростає ВВП (у 1999 — на 7,2%, у 2000 — на 11,3%, у 2001 — на 9,9%). Частка тьшової економіки оцінюється у 25% ВВП. Трудові ресурси (робоча сила) — 4,899 млн осіб (2015). Зайнятість трудових ресурсів: с. г. — 38,3%; пром-сть — 12,1%; послуги — 49,6% (2008).

Промисловість. Осн. галузями є нафтовидобування, нафтопереробна пром-сть (58% ВВП). Родовища нафти використовуються з 1870-х. На поч. 20 ст. А. був першим у світі нафтодобувним центром. Згодом був період спаду: у 1966 — 21 млн т, у 1996 — 9 млн т. Запаси нафти А. оцінюються у 4 млрд т (80% з них — мор. поклади), що сприяє залученню значних міжнар. інвестицій. В А. також видобувають газ. А. є лідером серед країн СНД за темпами росту іноз. капіталовкладень (від 10 до 50% в рік). Ін. розвинені галузі пром-сті: чорна і кольорова металургія; цементна, хімічна і нафтохімічна, текстильна, машинобудування (приладобудування, нафтопромислове обладнання, електротехніка). В електроенергетиці переважають теплові електростанції, які виробляють 85% електроенергії, тоді як ГЕС — лише 14,9% (2012). В А. розвинутий туризм. Кількість туристів, що відвідали країну, становить бл. 2,1 млн (2014).

Сільське господарство. Другий за важливістю сектор економіки — с. г. В А. вирощують зернові та тех. (бавовна, тютюн) культури, чай, маслини, томати, картоплю, фрукти та ягоди (гранат, хурму, виноград, цитрусові). Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, кіз. А. є виробником натурального шовку.

Транспорт. Важливу роль відіграє залізничне сполучення, довжина з-ці становить 2,068 тис. км (2014), більше половини залізничних шляхів електрифіковані. На залізничний транспорт припадає 40% вантажних перевезень та до 25%

пасажирських перевезень (на 2007). Довжина автошляхів — 52,942 тис. км (2014). Трубопроводи: 1130 км для транспортування сирої нафти, 630 км — для транспортування нафтопродуктів і 1240 км газопроводів. Баку — найбільший порт країни. З 1962 діє паромна переправа Баку — Туркменбаші (кол. Красноводськ). Азерб. каспійське мор. пароплавання є найбільшою судноплавною компанією країни та всього бас. Каспійського м. Значну частку мор. перевезень становлять нафта та нафтопродукти.

Торгівля. Заг. експорт А. становить 16,38 млрд доларів (2015), 90% з яких — нафта і газ. А. експортує також машини, продукти харчування, бавовну. Осн. країни-партнери: Італія — 26,3%, Німеччина — 13,2%, Індонезія — 7%, Франція — 6,8%, Чехія — 6% (2015). Імпорт становить 8,414 млрд доларів (2015): машини та обладнання, продукти харчування, метали, хімікати. Осн. країни-партнери: Росія — 19,9%, Туреччина — 16,5%, Велика Британія — 8,6%, Німеччина — 6,6%, Італія — 6,3%, США — 4,1% (2015). Зв'язок. Кількість мобільних телефонів — 10,697 млн. (109 одиниць на 100 осіб; 2015); інтернет-користувачі — 7,531 млн (77%; 2015).

ОСВІТА, НАУКА І КУЛЬТУРА. Після розпаду СРСР А. одним із перших реформував систему вищої освіти за зх. зразком. В А. триступенева система вищої освіти: бакалаврат (4 роки), магістратура (від 6 місяців до 2,5 років), докторантура (2–3 роки). Д-ва витрачає значні кошти на розвиток освітньої сфери країни (бл. 1,2 млрд доларів США на 2009), більше витрачається лише на сферу оборони. У 2008 затверджено «Державну програму з інформатизації системи освіти в Азербайджанській Республіці у 2008–2012 роках», метою якої було впровадження сучасних інформ. та комунікаційних технологій та забезпечення доступу до якісної освіти для всіх прошарків населення.

В А. діють бл. 50 ВНЗ. Більшість із них розташовано в Баку: Бакинський держ. ун-т (засн. 1919) — перший ун-т країни, Азерб. держ. ун-т нафти і пром-сті (засн. 1920), Бакинська муз. академія ім. У. Гаджибекова (засн. 1920), Азерб. держ. пед. ун-т (засн. 1921), Азерб. держ. аграрний ун-т в м. Гянджі (засн. 1929), Азерб. мед. ун-т (засн. 1930), Азерб. держ. академія фіз. культури і спорту (засн. 1930), Азерб. держ. екон. ун-т (засн. 1930), Гянджинський держ. ун-т (засн. 1939), Азерб. держ. ун-т культури і мист-в (засн. 1945), Бакинський слов'янський ун-т (засн. 1946), Азерб. тех. ун-т (засн. 1950), Азерб. ун-т іноз. мов (засн. 1973), Нац. академія авіації Азербайджану (засн. 1992), Азерб. держ. мор. академія (засн. 1996), Академія держ. управління при президентові Азерб. Республіки (засн. 1999), Азерб. держ. академія мист-в (2000), Азерб. дипломатична академія (засн. 2006) та ін. Після 1991 було відкрито кілька приватних ун-тів: Ун-т Хазар (1991), Західний ун-т (1991), Кавказький ун-т (1992), Бакинський ун-т бізнесу (1993), Азерб. міжнар. ун-т (1995) та ін. Навчання у ВНЗ А. ведеться азерб., рос. чи англ. мовою. 19.05.2005 А. приєднався до Болонського процесу, у рамках якого відбуваються активні міжнар. обміни.

В А. працюють 145 наук. установ, серед яких 96 наук. ін-тів. Гол. наук. об'єднанням є НАН А., яка має 5 відділів: наук про Землю; фіз.-мат. і тех. наук; хім. наук; гуманіт. і сусп. наук; біол. наук. Сучас. пріоритетними напрямками досліджень

відповідно до «Концепції розвитку НАН Азербайджану до 2020» визначені фіз.-хім. напрям, зокрема нафтохімія, дослідження геодинаміки Землі, геноміка, біотехнології, молекулярна генетика.

На поч. 21 ст. зростання цін на нафтопродукти допомогло поліпшити ситуацію у фінансуванні науки і техніки А., уряд почав кампанію, спрямовану на модернізацію та інноваційний розвиток. За даними Всесвітнього банку, витрати на розвиток пром-сті А. 07.02.2013 воно запустило перший азерб. супутник зв'язку Azerspace-1 чи AzerSat. Дві найвідоміші астрофізичні обсерваторії А.: Шемахинська (засн. 1960) та Батабатська (засн. 1967), входять до складу НАН А. На базі цих обсерваторій проведено низку досліджень: астрономія Місяця, високоточні спостереження супутників Марсу та Юпітера, дослідження руху окремих галактик, вивчення астр. клімату планет Сонячної системи та ін.

В А. працюють музеї: Азерб. держ. музей килима і нар. прикладного мист-ва ім. Л. Керімова (засн. 1967; перший у світі музей килимарства),

мос TV, Lider TV, Азад Азербайджан TV, Xazar TV, Регіональне TV). В країні веде мовлення 25 радіоканалів. Загалом зареєстровано 3,5 тис. найменувань періодичних видань, більше 30 щоденних газет. Більшість ЗМІ у А. перебувають під контролем д-ви. У рейтингу свободи преси (Press Freedom Index) на 2015 А. посів 89 місце зі 100, на 2016 — 163 місце зі 180 (2002 займав 101 місце).

ЛІТЕРАТУРА. Азерб. л-ра — л-ра азербайджанців, одна з найдавніших л-р Сходу. Збереглося багато пам'яток усної нар. творчості. Перші записані фольклорні твори, що походять із тер. сучас. А., — т. з. мідійські легенди, перекази (7–6 ст. до н. е.) про напади персів. Упродовж багатьох століть склалися трудові, обрядові та побутові пісні, *дастани* («Кероглу», «Ашиг-Гаріб», «Асли-Керем» та ін.), казки, гуморески, прислів'я, приказки, загадки. Популярними були пісні-баяти (чотиривірші), що вплинули на поезію, особливо такі її форми, як *гошма* та *рубай*. Значне місце у фольклорі займає ашуг. поезія. Відомі вірші нар. співців-ашугів Курбані, Сари Ашуга, Аббаса Туфарганлі, Хасте Касима, Валеха, Ашуга Алескера та ін. У 5 ст. у Кавказькій Албанії (на Сх. сучас. А.) існувала писемність (див. *Агванське письмо*). Розвивалася оригін. та перекл. реліг. л-ра араб. і перс. мовами, з'являлися світські твори. Одночасно створювалася худ. л-ра азерб. мовою. Визначна пам'ятка — епос «Кітабі Деде Коркуд» («Kitabi Dədə Qorqud», 11–12 ст.; записано в 15 ст.). У 11–12 ст. азерб. поети писали переважно перс. мовою (Катран Тебрізі, Абу-ль-Ала Гянджеві, Фелекі Ширвані, Хагані Ширвані, поетеса Мехсеті Гянджеві). Вершина азерб. поезії 12 ст. — твори поета-гуманіста *Нізамі Гянджеві*, який у своїй знаменитій «П'ятирічці» («П'ять поем» або «Хамсе») утверджував ідеали гуманізму. Першим відомим поетом, який писав тюрк. мовою, був Гасаноглу (13 ст.). На 13–14 ст. припадає творчість поетів Зюльфікара Ширвані, Авхеді Марагаї, Газі Бурханеддіна, Аріфз Ардебелі, Ассара Тебрізі та ін. Найвизначніший поет і мислитель 14–15 ст. — Імадеддін Несімі, автор першого поет. *дивана* азерб. мовою. Його вільнодумні вірші звеличували дух і розум людини. У 16 ст. писали поети Шах Ісмаїл Хатаї, Хабібі, Хаміді, Кішвері, а також корифей азерб. л-ри *Фізулі*. Його вірші, *газелі*, сповнені глибоких філос. роздумів, тривалий час були зразками ліричної поезії на всьому Бл. і Серед. Сході. З іменем Фізулі пов'язано остаточне формування азерб. літ. мови й азерб. прози [політ. сатира «Скарги» («Şikayətnamə»)]. Гуманіст. традиції М. Фізулі продовжили Месіхі, Ковсі Тебрізі, Саїб Тебрізі та ін. Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. тер. А. стала ареною протистояння Персії з Осман. імперією, унаслідок чого склалися несприятливі умови для функціонування л-ри. У цей час популярними були фольклорні твори, ашуг. поезія, поширилися героїко-романтичні *дастани* та героїч. епос «Кероглу». Нар.-поет. творчість вплинула на писемну л-ру. Визначні лірики 18 ст. — Відаді Молла Велі та Вагіф Молла Панах. Оптиміст. поезія Вагіфа становила новий етап у розвитку азерб. поезії на шляху до реалізму. Після входження Пн. А. (сучас. тер. А.) до складу Росії (поч. 19 ст.) азерб. л-ра відчула на собі вплив зх. і рос. л-р. У цей період формувалася реаліст.-просвіт. л-ра, спрямована проти реліг. фанатизму. Її представниками були: А. Ба-

Азербайджан. Селище Нефть-Дашлари (Нафтові Камні), що розташоване в Каспійському морі на штучно збудованих естакадах та платформах

Нац. музей мист-в А. ім. Р. Мустафаєва (засн. 1936), Музей історії А. (засн. 1920), Музей Азерб. л-ри ім. Нізамі Гянджеві (засн. 1939), Музей мініатюрної книги (засн. 2002, єдиний у світі), Музей сучас. мист-ва (засн. 2009), Азерб. держ. музей муз. культури (засн. 1967; усі — в м. Баку) та ін. Функціонують 6-ки: найбільша в А. і одна з найбільших на Кавказі Азерб. нац. б-ка ім. М. Ф. Ахундова (засн. 1922), Центр наук. б-ка (засн. 1923) та ін.

ПРЕСА, РАДІОМОВЛЕННЯ, ТЕЛЕБАЧЕННЯ. В А. діє три держ. телеканали (AzTV, Idman TV та Medeniyyet TV), один громад. та шість приватних каналів (Ictimai Television, ANS TV, Кос-

киханов, І. Куткашенський, Вазех. Реаліст. напрям утвердився в творчості М. Ф. Ахундова, основоположника азерб. драматургії, прози і літ. критики. У жанрі сатир. поезії писали Закір, С. А. Ширвані, ліричної — поетеси А. Набаті, Х. Натаван, Хейран-Ханум, Ашиг Пері та ін. У 1875 з ініціативи Г. Зардабі засновано першу азерб. газ. «Екінчі» («Плугатар»). Дальшого розвитку реалізм набув у творчості драматурга Н. Везірова. На межі 19 і 20 ст. центр. місце в азерб. л-рі посіла соц. тематика. Важливу роль на поч. 20 ст. відіграв сатир. журн. «Молла Насредін», на сторінках якого друкували твори революц. поета-сатирика Сабіра. Реаліст. традиції в драматургії й прозі продовжили Джаліл Мамедкулізаде, А. Ахвердов, Н. Наріманов, С. С. Ахундов, Ю. Чемаземінлі. Романтизм поезію писали Сіххат, М. Гаді, Г. Джавід, А. Шаїк та ін.

На початку 1920-х поряд із письменниками старшого покоління (Дж. Мамедкулізаде, А. Ахвердов, С. Гусейн та ін.) почали літ. діяльність молоді поети, прозаїки, драматурги, у творях яких часто звучали пропаганд. мотиви. Поезію 1920–1930-х і часів Другої світової війни представляють С. Рустам, М. Мушфік, Р. Рза, М. Рагім, О. Саривеллі, А. Джаміль, З. Халіл, М. Дільбазі, Н. Рафібейлі та ін.; прозу — М. С. Ордубади, С. Рагімов, М. Гусейн, Абульгасан, А. Шаїк, Мір Джалал, А. Велієв та ін.; драматургію — М. Ібрагімов, І. Ефендієв, С. Рахман, Е. Мамедханли, І. Касумов та ін.

У 2-й пол. 20 ст. у азерб. л-рі почали працювати: прозаїки Б. Байрамов, І. Шихли, І. Гусейнов, Г. Аббасзаде, Ч. Гусейнов, А. Айліслі, Анар, брати М. і Р. Ібрагімбекови та ін., поети Азероглу, Н. Хазрі, Б. Вагабзаде, І. Сафарлі, А. Кюрчайлі, А. Керім, М. Араз, Ф. Голжа, Дж. Новруз та ін. Розвивається дит. л-ра (М. Рзакулізаде, М. Сеїдаде, М. Дільбазі, Теймур Ельчин, А. Бабаєв, Х. Алібейлі та ін.). Відомі літ. критичні та літературозн. праці М. Аріфа, Г. Арасли, М. Рафілі, Мамеда Джафара, Ф. Касимзаде, А. Султанли, А. Мірахмедова, К. Талибзаде та ін. У кін. 20 — на поч. 21 ст. літ. життя в А. активізувалося. Нове покоління літераторів сформувало літ. об'єднання «Авангард» («Avanqard»). Однією з помітних тем, порушеною в азерб. л-рі цього періоду, стало осмислення азерб.-вірм. збройного конфлікту (Г. Анаргизи, А. Айліслі та ін.). Виходять літ. газ. «Ədəbiyyat qəzeti» («Літературна газета»), літ.-худ. та сусп.-політ. журн. «Qobustan» («Кобустан»), «Литературный А.» (рос. мовою) тощо.

Між укр. і азерб. л-рами існують тісні взаємні зв'язки. Члени Кирило-Мефод. т-ва М. Гулак і О. Навроцький жили й творили в різних містах А. М. Гулак переклав прозою поему «Лейлі і Меджнун» Фізулі, О. Навроцький відтворив її віршами. М. Гулак — один із перших дослідників і популяризаторів творчості Нізамі Гянджеві, М. П. Вагіфа, азерб. фольклору, він багато років підтримував дружні стосунки з М. Ф. Ахундовим, Дж. Унсізаде. Азерб. л-ру давнього періоду досліджував А. Кримський. 1907 у Баку було організовано т-во «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, яке пропагувало досягнення укр. л-ри, відзначало ювілеї — Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, а також рос. та азерб. письменників. Шевченкові ювілеї 1911 і 1914 широко відзначали бакин. газ. «Баку», «Каспий», «Бакинские известия». На їхніх сторінках друкували статті про І. Франка,

Лесю Українку, було вміщено некролог із приводу смерті М. Старицького. У 19 та на поч. 20 ст. низка азерб. інтелігентів здобували вищу освіту в ун-тах України, зокрема письменники і громад. діячі Н. Наріманов (у м. Одесі), Т. Шахбазі (у м. Харкові), Ю. В. Чемаземінлі (у м. Києві) та ін.; вони популяризували азерб. л-ру на укр. землях, у своїй творчості зверталися до укр. тематики.

У 20 ст. Україні й укр. діячам, зокрема, Т. Шевченкові, присвятили свої твори С. Вургун, С. Рустам, Р. Рза, М. Гусейн, З. Халіл, М. Рагім, О. Саривеллі, І. Солтан, Т. Ейюбов та ін. Азерб. мовою вийшли твори Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, О. Гончара, І. Драча, кілька антологій укр. поезії та прози. Поет і перекладач А. Абдулла за переклади з укр. л-ри удостоєний літ. премії ім. М. Т. Рильського (1984). Укр. мовою перекладено твори азерб. письменників Фізулі, Нізамі Гянджеві, М. Гусейна, М. Джалала, С. Вургун, М. Ібрагімова та ін. Серед перекладачів — Л. Первомайський, В. Мисик, В. Ціпко, М. Мірошніченко, Л. Маковецька.

АРХІТЕКТУРА. На тер. А. збереглися найдавніші пам'ятки архітектури: поховальні споруди — дольмени, кромлехи, менгіри, фортеці часів неоліту та бронзового віку. Від ранньофеодальної доби — оборонні (фортеця в Чирах-Кала; 6 ст.) та христ. культові (круглий храм у Лекіті; 5–6 ст.) споруди. В 11–13 ст. в А. склалися архіт. школи: нахичеванська й ширвано-апшеронська. Поряд з феодальними замками й мечетями будуються мавзолеї (Юсуфа, 1162, і Момінехатун, 12 ст., будівничий Аджемі). 14–15 ст. поширюється склепінчасті та купольні конструкції, в оздобленні — геометричний орнамент, різьблення на камені (Ширваншахів палац у Баку, 15 ст.; Блакитна мечеть у Тебрізі, 1465). 16–18 ст. будуються караван-сараї, лазні, мости, розвиваються міста. Найвідоміші пам'ятки цього періоду — архіт. комплекс в Ардебілі (16–17 ст., будівничий Шейх Бахаад-дін), палац ханів у Шекі (18 ст.) та ін. Після входження пн. областей А. до складу Росії (19 ст.) в буд-ві стає помітним вплив рос. і зх.-європ. архітектури. У 1-й пол. 20 ст. проведено великі роботи щодо генеральної реконструкції Баку, в яких брали участь видатні рос. і азерб. архітектори (брати Весніни, О. В. Щусев, С. А. Дадашев, М. А. Усейнов та ін.). Серед будівель 1920–1930-х — Палац друку (арх. С. С. Пен); 1930–1940-х — Музей ім. Нізамі, будинок консерваторії (обидва — арх. С. А. Дадашев і М. А. Усейнов); у післявоєнні роки — Будинок Уряду (арх. Л. В. Руднев, В. О. Мунц), театр ім. М. Азізбекова (арх. Г. М. Алізаде) — всі в Баку, та ін. Засн. нові міста — Мінгечаур, Сумгаїт, Дашкесан. Серед сучас. споруд А.: найвища будівля на Кавказі комплекс смарочосів «Flame Towers» («Полум'яні Вежі»; 2007–2012), спортивно-концертний комплекс «Baku Crystal Hall», або «Бакинська кришталева зала», споруджений для проведення пісенного конкурсу Євробачення (2012), Центр Гейдара Алієва (азерб. Heydər Əliyev Mərkəzi) — культ. центр (2012, визнаний найкращою спорудою світу — премія «Design of the Year», 2014), усі — в Баку та ін.

В А. розташовані об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО: *Баку стара фортеця, палац ширваншахів та Дівоча Башта*; Держ. історико-етнографічний заповідник *Гобустан*.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО. На тер. А. виявлено глиняні й кам'яні фігурки тварин 2–1-го тис. до н. е. (розкопки Кюльтепе), кераміку (розкопки Мінгечаура). Знайдено наскельні зображення тварин, людей, сцени полювання, культових обрядів, прикраси з бронзи. У період Середньовіччя розвивається скульптура (бронзові грифони, кам'яні фігурки). Після араб. завоювання в містах А. поширилися вироби поливної кераміки, різьблення на камені, каліграфія. Високого рівня досягло мист-во оформлення рукописної книги, зокрема тебрізької школи мініатюри 13–16 ст. і килимарство. У 18 ст. розвивається настінний живопис (палац ханів у Шекі, житл. будинки в Ордубаді, Шуші). В 19 ст. традиції мініатюрного живопису продовжуються в настінних розписах і в портреті (майстри Уста Гамбар Карабагі, Мірза Кадим Ерівані, Мір Мохсун Навваб).

Основоположниками реаліст. мист-ва А. були А. Азімзаде і Б. Кенгерлі. Згодом зароджуються такі жанри сучас. образотворчого мист-ва, як тематичний живопис, портрет, пейзаж, монументальна скульптура, станкова графіка. 1920 в Баку відкрито худ. школу. У 1920 — на поч. 1930-х працювали живописці А. Рзакулієв, С. Саламзаде, Ш. Мангасаров, графіки Е. Гаджієв, Г. Халіков, І. Ахундов, скульптори Х. І. Сабсай, І. Гулієв, Ф. Абдурахманов, Дж. Карягди, театр. художники Р. Мустафаєв, Н. Фатуллаєв, Г. Мустафаєв. Живописці М. Абдуллаєв, Б. Алієв, С. Бахлулзаде, М. Мірзазаде, Л. Фейзуллаєв, К. Ханларов створюють тематичні полотна, пейзажі. Серед найвизначніших художників: Т. Салахов, Т. Наріманбеков, Н. Абдурахманов, А. Джафаров, Н. Касумов, Е. Рзакулієв, графіки Р. Бабаєв, Ю. Гусейнов, А. Гаджієв, скульптори Е. Гусейнова, Е. Шамідов, К. Алекперов.

МУЗИКА. Музика А. має давні традиції. Нар. мелодії переважно одноголосі, з тонкою розробкою ладово-інтонаційного строю і ритмікою. Популярні нар. співці — ашуги (виконують дас-тани — епічні оповіді про нар. героїв і ліричні пісні) та ханенде (виконують мугами — вокально-інструм. циклічні п'єси). Муз. інструменти — тар, саз (струнно-щипковий), кеманча (струнно-смичковий), нагара (ударний), гутек (духовий). Профес. музика зародилася наприкінці 19 ст. Перша опера в А. — «Лейлі і Меджнун» У. Гаджібекова (1907). З'являються твори на нац. тематику, серед них — опери «Шахсенем» Р. Глієра (1927), «Нергіз» А. М. М. Магомаєва (1935), «Кер-огли» У. Гаджібекова (1937), «Севіль» Ф. Амірова (1953), «Багатур і Сона» С. Алескерова (1961); балети «Дівоча башта» А. Бадалбейлі (1940), «Сім красунь» (1951), «Дорогою грому» (1956) К. Караєва, «Чорнушка» А. Аббасова (1965), «Легенда про кохання» А. Мелікова (1961), «Тіні Кобустану» Ф. Караєва (1969), оперети, симфонічні поеми тощо. Серед виконавців — диригенти Ніязі, А. Бадалбейлі, співаки Бюль-Бюль, Р. Бейбутов, М. Магомаєв, піаністи Т. Махмудова, З. Алієва, скрипаль С. Ганієв. У А. діють Азерб. театр опери та балету ім. М. Ф. Ахундова, консерваторія, симфонічний та народні оркестри, ансамбль пісні і танцю. **ТЕАТР.** Джерела театр. мист-ва А. — в старод. нар. святах та іграх. У 2-й пол. 19 ст. виник професійний театр, основою якого була драматургія М. Ф. Ахундова. 1919 створено Об'єднаний держ. театр (тепер Азерб. держ. академ. драм.

театр), у репертуарі якого п'єси нац. драматургів (Дж. Джабарлі, Г. Давіда), заруб. (В. Шекспіра) і рос. (О. Островського) класики тощо. Серед театр. діячів — нар. артисти СРСР М. Алієв, М. Давудова, С. Рухулла, А. Іскандеров, А. Алекперов, О. Курбанова.

КІНО. 1923 організовано Азерб. фотокіноуправління (АФКУ), з 1960 — кіностудію «А.-фільм» ім. Дж. Джабарлі. Перший рад. азерб. фільм — «Легенда про Дівочу башту» (1924; реж. В. В. Баллюзек). Серед фільмів, поставлених на азерб. кіностудії, відомі: «Зустріч» (1956), «Аршин мал алан» (1966) — обидва реж. Т. Тагізаде, «У Баку дмуть вітри» (1976; реж. М. Дадашев), «Попутний вітер» (спільно з ЧССР, реж. Е. Кулієв; 1976). На тер. А. знімалось також багато рад. фільмів, у яких хотіли підкреслити сх. колорит, зокрема, епізоди перебування за кордоном гол. героїв фільму «Діамантова рука», який вважається одним з найпопулярніших фільмів в історії рад. кіно. В А. народився визначний укр. та рад. реж., нар. артист України Р. Балаєн.

СПОРТ. На поч. 2000-х у А. стрімко розвиваються як олімпійські, так і неолімпійські види спорту, будуються спортивні комплекси, збагачується спортивна інфраструктура. У А. проводиться низка міжнар. змагань, чемпіонатів світу та Європи з худ. гімнастики, вільної боротьби, боксу. З 12 по 28.06.2015 у Баку відбулися перші Європейські ігри з 20 видів спорту. Країна також подавала заявки на проведення літніх Олімпіад 2016 і 2020, але обидві спроби виявилися невдалими. 2012 в А. відбувся жіночий Чемпіонат світу з футболу, 2016 — чемпіонат Європи з футболу для юнаків до 17 років. 2020 у Баку на Олім-

Азербайджан. Полум'яні вежі (м. Баку)

пійському стадіоні відбудуться 3 матчі групового етапу і чвертьфінал Чемпіонату Європи з футболу.

Найбільші досягнення азербайджанці мають у вільній боротьбі, веслуванні та гімнастиці. За збірну А. виступає значна кількість укр. спортсменів, які досягають високих нагород на міжнар. рівні, чемпіонатах Європи, світу та на Олімпійських іграх. Серед них веслувальниця, олімпійська чемпіонка та багаторазова олімпійська призерка І. Осипенко-Радомська, багаторазова олімпійська призерка з вільної боротьби М. Стадник, олімпійський призер з веслування В. Дем'яненко

та ін. Укр. тренери і футболісти працюють і виступають за азерб. клуби, зокрема клуб «Габала» з 2014 очолює укр. тренер Р. Григорчук, за клуб грають кілька укр. футболістів.

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА. В А. мешкає 21 509 українців, що становить 0,24% нас. (станом на 2009). Діють дві орг-ції азерб. українців: «Українська Громада в Азербайджані ім. Т. Г. Шевченка» (засн. 1997) та «Український Конгрес Азербайджану» (засн. 2012). Активну участь у роботі укр. діаспор. орг-цій в А. бере близько 200–300 осіб.

З метою увіковічення та популяризації укр. культури в А. встановлені відповідні скульптури на честь укр. діячів, зокрема, барельєф Т. Г. Шевченка в м. Закаталі (офіційно відкритий у червні 1979), погруддя Лесі Українки (встановлено 2006 в Карадазькому р-ні м. Баку), пам'ятник Т. Г. Шевченку (відкритий 2008 в одному із центр. р-нів столиці А. президентами України та А.), меморіальна дошка на фасаді будинку в центр. частині м. Баку, де 1919–1920 розташовувалася Особлива дипломатична місія Української Народної Республіки (відкриття дошки відбулося в квітні 2009 у рамках офіц. візиту Президента України до А.).

Лит.: Азербайджанские литературные связи. Библиография (1920–1959). Баку, 1959; Мехти-Заде М. Очерки истории советской школы в Азербайджане. Москва, 1962; Ариф М. История азербайджанской литературы. Баку, 1971; Алиев К. Г. и др. Развитие высшей школы в Советском Азербайджане. Баку, 1984; Атакишиев А. М. История Азербайджанского Государственного Университета. Баку, 1989; Салахов М. Н. Высшее образование в Азербайджане: история, проблемы, перспективы. Баку, 1990; Мамедли Р. У. Развитие высшей школы в Азербайджанской ССР в 70–80-е гг. XX века // Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 94; Фейзуллаева А. Г. Национальные и общечеловеческие идеи в современной азербайджанской литературе. Баку, 2016.

Азербайджанська література — див. *Азербайджан*.

Азербайджанська мова — мова, що належить до огузької групи *тюркської* сім'ї мов із помітними ознаками мов кипчацької групи. Держ. мова *Азербайджану*, одна з держ. мов Республіки *Дагестан* у складі *Російської Федерації*. Поширена в Азербайджані, Ірані (остани Ардебіль, Сх. Азербайджан, Зх. Азербайджан), РФ (Дагестан), Грузії (мхаре Квемо-Картлі) та ін. країнах. А. м. розмовляють бл. 23 млн осіб (2014, оцінка). А. м. поділяється на 4 діалектні групи, що відрізняються на фонет. й лексич. рівнях: східну (кубин., бакин., шемахан. діалекти, муган. і ленкоран. говори); західну (казах., карабах., гянджин. діалекти, айрум. говір); північну (нухин. діалект і закатало-кахські говори); південну (нахчеван., ордубад., табриз. діалекти). Найдавніші писемні пам'ятки датовано 11 ст. Сучас. літ. мова, що розвивається від 13 ст., набрала виразних форм у поезії К. Бурганеддіна, І. Несімі. Формування літ. А. м. пов'язане з поезією Шах Ісмаїла Хатаї та творчим доробком М. Фізулі й поетів його плеяди. Остаточно літ. А. м. сформувалася у 19 ст. внаслідок впливу нар. мови, що засвідчили у своїх творах М. Ахундов, С. Вургун та ін. Для А. м. характерний палатальний сингармонізм, аглютинативна грамаіт. будова, широке вживання післяменників і сполучників.

А. м. має 9 голосних і 23 приголосні фонemi. У сучас. азерб. графіці на основі латиниці (використовується в Азербайджані) й *кирилиці* (використовується в Дагестані) кожній фонемі А. м. відповідає одна літера. Прикметною ознакою фонетики А. м. є висока частотність вживання фонemi — у всіх позиціях, відчутна аспірація глухих приголосних р, t і частково k (тобто, поява призвукa h), що властиво також вірм. і груз. мовам, наявність т. з. *mediae lenes* (неповних дзвінких приголосних), також притаманних вірм. та груз. мовам. У словах, запозичених із араб. та перськ. мов, зустрічаються довгі голосні. У синтаксисі розвинено систему сполучних складних речень. В орфографії А. м. використовується апостроф. До 1929 писемність А. м. в Азербайджані базувалася на араб. графіці, 1939–1992 використовувалася писемність на основі кирилиці, 1929–1939 та від 1992 — на основі лат. абетки. У Дагестані для А. м. продовжує використовуватися абетка на основі кирилиці. У Ірані для А. м. застосовується араб. графіка. Основи вивчення й дослідження А. м. в Україні заклад А. Кримський, який присвятив їй кілька праць.

Лит.: Ширалиев М. Азербайджанский язык // Языки мира. Москва, 1987; Халимоненко Г. Азербайджанская мова. Основи теоретичної граматики. Київ, 2004; Əlibayzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. Cild I-II. Bakı, 2007.

Г. І. Халимоненко

Азербайджанський гірський меринос — вовнова порода овець тонкорунного напрямку продуктивності, виведена в *Азербайджані* (1932–1947) шляхом акліматизації новокавказьких овець і подальшого їх схрещування з баранами асканійської і кавказької порід. Під час виведення породи А. г. м. також використовували місцевих грубошерстних овець породи бозах, яких схрещували до 3–4-го покоління, а потім розводили «в собі». З потомством від схрещування тварин здійснювалася племінна робота, метою якої було поліпшення якості вовни, витривалості і здатності до цілорічного пасовищного утримання в гірських умовах. Велику увагу при виведенні породи приділяли зовн. будові тіла. Жива маса вівцематок — 45–55 кг, баранів — 80–90 кг. Настриг вовни від типових для породи маток — 4,5–5 кг, від баранів — 8–10 кг. Вихід чистого волокна — 42–45 %, тонина 64–70-ї якості. А. г. м. поширений в усіх районах тонкорунного вівчарства Азербайджану.

Азербайджанці (самоназва: Azərbaycanlılar) — нащадки стародавніх етносів, які мешкали на тер. сучас. Азербайджану та Ірану. А. становлять до 90 % нас. *Азербайджанської Республіки* (9 млн осіб). Мешкають також в Афганістані, Іраку, Туреччині, Німеччині, Австрії, США, Україні, Росії та ін. країнах. Виокремлюються субетнічні групи А.: айруми, афшари, баяти, карадагці, карапахи, падари, шахсевени та ін. Відносяться переважно до пд. раси великої європейської раси. Мова А. — *азербайджанська мова* — належить до *огузької* групи *тюркських мов* з помітними рисами, характерними для *кипчацьких мов*. В етногенезі А. брало участь населення Манейського царства (1-а пол. 1 тис. до н. е.), *Кавказької Албанії* (2-а пол. 1 тис. до н. е. — 10 ст. н. е.), *Мідії* (7 — поч. 6 ст. до н. е.), Антропатени (4 ст. до н. е. — 7 ст. н. е.), яка після завоювання її *арабами* у 7 ст. отримала назву *Адербейган*.

Азербайджанський гірський меринос

Азербайджанець (друга пол.19 ст.)

(Азербайджан). У 1 тис. до н. е. з місцевим населенням змішувалися ірано- і тюркомовні племена, що мігрували до Пд. Кавказу: *скіфи, гунни, булгари, печеніги* тощо. Етнос А. у цілому сформувався приблизно у 11–13 ст. внаслідок міграції на тер. сучас. Азербайджану огузських племен. На поч. 16 ст. відбулось об'єднання азерб. земель і утворення великої д-ви *Сефевідів*. Значний вплив на етногенез А. мало також переселення у 16–18 ст. до Азербайджану з Туреччини нових курдських племен — джибіклі та махмудлі. 1828 А. було розділено між Іраном і Рос. імперією на дві частини. Більшість А. у Азербайджані — мусульмани (93,4%, 2012, оцінка), серед яких близько 85% шіїти, близько 15% суніти (2012, оцінка). Абсолютна більшість А. в Ірані — шіїти, існують також незначна кількість сунітів та немусульман (представники віри *бахай*). У статистичних оцінках кількості представників різних течій ісламу і чисельності немусульман у Ірані дані щодо іранських А. зазвичай не виокремлюються. Іслам поширився в Азербайджані у 8 ст., витіснивши християнство, що було поширене з 4 ст. На початку 20 ст. нац. ідентичність А. формувалася під впливом ісламу, нар. традицій, європ. ідей, зокрема лібералізму та націоналізму. Пн. частина іст. Азербайджану входила до СРСР, а пд. — до Ірану, тому А. розвивалися в умовах різних політ. систем, культури та мови. Лише після 1991 розпочалося відновлення культ. взаємодії. Традиційними заняттями сільського населення є землеробство, садівництво, виноградарство, тваринництво. Найдавніша галузь — шовківництво. Традиційні ремесла: килимарство, ювелірне виробництво, гончарство, обробка дерева, каміння, шкіри. Розвинена музична народна творчість, зберігаються давні традиції, зокрема свято новруз-байрам (21–22 березня), культ вогню, каміння, дерев.

Лит.: Сумбатзаде А. Азербайджанцы: этногенез и формирование народа. Баку, 1990; Гейбумасев Г. К этногенез азербайджанцев: историко-этнографическое исследование. Баку, 1991; Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. New York, 1995; История Азербайджана: С древнейших времен до 70-х гг. XIX в. Баку, 2009.

Н. В. Кузіна

Азёрська, Єлизавета Григорівна (уроджена Платоновська або Платовська чи Блатовська; 12.03.1868, м. Полтава, тепер Україна — 13.03.1946, м. Москва, тепер РФ) — оперна співачка (меццо-сопрано), дружина оперного співака С. Трезвинського. Народилася в родині ремісника. Закінчила гімназію в м. Ростові-на-Дону, вступила на акушерські курси в м. Казані. Навчалася в м. Києві у муз. школі М. Тутковського і в муз. уч-щі РТМ (клас К. Еверарді). Удосконалювалася як співачка у проф. Броджі (Мілан, 1892–1894), та у проф. Бертрамі (Париж, 1899). 1891–1898 — солістка Київської та Одеської опер, 1898–1918 — солістка Большого театру у Москві. 1918 залишила сцену. З 1919 — викладач моск. муз. закладів (муз. технікуми ім. А. і М. Рубінштейнів та ім. О. Глазунова).

У репертуарі — гол. партії в операх рос., укр. і зх.-європ. композиторів: Ольга, Графиня («Євгеній Онегін» П. Чайковського), Даліла («Самсон і Даліла» К. Сен-Санса), Маргарита («Осуд Фауста» Г. Берліоза), Кармен («Кармен» Ж. Бізе), та ін. Перша виконавиця партії Кончакини («Князь

Азёрська Єлизавета Григорівна у ролі Кармен, 1898

Азеф Євно Фішелевич

Ігор» О. Бородіна), Любави («Садко» М. Римського-Корсакова), Лаури («Кам'яний гість» О. Даргомижського). Найкраща партія А. — Кармен. Гастролювала в Києві (1901), Одесі й Празі (1904), Берліні, Дрездені, Парижі, Відні. Мала сильний голос широкого діапазону і звучного тембру.

Прожила в Москві, де й похована.

Лит.: Центральный государственный архив литературы и искусства СССР: Путеводитель: Искусство. Москва, 1959. [Описано особистий архів. фонд Є. Азёрської]; Из музыкального прошлого. Москва, 1960.

С. А. Целюх

Азе́ф, Євно (Йона) Фішелевич [рос. Азеф, Евно (Иона) Фишелевич; Азиев, Евгений Филиппович; 1869, точна дата народження невідома, м-ко Лисово, тепер с. Лисово Пружанського р-ну Брестської обл., Білорусь — 24.04.1918, Берлін, Німеччина] — член ЦК і керівник Бойової організації *Партії соціалістів-революціонерів* (есерів) і одночасно агент Департаменту поліції МВС Рос. імперії. А. народився в єврейській сім'ї. Дитинство А. минуло в м. Ростові-на-Дону. У зв'язку з обмеженням прийому євреїв до унів у Росії, був змушений виїхати до Німеччини. Навчався у Вищій тех. школі м. Карлсруе й Вищій тех. школі м. Дармштадта, отримав диплом інженера-електротехніка. Ще студентом А. 1893 став агентом керівника закорд. агентури Департаменту поліції МВС П. Рачковського, інформуючи його про настрої рос. студентів-емігрантів. Там же зблизився з членами партії соціалістів-революціонерів. 1899 А. повернувся до Росії з завданням інформувати жандармський корпус про терористичну діяльність партії есерів. 1903, допомігши жандармам заарештувати в Києві керівника Бойової організації партії есерів Г. Гершуні, А. посів його місце в керівництві партії. А. організував убивства міністра внутр. справ В. Плеве (15.07.1904), моск. генерал-губернатора великого князя Сергія Олександровича (04.02.1905), петербур. градоначальника генерала Лауница (21.12.1906) та ін. високопосадовців. За його доносом 1901 жандармами розгромлено Північний союз соціалістів-революціонерів, 20.01.1906 у Харкові, а 20.04.1906 в Одесі було заарештовано всіх членів місцевих комітетів Партії соціалістів-революціонерів. За доносами А. було знищено друкарні київського, катеринославського, одеського, харківського й курського комітетів партії, заарештовано десятки революціонерів.

Про те, що А. був провокатором, керівництву Партії соціалістів-революціонерів повідомлялося кілька разів. Партійний суд над А. було організовано лише після отримання близьким до партії видавцем журн. «Былое» В. Бурицевим свідчення про це від кол. директора департаменту поліції О. Лопухіна. Партійний суд виніс А. смертний вирок, однак він зміг отримати фальшиві документи на чуже ім'я й виїхав до Німеччини. До 1915 мешкав у Берліні під іменем Александра Ноймайра (Alexander Neumayr). 1915 заарештований як кол. співробітник рос. політ. поліції. Звільнений із в'язниці у грудні 1917 тяжко хворим. Помер у Берліні. У публіцистиці ім'я А. вживається як символ безпринципної політ. провокації. Художнє осмислення діяльності А. запропонував Р. Гуль у романі «Азеф» (1959, перша версія — 1929).

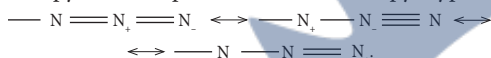

Дж.: Дело Лопухина в Особом присутствии Правительствующего Сената. Стенографический отчет. Санкт-Петербург, 1910; Савинков Б. Воспоминания террориста. Москва, 1991; Спиридович А. Записки жандарма. Москва, 1991.

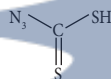
Лит.: Бурцев В. В погоне за провокаторами. Москва, Ленинград, 1928; Алданов М. Азеф // Алданов М. Сочинения: В 6 т. Москва, 1991. Т. 6; Чайковский А., Щербак М. За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні. Київ, 1996.

М. Г. Щербак

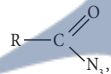
Азиди — солі та похідні азидної (азотистоводневої) кислоти HN_3 , як органічні, так і неорганічні. Містять азидну групу $-\text{N}_3$ (або кілька таких груп), якій притаманна лінійна структура

А. лужних металів легко розкладаються без вибуху з утворенням азоту та металу, більшість ін. а. вибухають унаслідок тертя, удару, нагрівання. Практичне значення має азид свинцю PbN_3 , який використовують як ініціюючу вибухову речовину. Поміж ін. неорганічних А. (крім солей) — азид йоду IN_3 , хлору ClN_3 , азидотіовугільна кислота

тощо. Поміж орган. а. виділяють азиди карбонових кислот, або азоїміди, заг. формула яких

де R — алкіл або арил. Азоїміди перегруповуються в естери ізоціанової кислоти (реакція вирізання тим, що її пришивдише ультразвуку).

Лит.: Овербергер Ч. Дж., Анселм Ж., Ломбардино Д. Г. Органические соединения со связями азот-азот / Пер. с англ.; под ред. доп. Б. В. Иоффе. Ленинград, 1970; Шарнин Г. П., Фаляхов И. Ф., Юсупова Л. М., Ларионова О. А. Химия энергоемких соединений: Учеб. пособие. Казань, 2011. Кн. 2: N-, O-нитросоединения, фуросаны, фураны, азиды, диазосоединения.

С. В. Камішан

Азильне право (від франц. asile — сховище, притулок, пристановище, з лат. asylum, грец. ἄσυλος, букв. — місце, де не грабують, від ἄ — заперечна частка і σὺλη — грабунок) — право д-ви надавати та право людини просити про притулок, *право притулку*. Відоме з часів Античності, у період Середньовіччя широко застосовували не тільки д-ви, але й церква, яка надавала притулок у храмах, монастирях тощо. Першочергово А. п. могли користуватися злочинці, проте з часом еволюціонувало до форми *політичного притулку*, через можливе переслідування в себе на батьківщині за сусп.-політ., правозахисну, наук., реліг. діяльність або ж переконання, які у міжнар. чи нац. праві дем. д-в не кваліфікують як правопорушення. Найвідомішими прохачами, які скористалися А. п. були *Декарт* у Нідерландах, *Вольтер* у Англії, *Гоббс* у Франції. А. п. тлумачать як ін-т міжнар. або нац. права, за яким особа може просити та отримати приту-

лок, а відповідно й захист у іноз. д-ви, після чого на законних підставах у ній перебувати невизначений строк, не бути виданою країні громадянства (походження) та користуватися правами та свободами як іноземець або особа без громадянства. А. п. розділяють на територіальне (на тер. країни у якій просять притулок) та дипломатичне (у приміщенні посольства або дипломатичного представництва на тер. іноз. д-ви). А. п. не можуть скористатися воєнні та кримінальні злочинці, особи, які здійснили злочинні дії, що суперечать цілям і принципам *Організації Об'єднаних Націй*. Осн. міжнар. актами, що передбачають А. п., є *Загальна декларація прав людини* (1948), *Декларація ООН про територіальний притулок* (1967), у деяких країнах *Латинської Америки* застосовують *Гаванську конвенцію про право притулку* (1928). *Конституція України* містить положення, за якими іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом (ч. 2 ст. 26.). Необхідно розрізнити правовий статус особи, яка отримала політ. притулок, від статусу біженця.

Лит.: Шаповал В. М., Крижанівський С. В. Інститут притулку в національному праві (конституційно-правовий аспект) // Проблеми міграції. 1998. № 1.

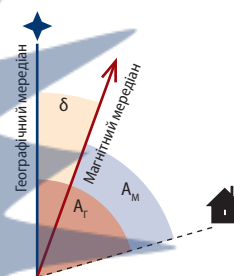
М. М. Шумило

Азимут (араб. اسم سموت — дороги) — кут між пн. напрямком географічного чи магнітного меридіанів і вертикальною площиною, яка проходить через заданий напрям. Відповідно виокремлюють два види А: географічний (істинний) та магнітний. А вимірюють в градусах за ходом стрілки годинника (від 0° до 360°); сх. напрямку відповідає азимут 90°, пд. — 180°, зх. — 270°, пн. — 360°. Географічний і магнітний азимуті відрізняються на ту ж саму величину, на яку географічний меридіан відрізняється від магнітного. Ця величина називається магнітним схиленням. Якщо стрілка компаса відхиляється від географічного меридіана на схід, магнітне схилення називають сх. і позначають знаком «+», якщо на захід — зх. і позначають знаком «-». Величина магнітного схилення неоднакова в різних місцевостях; на тер. України вона становить в середньому 7°, за винятком магнітних аномалій, де цей показник зазвичай вищий.

Лит.: Крутиховская З. А., Пашкевич И. К., Силина И. М. Магнитная модель и структура земной коры Украинского щита. Киев, 1982; Мала гірнича енциклопедія: у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Орлюк М. И., Роменец А. А., Марченко А. В., Орлюк И. М., Ивашенко И. Н. Магнитное склонение на территории Украины: результаты наблюдений и вычислений // Геофизический журнал. 2015. Т. 37. № 2.

Азіавалюта — банківський депозит в одній із азійських країн, деномінований у валюті ін. країни. Амер. доларовий депозит у сингапурському банку є азіадоларовим. А. набуває поширення у зв'язку зі збільшенням обсягу розрахунків у доларах у вільних екон. зонах (*Сінгапур*, *Гонконг* та ін.).

Лит.: Бутаков Д. Д., Золотаренко Е. Д., Рыбалко Г. П. Валюты стран мира: Справочник / Под ред. С. М. Борисова, Г. П. Рыбалко, О. В. Можайскова. 5-е изд., перераб. и доп. Москва, 1987; Мочерный С. В., Ларина Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. Львів, 2005. Т. 1

Азимут

A_m — азимут магнітний.
 A_t — азимут географічний.
 δ — магнітне схилення

Азіанізм (від лат. *Asianus*, грец. Ἀσιατικός — азіатський) — літ.-стиліст. напрям, що виник у Малій Азії в 3 ст. до н. е. у зв'язку з поширенням елліністичної культури. Термін запровадив Цицерон, який виділив два різновиди цього стилю і дав кожному з них докладну характеристику. Осн. риси естетики й поетики А.: урочистість, пишність стиліст. засобів, нагромадження вишуканих тропів, словесна орнаментальність, експресивне використання звукових ефектів, антонімія, контрастність і порушення гармонії між змістом і формою твору. Оратори-азіаністи оновили лексику та фразеологію прози, увівши до неї *неологізми* й *варваризми*. Представниками А. були Гай *Гракх*, *Красс*, *Сенека*, *Сципіони*. Розвивався у боротьбі з *аттикізмом*. Пізніше А. помітно вплинув на естетику й поетику *бароко*.

Лит.: Kennedy G. History of Rhetoric. Princeton, 1963. Vol. 1: The Art of Persuasion in Greece.

Азіз Несін (турец. Aziz Nesin — псевдонім; справжнє ім'я та прізвище — Мехмет Нусрет; 20.12.1915, Принцеві о-ви, біля м. Стамбула, Туреччина — 06.07.1995, м. Чешме, іл Ізмір, Туреччина) — письменник та громад. діяч, основоположник жанру політ. сатири в турецькій лірі. За походженням — крим. татарин. З 12-річного віку, після смерті матері перебував у стамбульській школі-інтернаті для сиріт; 1939 закінчив військ. училище, до 1944 служив у тур. війську. Через нестачу грошей не зміг закінчити навчання в Академії мист-в та ун-ті. Тривалий час не мав певного місця роботи, але на все життя став прибічником соц. рухів. 1946 разом з однопідприємцем, письменником Сабахаттіном Алі випускав сатиричний тижневик «Марко-паша», щоразу змінюючи (через заборони на видання) його назви: «Покійний паша», «Відомий паша». Врешті обох видавців ув'язнили, а після звільнення А. Н. відправили на поселення в провінцію. Сатиричні оповідання А. Н. почав писати ще під час військ. служби, але друкував їх під псевдонімом. З 1954 став постійним автором гумористичного часопису «Гриф» («Akaba»). Темі його творів: корупція, продажна влада, переслідування борців за свободу, катастрофічний стан освіти, охорони здоров'я, рабська невибагливість населення, реліг. фанатизм. Видавав тижневик «Zübük», названий ім'ям героя його ж сатиричного роману — політика-корупціонера. 1965 А. Н. уперше здійснив п'ятимісячну зарубіжну мандрівку, під час якої відвідав Україну. Пам'ятаючи про злигодні свого дитинства, на власні заощадження заснував фонд Несіна (1972), метою якого було виховання якомога більшої кількості дітей-сиріт: забезпечення їх освітою та спеціальністю. Від дня заснування фонду А. Н. жив разом зі своїми вихованцями в Чатаджі, передмісті Стамбула. Першу книжку — зб. оповідань «Що лишилося» — видав у 1953, останнє прижиттєве видання з'явилося у 1990; загалом у Туреччині вийшло друком близько 90 книжок А. Н.: оповідань, романів, п'єс, фейлетонів, сатиричних віршів, казок, легенд, спогадів. Премія «Золота пальмова гілка» 9-го (1956) та 10-го (1957) Міжнар. конкурсів письменників-гумористів (за оповідання «Як був упійманий Гамді на прозвіско «Слон» та «Банкет з нагоди обласнування нового казана» відповідно); премія Спілки журналістів Туреччини (1959; за пам-

флет «Я розмовляв з Атаюрком»); премія «Золотий їжак» Міжнар. конкурсу гумористів у Болгарії (1966, за оповідання «Борг перед країною»). Твори А. Н. популярні в усьому світі, виходили його сатиричні оповідання і в Україні (перекладачі Г. Халимоненко та О. Ганусець).

Тв.: У к р . п е р е к л . — Листи померлого віслюка та інші новели. Київ, 1970; На каруселі. Київ, 1979.

Лит.: Яковлева Н. С. Сатирические новеллы Азиза Несина. Ленинград, 1977; Tekin Arslan. Edebiyatımızda isimler ve terimler. İstanbul, 1999.

Г. І. Халимоненко

Азійська депресія, Південноазійська депресія, літня азійська депресія — один із сезонних центрів дії атмосфери, область низького тиску (в липні бл. 995 мбар), що формується влітку над Азією з центром над Афганістаном.

Азійська золотіста кішка — див. *Катонума*.

Азійський антициклон, Азіатський антициклон, Центральнопівнічний антициклон, Центральнопівнічний антициклон, Монгольський антициклон, Сибірський антициклон, Азійський (Азіатський) максимум, Азійський (Азіатський) зимовий максимум — область високого тиску, сезонний центр дії атмосфери, який в зимовий період розташовується над Азією. Формується в результаті скупчення холодного повітря, що обмежується високими горами на Пд. й відкритими рівнинними просторами на Пн. з боку *Північного Льодовитого океану*. Добре помітний при синоптичних спостереженнях з листопада по березень. Тиск в центрі антициклону в середньому коливається в межах 1030–1050 мбар, а т-ра може падати до –71 °С. А. а. приносить у регіон *Сибіру* та Центр. Азії стійку, безхмарну погоду з сильними морозами. Взимку відроги циклону доходять і до України, зумовлюючи безхмарну погоду з сильними морозами. Влітку на зміну антициклону приходить *Азійська депресія*.

Н. І. Середя

Азійський Банк Розвитку (англ. Asian Development Bank), АЗБР — регіональний міжнародний банк із довготермінового кредитування проєктів розвитку. Засн. 1966 рішенням 21 сесії Екон. і соц. комісії ООН для Азії та Тихого океа-

Азіз Несін

Будинок Азійського Банку Розвитку

ну. Функціонує від 1968. Членами АЗБР є 52 країни (членство не обмежене регіонально). Організований як акціонерне товариство. Мета А. б. р. — сприяння екон. і соц. розвитку країн-членів банку, наданням їм фін., тех. та екон. допомоги. А. б. р. має 2 спец. фонди: Азійський фонд розвитку та Спец. фонд тех. допомоги. Вищий орган А. б. р. — рада керівників (один керівник та його заступник від кожного члена банку). Викон. орган — рада директорів. Штаб-квартира А. б. р. у м. Манілі (Філіппіни).

Лит.: Шреплер Х.-А. Международные организации: Справочник / Пер. с нем. С. А. Тюпаева. Москва, 1995; Шреплер Х.-А. Международные экономические организации: Справочник / Пер. С. А. Тюпаева, И. Н. Фомичева. Москва, 1999.

В. Н. Денисов

Азійський спосіб виробництва — початкова форма держ. устрою, що виникла з розпадом первіснообщинного ладу, ґрунтувалася на антагонізмі общинного селянства і деспотичної д-ви, яку уособлювали, зокрема, бюрократичний апарат і наймана армія. Вперше характеристика А. с. в. була наведена у листуванні К. Маркса і Ф. Енгельса (1853), а також у статті К. Маркса «Британське володарювання в Індії». А. с. в. поєднував ознаки рабовласницького і феодального способів вир-ва. Осн. формою власності була державна (на землю, іригаційні споруди, воду). Існували також залишки племінної власності, общинна власність ремісників, починало розвиватися приватне землеволодіння. Д-ва здійснювала контроль за спорудженням і функціонуванням іригаційних систем та розподілом води, вирубуванням лісів, зовн. торгівлею, створенням страхового фонду, охороною тер., буд-вом храмів і фортець, виконанням військ. функцій тощо. Осн. класом безпосередніх виробників, яких експлуатували держ. чиновники, були землероби й ремісники. Використовувалася також праця рабів і селян-общинників. Експлуатація общинного селянства, що складалася з патріархальних сімей, здійснювалася через вилучення натуральної ренти (збігалася з податком) та виконання труд. повинностей. У межах А. с. в. почало зароджуватися товарне вир-во, виник купецький і лихварський капітал. А. с. в. був притаманним для д-в і сусп-в Стародавнього Сходу. Окремі його елементи, зокрема деспотизм держ. чиновників і домінування держ. власності, були властиві адміністративно-командній системі, яка існувала в СРСР, КНР та деяких інших тоталітарних режимах.

Лит.: Маркс К. Британское владычество в Индии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Москва, 1957. Т. 9; Васильев Л. С. Что такое «азиатский» способ производства? // Народы Азии и Африки. 1988. №3; Прохоренко И. Д., Курегян С. В. Азиатский способ производства и азиатский социализм. Минск, 1993; Саїд Едвард В. Орієнталізм. Київ, 2001; Восленский М. С. Номенклатура. Москва, 2005; Саїд Едвард В. Культура й імперіалізм. Київ, 2007.

С. С. Троян

Азійські кішки, східні кішки, пріонайлур (*Prionailurus*) — за сучасною систематикою — окремий рід підродини малих кішок (Felinae). За останніми даними, включає чотири види: бенгальський кіт (*Prionailurus bengalensis*), який живе в лісах на пн. Пд.-Сх. Азії, включно з Примор'ям; суматранський кіт (*Prionailurus planiceps*), пошире-

ний у Малайзії та Індонезії; плямисто-рудий кіт (*Prionailurus rubiginosus*) — найменший представ-

Азійські кішки.
Бенгальська кішка
(*Prionailurus bengalensis*)

ник родини котячих, що мешкає в Індії та на Шрі-Ланці; кіт-рибалка (*Prionailurus viverrinus*), поширений на Індокитайському п-ові. Видовий склад роду і систематичні зв'язки з близькими видами котячих є неоднозначними. Потомство від схрещування *кота свійського*, який належить до роду *Felis*, та А. к. (бенгальського kota та kota-рибалки), є плідними гібридами. У США виведено гібридну породу «бенгальська кішка», яка успадкувала особливе плямисте забарвлення свого предка — дикого бенгальського kota (*Prionailurus-bengalensis*) та особливості поведінки kota свійського. А. к. близькі за розмірами до kota свійського. Видам роду властива сіра або коричнева шерсть, та, зазвичай, плямистий малюнок. Для них характерна більш щільна, ніж у kota свійського, статура, невеличкі вуха і відносно короткі ноги й хвіст. У природі А. к. живуть біля водойм і, на відміну від свійських котів, охоче плавають.

Лит.: Wozencraft W. C. Mammal Species of the World / Eds: Wilson D. E. & Reeder D. M. 3rd ed. Baltimore, 2005.

С. В. Межжерін

Азійські лінзанги (*Prionodon*) — рід ссавців ряду хижих. Раніше вважали підродиною віверових; сучасна наука відносить їх до окремої родини лінзангових. Рід складається лише з двох видів, що живуть у тропічних лісах Пд.-Сх. Азії: смугастий (*Prionodon linsang*) та плямистий (*Prionodon pardicolor*) лінзанги. Невеликі тваринки

Азійські лінзанги.
Смугастий лінзанг
(*Prionodon linsang*)

масою 0,4–0,8 кг, ведуть переважно деревний спосіб життя. Стрункі, граціозні та рухливі. Кігті втягуються. Зовні нагадують крихітну кішку із чорними контрастним смугами та плямами на фоні світло- або коричнево-сірого забарвлення.

Довгий хвіст бл. 40 см дорівнює довжині тіла з головою. Активні вночі, живляться дрібнішими тваринами та пташиними яйцями. Плодючість незначна, зазвичай у приплоді 1–3 дитинчати.

Лит.: Жизнь животных: В 7 т. Москва, 1989. Т. 7: Млекопитающие; Gaubert P., Veron G. Exhaustive sample set among Viverridae reveals the sister-group of felids: the linsangs as a case of extreme morphological convergence within Feliformia // Proceedings of the Royal Society. Series B. 2003. Vol. 270.

С. В. Межжерін

Азійські прісноводні черепахи (Geoemydidae) — родина плазунів ряду черепах. Належить до *прихованошійних черепах*. Включає 70 видів, об'єднаних у 20 родів. А. п. ч. поширені переважно в Азії, один рід трапляється в Європі й Пн. Африці й ще один — у Центр. і Пд. Америці. Населяють прісноводні екосистеми, прибережні мор. райони і тропічні ліси. Представники родини мають тіло завдовжки від 10 до 80 см, пальці

Черепаха Гамільтона (*Geoclemys hamiltoni*) — представник родини азійських прісноводних черепах

зазвичай із перетинками, для багатьох видів характерний помітний *статевий диморфізм*. У деяких видів родини визначення статі залежить від температури інкубації яєць. Живуть А. п. ч. у прісній чистій воді, хоча деякі види витримують солону воду. Активні вдень та у присмерку, більшість видів — рослиноїдні, але деякі види всеїдні або хижі. Самки відкладають невелику кількість яєць. За сезон може бути до 2 кладок. Близько 70 % сучас. видів А. п. ч. перебувають під загрозою зникнення або у вразливому стані.

Лит.: Rogner M. Schildkröten: Biologie, Haltung, Vermehrung. Stuttgart, 2008; Dijk P. P. van, Iverson J. B., Shaffer H. B. and Turtle Taxonomy Working Group. 2012. Turtles of the world, 2012 update: annotated checklist of taxonomy, synonymy, distribution, and conservation status // Chelonian Research Monographs. 2012. Vol. 5. No. 5.

С. В. Межжерін

Азійсько-Тихоокеанська Декларація людських прав індивідів і народів 1988 — нормативний акт, у якому проголошено осн. права людини та народів країн Азії та Тихого ок. Прийнята Друга конференція юристів цього регіону з правових питань миру, розвитку та прав людини. Виникнення документа пов'язане з розширенням міжнар. співробітництва і необхідністю визначити місце країн Азії й Тихого ок. в системі міжнар. відносин, регламентувати специф. права народів у міжнар. праві. В акті замість окремих понять «права народів» і «права людини» вжито єдине поняття «людські права індивідів і народів». Декларація (21 стаття) нормативно закріпила право народів регіону вільно визначати свій політ. статус і право на вільний екон.,

сусп. та культ. розвиток, на невід'ємний суверенітет над своїми природними багатствами та ресурсами. Серед продекларованих осн. прав народів — право на життя (ст. 1), право на гідне існування (ст. 3), право на розвиток (ст. 5), право на повагу гідності народу (ст. 8), право на свободу (ст. 15). Виокремлено право на участь у вирішенні держ., міжнар. і глобальних проблем (ст. 7), право бути інформованими про внутр. і зовн. політику свого уряду (ст. 20). Документ окреслює права народів щодо підтримання міжнар. миру й безпеки (ст. 2, 10, 11). Закріплено також обов'язки народів: поважати право всіх на життя (ст. 1); берегти мир і безпеку (ст. 2); сприяти розв'язанню держ., міжнар. і глобальних проблем (ст. 7), реалізувати право жити у світі без зброї (ст. 10); домагатися взаєморозуміння між індивідами, народами і д-вами (ст. 14); сприяти встановленню довіри між народами (ст. 19); не допускати розпалювання ворожнечі до ін. народів (ст. 19); поважати їхні права і свободи (ст. 21); берегти навколишнє природне середовище. Декларуючи «людські права індивідів», документ утверджує такі з них: право людини на рівний захист перед законом; право людини на рівність перед законом; право на незалежне й неупереджене судочинство; право на свободу від свавільного арешту, ув'язнення, заслання, обшуку або затримання; право на свободу пересування і проживання; право на свободу думки, совісті й релігії; право на свободу поглядів і самовираження; право на свободу зборів і створення орг-цій. Остання, 21-а, стаття проголошує, що кожний індивід і народ повинні поважати права та свободи ін.

Азійсько-тихоокеанська рада, АЗПАК (англ. Asian and Pacific Council, ASPAC) — регіональне політико-економічне об'єднання країн на Далькому Сході та в Зх. частині Тихого ок. Штаб-квартира у м. Бангкоку (Тайланд). Утворено 14–16.06.1966 в Сеулі на установчій конференції міністрів закорд. справ країн-учасниць: Австралії, Малайзії (до 1973), Нової Зеландії, Південної Кореї, Південного В'єтнаму (до 1975), Тайланду, Тайваню, Філіппін, Японії. Як спостерігач був присутній Лаос. Мета А.-т. р. — поглиблення співробітництва між країнами-учасницями в наук.-тех., культ., соц. та екон. сферах. Керівний орган — Сесія міністрів закорд. справ країн-учасниць. А.-т. р. має в складі два регіон. центри: соц.-культ. центр (Південна Корея) та центр з питань продовольства і добров (Тайвань). 1966–1972 проведено 7 сесій А.-т. р. З 1973 — криза орг-ції, через неможливість проведення чергової сесії. Малайзія (1973) та Південний В'єтнам (1975) вийшли з А.-т. р. 1975 Нова Зеландія й Тайланд відкликали своїх представників Ради, після чого діяльність А.-т. р. була фактично припинена.

Лит.: Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане: История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945–1995). Москва, 1997; Скрипник О. М. История международных организаций. Умань, 2011.

Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво, АТЕС (Asia Pacific Economic Cooperation, АПЕС) — міжурядовий форум, створений 06–07.11.1989 у м. Канберрі за ініціативою тогочасного прем'єр-міністра Австралії Б. Хоупа під час зустрічі міністрів торгівлі країн

Азійсько-Тихоокеанського регіону. На етапі створення до складу форуму увійшли 12 д-в: США, Канада, Японія, Австралія, Нова Зеландія, Республіка Корея, а також країни, що на той час входили до складу Асоціації Південно-Східної Азії (АСЕАН) — Бруней, Індонезія, Малайзія, Сингапур, Таїланд, Філіппіни. Наразі А.-Т. е. с. складається з 21 країни-учасниці: 1991 до нього приєдналися Китай, Гонконг і Тайвань, 1993 — Мексика і Папуа-Нова Гвінея, 1994 — Чилі, 1998 — В'єтнам, Росія та Перу. Враховуючи міжнар.-правовий статус Тайваню та Гонконгу, членів А.-Т. е. с. прийнято наз. «економіками». Наразі в країнах А.-Т. е. с. мешкає 40 % нас. світу, вони виробляють близько 60 % світового ВВП, на ці країни припадає майже 50 % світової торгівлі та 48 % прямих іноз. інвестицій. Поряд з ЄС і Північноамериканською зоною вільної торгівлі (НАФТА), А.-Т. е. с. є одним із трьох найпотужніших у сучас. світовому госп-ві інтеграційних блоків. Гол. робочий орган А.-Т. е. с. — Секретаріат, створено 1993, розташований у Сингапурі, до його складу входять 23 дипломати з країн-учасниць і 20 місцевих співробітників. Функції Секретаріату: консультативне й матеріально-тех. забезпечення та координація діяльності, опрацювання проектів, відповідальність за їх оцінювання та фінансування, а також виконання інформаційної та громад. функцій від імені форуму. Від 1993 щорічно скликають неформальні зустрічі глав д-в та урядів економік-учасниць А.-Т. е. с. Організаційно А.-Т. е. с. складається з двох частин — політ. і робочої. Вищий політ. рівень, на якому приймають спільні декларації, — це щорічні *саміти* лідерів А.-Т. е. с. Паралельно відбуваються щорічні зустрічі міністрів закорд. справ, міністрів торгівлі та економіки, а також засідання створеної 1995 Ділової консультативної ради (ДКР), яка відповідає міністерському рівню. Всі рішення приймають на основі консенсусу. Гасло форуму: «А.-Т. е. с. — значить справа» підтверджує ефективна робота його підрозділів. 1991 на міністерській зустрічі А.-Т. е. с. було ухвалено Сеульську декларацію, де сформульовано осн. завдання А.-Т. е. с.: підтримання екон. зростання країн регіону; зміцнення багатосторонньої системи торгівлі з урахуванням посилення екон. взаємозалежності економік-учасниць; ліквідація обмежень щодо пересування між країнами товарів, послуг, капіталів, технологій і робочої сили відповідно до норм ГАТТ/СОТ.

Лит.: An APEC Trade Agenda? The Political Economy of a Free Trade Area of the Asia-Pacific / Ed. by Ch. Morrison and Ed. Pedrosa. Singapore, 2007; Шинилов С. Б. Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество. Становление, развитие, перспективы (1989–2007). Москва, 2009; Горюнь Н. Д. Азійсько-Тихоокеанський регіон: інтеграційний вимір // Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем: Навч. посіб. / За ред. Л. Д. Чекаленко. Київ, 2013.

С. О. Шлепін

Азійсько-Тихоокеанський регіон — сукупність континентальних і острівних територій та басейну Тихого океану, що їх омиває. Ін. назви — «тихоокеанський басейн», «тихоокеанське кільце». Залежно від методології підрахунку, цей геогр., геополіт. і геоекон. простір (мегарегіон) налічує від 20–30 до 47 країн і окр. районів, у яких проживає бл. половини нас. світу. Напр., у

США до А.-Т. р. відносять країни Пд.-Сх. й Пн.-Сх. Азії та Океанії. В Японії, крім названих субрегіонів, включають країни тихоокеанського узбережжя Латинської Америки і країни Пд. Азії — Індію та Шрі-Ланку. У Китаї — країни Сх. та Пд.-Сх. Азії, але без країн Латинської Америки. Орг.-політ. і екон. ядром А.-Т. р. вважають форум Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС; 1989), учасниками якого наразі є 21 країна (Австралія, Бруней, В'єтнам, Гонконг, Індонезія, Камбоджа, Китай, Канада, Лаос, Малайзія, Мексика, Нова Зеландія, Південна Корея, Перу, РФ, США, Сингапур, Таїланд, Філіппіни, Чилі, Японія). На поч. 21 ст. в А.-Т. р. сформувалася пірамідальна система внутр. регіон. зв'язків, яка об'єднує країни не тільки з різним рівнем соц.-екон. розвитку, але й з різними принципами держ. управління. Нагорі піраміди перебувають США і Японія, на які припадає понад 70 % сукупного ВВП країн А.-Т. р. До них приєднуються Австралія й Канада (бл. 7 % ВВП регіону). Нижче знаходяться неоіндустріальні країни Сх. та Пд.-Сх. Азії: Південна Корея, Малайзія, Таїланд, Сингапур, Філіппіни. До них долучаються країни Центр. і Пд. Америки: Мексика, Чилі, Перу та ін. Найнижчий щабель за макроекон. показниками посідають найменш розвинені країни — члени Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) — В'єтнам, Лаос, М'янма. Окреме місце у цій системі займає Китай, який за темпами та масштабами екон. зростання перевищує інші країни А.-Т. р., внаслідок чого за останнє десятиріччя перетворився на другу економіку світу. Загалом на А.-Т. р. припадає: 60 % світового ВВП, 50 % світової торгівлі, 48 % прямих іноз. інвестицій, 65 % світових запасів сировини та 42 % населення планети. У 2010-ті А.-Т. р. перетворився на найдинамічніший мегарегіон планети, а за рівнем інтеграц. розвитку майже впритул наблизився до *Європейського Союзу* та *Північноамериканської зони вільної торгівлі* (НАФТА). При цьому найшвидші темпи розвитку мали східноазійські економіки: В'єтнам, Індонезія, Китай, Малайзія, Південна Корея, Тайвань і Таїланд, які, попри суттєві відмінності в політ. системах і соціокульт. розвитку, обрали неоіндустріальний тип сусп. модернізації.

У межах А.-Т. р. функціонують 44 субрегіональних угруповання, зокрема 28 між окремими країнами-членами АТЕС. Здебільшого це двосторонні зони вільної торгівлі, найвідомішими серед яких є: НАФТА в Пн. Америці, АСЕАН у Пд.-Сх. Азії, Зона вільної торгівлі між Австралією і Новою Зеландією, Форум тихоокеанських островів на Пд. Тихого океану та Регіон. всеосяжне екон. партнерство. Майбутнє азійсько-тихоокеанської екон. інтеграції та місце регіону в світових інтеграц. процесах залежить від досягнення цілей Богорської декларації, яку було прийнято на неформальному саміті АТЕС 1994. Зміст осн. цілей декларації полягає в поетапному створенні найбільшої у світі зони вільної торгівлі товарами, послугами та інвестиц. капіталу. При цьому розвинені країни мали завершити торгово-екон. лібералізацію до 2010, неоіндустріальні країни — до 2015, а країни, що розвиваються — до 2020. Проте досягнення задекларованих цілей через низку причин відбувається з певним відхиленням від наміченого графіка.

У межах А.-Т. р. активно розвивається трансрегіон. інтеграція. Торговельна та інвестиційна лібералізація в А.-Т. р. здійснюється за трьома напрямками: на нац., субрегіон. (в рамках інтеграц. угруповань) і на багатобічній основі (відповідно до правил *Світової організації торгівлі*). Ефективність інтеграц. співробітництва країн А.-Т. р., яке ґрунтується переважно на екон. складовій, пояснюється не тільки екон., але й ін. факторами, зокрема зростанням ролі чинників регіон. безпеки та політ. стабільності. Взаємообумовленість цих факторів ускладнює розвиток інтеграц. процесів в А.-Т. р., які в останні роки стикаються з нетрадиційними викликами та новими загрозами в умовах кризи постбіполярної системи міжнар. відносин.

Лит.: McDougal D. Asia Pacific in World Politics. Boulder, 2007; East Asian Multilateralism. Prospects for Regional Stability. Baltimore, 2008; Шергін С. О. Дилема азієсько-тихоокеанського регіоналізму // Наук. вісник Дипломатичної академії України. 2015. Вип. 22. Ч. II; Шергін С. О. Азієсько-Тихоокеанський регіоналізм у сучасних міжнародних реаліях // Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми. Київ, 2016.

С. О. Шергін

Азімов Айзек

Азімов, Айзек (англ. Asimov, Isaac; 02.01.1920, с. Петровічі, тепер Шумяц. р-ну Смолен. обл., РФ — 02.04.1992, м. Нью-Йорк, США) — письменник-фантаст, науковець-біохімік. 1923 переїхав із батьками до США. 1939 закінчив Колумб. ун-т. Автор творів у жанрі наук. фантастики: зб. оповідань «Я, робот» («I, Robot»; 1950), трилогії «Становлення» («Foundation»; 1951–1953) та її продовження «Грань становлення» («Foundation's Edge»; 1982), «Заснування і Земля» («Foundation and Earth»; 1986), дилогії «Сталеві печери» («The Caves of Steel»; 1954) і «Оголене сонце» («The Naked Sun»; 1957), романів «Кінець Вічності» («The End of Eternity»; 1955), «Навіть боги» («The Gods Themselves»; 1972) та ін. П'ятиразовий лауреат премії «Г'юго» і дворазовий лауреат премії «Неб'юла» (найпрестижніших літ. премій у галузі фантастики). Крім того, А. — автор наук.-популяр. книжок із природничих наук, кількох детективних романів та оповідань.

Тв.: Укр. перекл. — Сховище // Всесвіт». 1970. № 5; Найдавніше й найдосконаліше // Всесвіт». 1976. № 5; Молодість // Колиска на орбіті. Київ, 1983; Людина й комп'ютер // Всесвіт. 1983. № 6; Я, робот. Київ, 1987.

Лит.: Колибанова А. Сатирична фантастика Айзека Азімова // Вісник Київського університету. Серія іноземної філології. 1975. № 9; White M. Isaac Asimov: A Life of the Grand Master of Science Fiction. New York, 2005; Käkälä Jari The Cowboy Politics of an Enlightened Future: History, Expansionism, and Guardianship in Isaac Asimov's Science Fiction. Helsinki, 2016.

Р. І. Доценко

Азія — частина світу, найбільша за територією і кількістю населення; утворює разом з Європою материк *Євразію*. Тер. (разом з островами) — 44579 тис. км² (8,7 % від загальної площі поверхні Землі або 30 % суходолу), пл. островів — 2700 тис. км², довжина берегової лінії — 69,9 тис. км. Середня висота — 950 м, найвища точка — г. Джомолунгма (Еверест; 8 848 м), найнижча — рівень Мертвого моря (–417,5 м). Нас. — 4164,3 млн осіб (2012, оцінка; 60,5 % нас. Землі), густота нас. — 93 особи/км². Країні точки: на Пн. — мис Челюскін (п-ів Таймир, РФ), на

Пд. — мис Піай (п-ів Малакка, Малайзія), на Зх. — мис Баба (п-ів Мала Азія, Туреччина), на Сх. — мис Дежньова (Чукотський п-ів, РФ).

Материкова А. розташовується в основному в сх. (за винятком Чукотського п-ова) і пн. півкулях. А. омивається *Північним Льодовитим океаном* (на Пн.), *Індійським океаном* (на Пд.), *Тихим океаном* (на Сх.) та морями *Атлантичного океану* — Чорним, Мармуровим, Егейським, Середземним (на Пд. Зх.). Умовна лінія поділу материка Євразія (на дві частини світу — Європу і А.) проходить Північним Льодовитим ок., Карським м., сх. схилами Уральських гір, руслом р. Емби, пн. узбережжям Каспійського м., Кумо-Маницькою западиною, Азовським м., Керченською протокою, Чорним м., протокою Босфор, Мармуровим м., протокою Дарданелли, Егейським і Середземним м. Далі на Пд. А. відділяється від Африки Середземним м., Суецьким каналом, оз. Тимсах, Суецьким каналом, Великим Гірким оз., Малим Гірким оз., Суецьким каналом, Суецькою зат., Червоним м., Баб-ель-Мандебською протокою, Аденською зат., Аравійським м. та Індійським ок. Від Північної Америки А. відокремлюється вузькою Беринговою протокою.

А. поділяють на такі великі регіони: Північна А. (Сибір і Пн. Сх. материка), Східна А. (Пд. Дал. Сходу РФ, Камчатка, Курильські о-ви, Сахалін, Корейський п-ів, о-ви Японські та Рюкю, Пн.-Сх. Китай), Центральна А. (Тибетське нагір'я, Джунгарія, Монголія), Середня А. (Туранська низовина, Памір, Тянь-Шань), Південна А. (Малайський архіпелаг, п-ови Індокитай та Індостан, Гімалаї, Індо-Гангська рівнина), Західна А. (п-ів Мала Азія, Вірменське та Іранське, нагір'я, Аравійський п-ів).

Найбільші півострови: Мала Азія, Аравійський, Індостан, Індокитай (з п-овом Малакка), Корейський, Камчатка, Чукотський, Таймир, Ямал. До А. належать численні архіпелаги та острови (Великі Зондські, Новосибірські, Сахалін, Північна Земля, Тайвань, Філіппінські, Хайнань, Шрі-Ланка, Японські та ін.).

РЕЛЬЄФ. Для А. характерне переважання підвищеного (гірського і плоскогірного) рельєфу. Найвищі підняття простягаються двома поясами. Один із них витягнутий в субширотному напрямі й включає Передньозаїтські нагір'я, Памір і Карақорум, Тибет і Гімалаї, розгалужуючись на Сх. (Куньлунь і Наньшань) і на Пд., де переходить у гірські пасма Малайського архіпелагу. Другий пояс простягається в пн.-сх. напрямі від Тянь-Шаню й включає гори Пд. Сибіру, Охотсько-Колімське, Анадирське, Чукотське нагір'я. На Сх., особливо на островах, переважають меридіонально витягнуті хребти. В А. — найвищі гірські системи і вершини світу — Гімалаї з п. Джомолунгма (Еверест), 8848 м; висота багатьох хребтів у Центр. А. перевищує 7000 м, в ін. гірських хребтах і масивах досягає 4000 м. Низовинні рівнини займають бл. 25 % всієї площі А., найбільші: Західно-Сибірська рівнина і Туранська низовина, ін. простягаються вздовж приморських окраїн материка та в передгірних западинах. Підвищені рівнини (до 1000 м) займають міжгірні западини (Джунгарська, Кашгарська, Цайдамська) або утворюють великі плоскогір'я (Анатолійське, Іранське, Середньосибірське та ін.). На Пд. від смуги передгірних западин лежать плато (Декан, Сирійсько-Ара-

війське та ін.), обмежені окраїнними хребтами. Основні гірські системи: Гімалаї, Гіндукуш, Каракорум, Куньлунь, Тянь-Шань, Гіссаро-Алай, Великий Кавказ, Алтай, Саяни; великі нагір'я: Середньосибірське, Малоазійське, Вірменське, Іранське; плоскогір'я: Середньосибірське, Аравійського п-ова, Деканське. Найбільші низовинні рівнини: Західносибірська, Туранська, Велика Китайська, Індо-Гангська, Месопотамська; високі рівнини Центр. А.: Кашгарська, Джунгарська, Гобійська. На Камчатці, о-вах Сх. А. та Малайського архіпелагу багато вулканів, трапляються землетруси й цунамі.

ГЕОЛОГІЧНА БУДОВА Й КОРИСНІ КОПАЛИНИ. Давніми ядрами А. були Сибірська, Аравійська, Індокитайська і Китайська платформи. В областях поширення їх докембрійські кристалічні породи виходять на поверхню або вкриті товщею осадових відкладів. Уздовж країв давніх платформ невеликі тер. займають структури байкальського віку. До структур каледонської складчастості належать пн. дуги Тянь-Шаню, Монгольський Алтай, Наньлінь, до герцинської складчастості — Таймир, Урал, Салаїр, Тянь-Шань, гори Південної Монголії, Куньлунь, Нань-шань. Мезозойські структури поширені на Пн. Сх. Сибіру, в Забайкаллі, Індокитаї. Молоді кайнозойські структури альпійської складчастості формувалися в Альпійському та Тихоокеанському складчастих поясах. У сучас. геол. епоху відбулися дальші підняття гірських областей, диференційовані вертикальні рухи, зросла контрастність рельєфу, посилюлися процеси денудації та акумуляції. Надра А. багаті на корисні копалини. А. посідає перше місце серед материків за запасами нафти, природного газу, руд олова і самородної сірки, а також за видобутком нафти й олов'яних руд. Найбільші запаси кам. вугілля зосереджені в РФ (Кузнецький, Тунгуський, Ленський та ін. бас.), Казахстані (Карагандинський бас.), Китаї, Індії; поклади нафти й газу є в Азербайджані, РФ, Китаї, на Бл. Сході. Значні запаси руд різних металів — залізних (у Казахстані, РФ, Сх. Китаї, Кореї), кольорових та рідкісних (мідні — в Казахстані, РФ, Японії, сурм'яні, ртутні, вольфрамові — на Пд. Китаю, олов'яні — в РФ, на п-ові Малакка, в Індонезії та ін.). У багатьох районах є поклади графіту, слюди, азбесту, фосфоритів, кухонної солі.

КЛІМАТ. А. лежить у межах усіх клімат. поясів — від арктичного до екваторіального. Для формування клімату А. велике значення мають континент. повітр. маси. Узимку над А. формується стійка область високого тиску. Влітку панує континент. тропічне або помірне повітря. В екваторіальних районах протягом усього року переважають екваторіальні повітр. маси, характерна інтенсивна конвекція. На Сх. материка розвинута мусонна циркуляція. Пересічна т-ра січня від -20°C в Сибіру до $+25^{\circ}\text{C}$ біля екватора. Найнижчі зимові т-ри спостерігаються в районі м. Верхоянська та с. Оймякон (до -70°C , полюс холоду Пн. півкулі). У липні на Пн. т-ра нижча від $+10^{\circ}\text{C}$, в Центр. А. $+30^{\circ}\text{C}$ і вище. Максимальна кількість опадів — на навітряних схилах гір Пд. і Сх. А., напр., в Черапунджі (Індія) до 12000 мм, в екваторіальних районах — до 2000 мм, у субтропічному і помірному мусонному поясах — 600–1000 мм, у континент. районах — менша від 350 мм, у пустелях Аравій-

ського п-ова і Центр. А. — менша від 150 мм на рік.

ВНУТРІШНІ ВОДИ. А. посідає 1-е місце в світі за сумарним об'ємом річкового стоку. Водні ресурси розподіляються нерівномірно. Найбільше обводнені райони мусонних тропіків (шар стоку 1500–2000 мм), найменше — області пустелі. Ріки А. належать до басейнів усіх чотирьох океанів. 40% тер. А. належить до басейну внутрішнього стоку. Великі області внутрішнього стоку — бас. Каспійського та Аральського м. (рр. Амудар'я і Сирдар'я), частина Центр. А., внутр. райони Іранського нагір'я, Аравійського п-ова та ін. (займають до 37% поверхні материка). Найбільші ріки: Янцзи, Хуанхе, Амур (з Шилкою та Ононом), Лена, Меконг, Єнісей, Об, Інд. В помірних широтах річки замерзають взимку і розливаються навесні. Річки мусонної частини А. характеризуються літнім максимумом стоку, середземноморських районів — зимовим максимумом, в екваторіальних районах вони повноводні протягом усього року. Озера А. за походженням поділяють на тектонічні (Байкал, Іссик-Куль, Мертве море), льодовикові (Телецьке оз. та ін.), карстові, в безстічних западинах багато солоних озер. Найбільші озера — Каспійське море, оз. Байкал (найбільший природний резервуар прісної води — до 20% світових запасів без урахування льодовиків).

ГРУНТИ. На Пн. материка переважають тундрові арктичні ґрунти, під тайгою помірного поясу — підзолисті, в помірних мусонних районах — бурі лісові ґрунти, в лісостепових і степових — сірі лісові, чорноземні й каштанові, які змінюються бурими пустельними ґрунтами. В горах розвинуті гірські підзолисті й торфові дернові ґрунти, у верхній частині гір — гірсько-лучні. Для середземноморської області характерні коричневі ґрунти, в мусонних субтропічних районах — червоноземи й жовтоземи, у вологих мусонних тропіках поширені червоножовті й червоні ґрунти.

РОСЛИННІСТЬ А. дуже різноманітна. На рівнинах пн. і серед. частин А. чітко виявлена широтна зональність. Простори тундри вкриті лишайниками, мохами, травами, ягідниками та низькорослими деревами. Далі на Пд. поширені тайгові ліси (ялина, сосна, ялиця, модрина; з листяних — береза), які в Зх. Сибіру замінюються березовими лісами (лісостепова зона) й степами, а на Дал. Сході — листяними лісами (дуб, клен, граб, липа). У Центр. А. — пустельно-степова і пустельна рослинність (ксерофільні злакові й полинови утруповання), тут є цінні пасовища. Для мусонних субтропіків типові вічнозелені дерева і чагарники (Пд. Корейського п-ова, Японії, Пд. Сх. Китаю). Зона тропічних пустель є лише в зх. частині А. (Аравійський п-ів, пустеля Тар). Решта районів тропічних широт зайнята саванами, рідколіссям, сухими, змінновологими листопадними та вологими вічнозеленими тропічними лісами. На пд.-зх. узбережжі А. — середземноморська рослинність. Для гірських районів характерна вертикальна зональність.

ТВАРИННИЙ СВІТ. З точки зору зоогеографії А. розташована в сх. частині Палеарктики, а її пд.-сх. частина належить до Індо-Малайської обл., які відповідно займають позаропічну і тропічну зони. Характерними представниками азійської палеарктичної фауни є тушканчики, полівки, лемінги, олені північний, благородний

та плямистий, сайгак та джейран, гірські козли та архари, землерийки-бурозубки, їжаки, серед хижих — колонок, солонгой, калан; різноманітні види птахів, що гніздяться в тундрі і тайзі, пустелях і в гірському ландшафті; плазунів представлено ямкоголовими і гадюковими зміями, агамовими і справжніми ящірками; серед земноводних дуже цікаві характерні для А. веслоногі й вузькороті жаби. Для Індонезійської зони властиві численні й різноманітні комахоїдні, рукокрилі, хижі ссавці; найбільша сухопутна тварина А. — індійський слон; тут живуть індійський, суматранський і яванський носороги, тапір, велика і мала панди, сірий бик, бантенг, гаур, індійський і карликовий буйволи, нільгау, гарна і чотирирога антилопи, мавпи, зокрема людиноподібні гібон і орангутан. Для фауни цієї області характерні шерстокрили, довгоп'яти, тупаї; багато представників род. віверових, собачих, котятих (тільки в А. живуть тигри), ведмежих, енотових та ін. Різноманітний склад птахів. З плазунів великий інтерес представляють безвухі варани, крокодили, гавіали, тут живе багато отруйних змій, в тому числі одна з найнебезпечніших змій — королівська кобра; серед розмаїття земноводних А. дуже цікавою є велетенська саламандра. Саме в А. було одомашнено свиню, буйвола, бантенга, гаура, курку, бджолу.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. В стародавні часи та в середні віки значні відомості про А. було зібрано в Китаї, в Серед. Азії (Хорезмі) та в арабів. Вивченню природи А. в 15–17 ст. сприяли подорожі Марко Поло, Васко да Гама та ін. У 2-й пол. 17 ст. в Росії було складено перші карти Сибіру та деяких районів Далекого Сходу. Вивчення А. посилюється у 2-й пол. 19 ст. після організації Рос. геогр. т-ва. Особливе значення мали дослідження П. О. Кропоткіна, І. Д. Черського, О. Л. Чекановського, М. М. Пржевальського, П. О. Чихачова, І. П. Минаєва, В. О. Обручева, П. П. Семенова-Тян-Шанського, М. О. Северцова, О. П. Федченка, Г. Ю. Грум-Гржимайла (усі — Росія), А. Гумбольдта, Ф. Ріхтгофена (обидва — Німеччина) та ін. У кол. СРСР дослідження здійснювали ін-ти, бази АН СРСР і АН союзних республік, ун-ти тощо.

НАСЕЛЕННЯ. В антропологічному відношенні населення А. в основному належить до монголоїдної, європеїдної й австралоїдної рас. Крім того, внаслідок змішання окремих рас виникли нові антропологічні типи. В А. живе понад 1 тис. народів (націй, народностей і племен), які належать до багатьох мовних сімей і груп. Народи індоєвропейської мовної сім'ї представлені в А. індоарійською, іран., слов'ян. та ін. мовними групами. Народи індоарійської групи (гіндустанці, бенгальці, маратхи, біхарці, панджабі та ін.) населяють пн. і центр. частини Індостану; іран. (перси, афганці, таджики та ін.) — більшу частину тер. Ірану, Афганістану, а також Таджикистан; слов'ян. (росіяни, українці, білоруси) — азіат. частину РФ, Казахстан. У Грузії та деяких районах Пн. Кавказу живуть народи кавказької сім'ї. До семіто-хамітської сім'ї належать араб. народи, євреї Ізраїлю й ассирійці. В А. живуть народи кількох мовних сімей. Народи тюрк. мовної сім'ї (турки, азербайджанці, уйгури, узбеки, казахи, туркмени та ін.) займають велику частину тер. Зх., Серед. та Центр. А. Народи монгол. сім'ї населяють в основному Центр. А. Тунгусо-маньчжурські народи живуть на Пн. Сх. Китаю

та в Росії (Сибір і Дал. Схід). Тюркську, монгольську й тунгусо-маньчжурську мовні сім'ї деякі дослідники об'єднують у алтайську сім'ю. Близькими до неї є мови корейців і японців, які вважаються ізолятами. Народи уральської сім'ї (ханти, манси, ненці та ін.) живуть у Зх. Сибіру, палеозіат. народи (чукчі, коряки, ітельмени та ін.), а також ескімоси й алеути — на Пн. Сх. Сибіру і Дал. Сході. Народи китайсько-тибетської (сіно-тибетської) сім'ї поділяються на китайську й тибето-бірманську групи. До складу першої входять китайці і хуей, які населяють сх. частину Китаю, до складу другої — тибетці, бірманці, цзю, різні гімалайські народи, карени та ін., які живуть на Пд. Зх. Китаю, в Непалі, на Пн. Індії і в Бірмі. Три групи — тайська, мяо-яо і в'єтнамська, що раніше включалися до цієї сім'ї, разом з мон-кхмерською групою і групою мунда становлять австроазійську мовну сім'ю (див. *Австроазійські мови*). Вони населяють п-ів Індокитаю, пд. райони Китаю і пн.-сх. й центр. райони Індії. Мовами дравідської сім'ї говорять народи пд. частини Індії (таміли, телугу, канара, малайя, гонди, ораони та ін.), а також брагуї Афганістану і Пакистану й маври Шрі Ланки. Усі острови Пд.-Сх. А., а також п-ів Малакка населяють народи індонезійської групи австронезійської сім'ї (яванці, сунди, мадурці, балійці, бугі, тагали, ілокі, вісайя, малайці Малайзії та ін.). Після Другої світової війни в А. прискорилися процеси нац. консолідації, що полягають в об'єднанні нечисленних етнічних спільностей у більші, племен і племінних груп — у народності й перетворенні цих народностей на нації.

В А. поширені всі світові релігії — *християнство, іслам і буддизм*, а також *індуїзм, шаманізм*. Найбільші міста (понад 10 млн осіб, 2015): Шанхай (24152,7 тис. осіб), Карачі (23500 тис. осіб), Пекін (21705 тис. осіб), Делі (16787,9 тис. осіб), Тяньцзінь (15469,5 тис. осіб), Стамбул (14025,6 тис. осіб), Мумбаї (Бомбей; 12478,4 тис. осіб), Токіо (13617,4 тис. осіб), Шеньчжень (12084 тис. осіб), Джайпур (10075,3 тис. осіб), Сеул (10063,2 тис. осіб).

ПОЛІТИЧНИЙ ПОДІЛ. А. повністю або частково включає 51 країну: Азербайджан, Афганістан, Бангладеш, Бахрейн, Бірму, Бруней, Бутан, Вірменію, В'єтнам, Гонконг, Грузію, Ємен, Ізраїль, Індію, Індонезію, Ірак, Іран, Йорданію, Казахстан, Камбоджу, Катар, Киргизстан, Китайську Народну Республіку, Кіпр, Корейську Народну-Демократичну Республіку, Кувейт, Лаос, Ліван, Макао, Малайзію, Мальдіви, Монголію, Непал, Оман, Об'єднані Арабські Емірати, Пакистан, Папуа Нову Гвінею, Республіку Корею, РФ, Саудівську Аравію, Сирію, Сингапур, Східний Тимор, Таїланд, Таджикистан, Туреччину, Туркменістан, Узбекистан, Філіппіни, Шрі-Ланку, Японію та кілька частково визнаних країн і залежних територій.

ПРАВОВІ СИСТЕМИ. У д-вах А. немає єдиної правової системи. Тут діє кілька правових систем: мусульм. право та право мусульм. країн; правові системи Дал. Сходу, Пд.-Сх. Азії. Мусульм. право не є окр. галуззю юрид. науки. Це лише одна із сторін ісламу. Домінує концепція теокр. сусп-ва, в якому д-ва — інструмент панівної релігії. Мусульм. теологи розробили систему «ідеального» права, що, як вони вважають, колись опанує світом і повністю контролюватиметься ісламом. Доктринальний виклад му-

мусульм. законів (*фікх*) має два розділи: перший вивчає джерела *шаріату*, другий аналізує норми матеріального мусульм. права. Мусульм. право формувалося на основі 4 джерел: *Корану* — священної книги ісламу, *Сунни* — переказів, пов'язаних з життям Магомета; *Іджми* — узгодженої думки мусульм. богословів (знавців шаріату) з окремих реліг.-правових і побут. питань; *Кіясу* — судження за аналогією. Мусульм. право поширюється на тер. країн, де живе понад 500 млн магометан. Сучасне зак-во більшості мусульм. д-в проголошує вірність принципам ісламу. Так, конституції Сирії, Ірану, Пакистану, цивільні кодекси Сирії, Іраку зобов'язують суддів керуватися нормами мусульм. права. Конституція та зак-во Ірану передбачають процедуру їх відповідності законам мусульм. права. Водночас з нормами мусульм. права в д-вах А. існує т. з. право мусульм. країн. Це правові норми, що регламентують такі сфери життя сусп-ва, які не охоплюються класичним мусульм. правом: численні ін-ти цивільного, адм. і фін. права тощо. Кожна д-ва має своє, особливе, право. За спільними рисами цього права можна виділити ряд груп азіат. країн. Перша група охоплює країни Серед. Азії кол. СРСР. Ці д-ви мають розвинені правові системи, які не ґрунтуються на доктринах мусульм. права і для яких характерне успадкування певних правових норм та ін-тів СРСР. Однак останнім часом на формування зак-ва цих д-в посилюється вплив мусульм. права. До другої групи належать країни, правові системи яких майже не зазнали трансформації та оновлення сучас. ідеями (Саудівська Аравія, Ємен, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати). Ці д-ви живуть за нормами мусульм. права. Третю групу становлять країни, де норми мусульм. права охоплюють лише деякі сторони життя сусп-ва: статус особи та церк. установ, питання користування землею тощо. Ці д-ви поділяються на 2 підгрупи, де: а) сучас. право ґрунтується на принципах і нормах «загального права» (Пакистан, Індія); б) відбувається становлення права за зразком французького. Особливе місце поміж мусульм. країн посідає Туреччина, яка ще 1926 запозичила швейц. цивільний кодекс та чимало европ. правових ін-тів, зокрема в галузі правового статусу особи, спадкового та сімейного права. Слід зазначити, що вестернізація юрид. норм багатьох азіат. д-в не була буквальною запозиченням теорій і практики зх. країн; насправді виник специф. ісламізований варіант европ. права. Правові системи д-в Дал. Сходу (Китай, Японія, Корея, Монголія та ін.) теж істотно відрізняються від права більшості країн А. По-перше, всі далекосх. країни (крім Малайзії та М'янми, де діє заг. право за англ. зразком) мають кодекси. Напр., у Китаї цивільний кодекс, що охоплював як цивільне, так і торг. право, став чинним у 1929–1931, цивільно-процесуальний — 1932, земельний — 1930. Протягом 1980–1990-х інтенсивно розвивається зак-во в таких галузях, як цивільне право, цивільно-процес. право, кримінальне право. Розроблено закони про громадянство, патенти, госп. дотації, про спільні підприємства, іноз. підприємства. 1987 набули чинності «Основні принципи цивільного права», що регламентують такі питання, як статус юрид. осіб, власність, зобов'язання, угода тощо. 1980 у Китаї ухвалено новий закон про шлюб, який скасував закон 1950. Тоді ж ухвале-

но новий кримінальний кодекс. У Японії, починаючи з доби *Мейдзі* (2-а пол. 19 ст.), відбувається інтенсивна «вестернізація» правових норм за зразком нім. та франц. права. У цей період було розроблено й затверджено цивільний, цивільно-процес., кримінальний, кримінально-процес., торговий кодекси. Конституція Японії 1946 (діє з 03.05.1947) заклала сучас. принципи демократії, що стимулювало розвиток усіх галузей япон. права. Слід зауважити, що в Японії та Китаї дія кодексів і правових норм на зразок европ. накладається на традиційне філос.-реліг. вчення і менталітет нас. Тому право цих країн сформувалося у специф. формі, що відрізняє його від ін. правових систем. Окр. групу д-в А. становлять Тайвань, Камбоджа, Шрі-Ланка. Тут діє досить специф. право, засн. на буддистській традиції. На тлі правових систем азіат. країн вирізняється Ізраїль, де сучас. правові принципи на зразок зх.-европ. діють поряд з нормами Талмуду та юдейського права. Правові системи д-в А. трансформуються досить повільно. Це пояснюється геогр., соц.-іст. чинниками, особливостями менталітету народів, герметизмом культур окр. країн. Припускають, що мусульм. право та ін. традиц. юрид. норми, які ґрунтуються на сх. реліг. доктринах, тривалий час залишатимуться джерелом розвитку правових систем цього регіону.

Літ.: Денисов В. Н. Системи права развивающихся стран. Киев, 1978; Давид Р. Основные правовые системы современности. Москва, 1988; Игнатьев П. М. Крайнознавство. Крайни Азії. Чернівці, 2006; Головченко В. І. Регіональнознавство: Азія, Африка і Латинська Америка: навчальний посібник. Київ, 2013.

Азнавур, Шарль [франц. Aznavour, Charles; справжнє прізвище та ім'я — Азнавурян (Aznavourian) Шанур Варенар (Shahnourh Varenagh); 22.05.1924, Париж] — співак, актор, автор і виконавець пісень. Походить з вірмен. родини, що емігрувала до Франції. Батько, колишній актор, був хазяїном невеличкого ресторану, де сам виконував пісні. З 1933 А. навчався у дитячій театр. школі, згодом — у Центр. театр. школі в Парижі, тоді ж почав виконувати маленькі ролі у спектаклях. 1942 познайомився з піаністом і композитором П. Рошем і виступав разом із ним у дуєті у кабаре. Після війни познайомився з Е. Піаф, завдяки якій 1947–1948 здійснив гастролі до США і Канади. Перший великий успіх прийшов до А. після гастролей країнами Пн. Африки, зокрема виступів у Марокко (1956), а також концертів у париз. концерт. залі «Олімпія». Згодом А. виступав з концертами у багатьох країнах світу (зокрема в Україні, 1964). Автор або співавтор слів і музики понад 800 пісень, серед яких: «Plus bleu que tes yeux» («Блакитніше за твої очі»; 1951), «Après l'amour» («Після кохання»; 1955), «Sa jeunesse» («Юність»; 1956), «C'est merveilleuse l'amour» («Це чудове кохання»; 1957), «Il faut savoir» («Треба знати»; 1961), «L'amour c'est comme un jour» («Кохання — це як день»; 1962), «La Bohème» («Богема»; 1965), «Comme ils disent» («Як кажуть»; 1972), «Autobiographie» («Автобіографія»; 1980), «Une vie d'amour» («Життя кохання»; 1981), «Pour toi Arménie» («Для тебе, Вірменію»; 1989) та ін. 2014 у Франції вийшла антологія з 60 дисків співака. Його диски виходили також в ін. країнах — Австралії, Аргентині, Бельгії, Бразилії, Великій Британії, Венесуелі, Греції, Данії,

Азнавур Шарль

Ізраїлі, Іспанії, Італії, Канаді, Колумбії, Кореї, Мексиці, Нідерландах, Німеччині, Польщі, Португалії, США, Туреччині, Уругваї, Швейцарії, Чилі, Японії, колишніх СРСР і Югославії; загально вийшло 180 млн. дисків. 1995 А купив муз. вид-во «Рауль Бретон». Автор музики до оперет «Пан Карнавал» («Monsieur Carnaval»; 1965), «Душка» («Douchka», у співавт.; 1973), «Лотрек» («Lotrek»; 2000), «Мій Париж» («My Paris»; 2015); до фільмів, серед яких «Ночі Монмартра» (1955), «Шукайте ідола» (1964), «Тегеран 43» (1980), «Надя і гіпопоти» (1999) та ін. Зіграв ролі у фільмах, серед яких: «Головою об стіни» (1958; Велика премія Академії кіномистецтва, 1959), «Заповіт Орфея» (1959), «Стріляйте у піаніста», «Перехід через Рейн» (обидва — 1960), «Диявол і десять заповідей» (1964), «Привиди капелюшника», «Едіт і Марсель» (обидва — 1982), «Хай живе життя!» (1983), «Маестро» (1992), «Актор» (1997), «Арарат» (2002), «Батько Горіо» (2004) та ін. Автор збірок пісень: «Слова на афіші» («Des mots à l'affiche»; 1991), «Людина та її пісні» («Un homme et ses chansons»; 1994, перевид. 1996), «Мої улюблені пісні» («Mes chansons préférées»; 2000), «Повне зібрання» («L'Integral»; 2010); автобіографічних спогадів: «Азнавур про Азнавура» («Aznavour par Aznavour»; 1970), «Тихим голосом» («A voix basse»; 2009), «Від одних дверей до інших» («D'une porte l'autre»; 2011), «Удари мого серця» («Tant que battra mon cœur»; 2013); роману «Іспанська балада» («La ballade espagnole»; у співавт., 1996), новел «Мій батько — велетень» («Mon père, ce géant»; 2007), біографічної книги «Трене, чаклун» («Trenet, l'enchanteur»; у співавт., 2013) та ін. «Прощальний» концерт А. відбувся 1991; однак співак іноді виступає з концертами (зокрема, 15–27.09.2015 дав концерти у Парижі), продовжує писати пісні [альбоми «Завжди» («Toujours»; 2011); «Ще» («Encores»; 2015)], бере участь у телепередачах.

А. займається благодійництвом. 1988 після землетрусу у Вірменії створив асоціацію «А. для Вірменії», на зібрані кошти якої збудовано школи та житлові будинки у постраждалих районах. З 1995 — посол Вірменії в ЮНЕСКО, з 2009 — у Швейцарії та ООН. 2008 отримав громадянство Вірменії. Вважає себе водночас «французом на 100 % і вірменином на 100 %». 2001 його іменем названо площу у центрі Єревана; цього ж року у вірмен. м. Гюмрі за його присутності було відкрито пам'ятник.

У травні 2004 відвідав Україну, взяв участь в урочистому освяченні Кафедрального собору Вірмен. апостольської церкви у м. Львові, зустрівся з тогочасним Президентом України Л. Кучмою.

За результатами опитування журналу «Тайм» і телеканалу CNN визнаний найкращим естрадним виконавцем пісень 20 ст. У Франції А. вважають «останнім великим співаком», порівнюють з амер. співаком Ф. Сінатрою. Нагородив: приз «Золотий лев» кінофестивалю у Венеції, премія Едісона (обидві — 1971), премія Академії ім. Ш. Кро (1973), Велика премія франц. пісні, премія «Віктвар», премія почесний Сезар Франц. академії кіномистецтва (усі — 1997), премія Мольєра (1999), почесна премія «Віктвар» за всю творчість (2010). Командор ордену Почесного легіону (2004), Національний герой Вірменії (2006), офіцер ордену Канади (2008), командор бельг. Ордену Крони (2015).

Та.: Aznavour par Aznavour. Paris, 1970; Des mots à l'affiche. Paris, 1991; Un homme et ses chansons. Paris, 1996; Les temps des avants. Paris, 2003; Mon père, ce géant. Paris, 2007; A voix basse. Paris, 2009; L'Integral. Paris, 2010; D'une porte l'autre. Paris, 2011; Tant que battra mon cœur. Paris, 2013; Trenet, l'enchanteur. Paris, 2013; Р о с п е р е к л. — Азнавур об Азнавуре. Єреван, 1976; Любовь сильна, как жизнь: [Песня] / Пер. Г. Павловского // Песню дружбы запеваёт молодежь. Киев, 1985; Прошлое и будущее. Москва, 2004; Мой папа — великан. Москва, 2008.

Лит.: Salgues Y. Charles Aznavour. Paris, 1987; Réval A., Réval B. Aznavour. Le roi de cœur. Paris, 2000; Дубинянська Я. Шарль Азнавур // Личности. 2012. № 52; Кузьміна В. В. Співець вічного кохання // Мистецтво у школі. 2014. № 6.

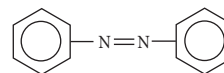
С. В. Глухова

Азо..., **азото...** (грец. ἄζωτος — безжиттєвий) — частина складних слів, що означає пов'язаний із азотом, те, що містить, виробляє азот, напр., азосполуки, **азотобактер**.

Азобарвники — азосполуки, в ароматичних ядрах яких є ауксохромі (групи –ОН, –NH, –SH та ін.). Одержують А. за допомогою реакції між ароматичними діазосполуками та ароматичними аміно- і оксипохідними (реакція азосполучення). А. мають одну або кілька азогруп –N=N–. Відомі А. всіх кольорів і відтінків. Застосовуються для фарбування волокон, шкіри, пластмас та ін. матеріалів. Понад 50% марок синтетичних барвників є азобарвниками.

Лит.: Химия синтетических красителей / Пер с англ. Ленинград, 1974. Т. 3; Степанов Б. И. Введение в химию и технологию органических красителей. Москва, 1984; Мельников Б. Н., Виноградова Г. И. Применение красителей. Москва, 1986; Венгержановский В. А. Химична технологія опоряджувальних матеріалів. Хімія барвників. Хмельницький, 2004; Резников В. А. Химия азотсодержащих органических соединений. Новосибирск, 2006; Кривенько А. П. Ароматические диазо- и азосоединения. Саратов, 2012; Курта С. А., Лучкевич Е. Р., Матківський М. П. Хімія органічних сполук. Івано-Франківськ, 2012.

Азобензол (азобензен) — найпростіша ароматична **азосполука** з брутто-формулою $C_{12}N_2H_{10}$ і структурною

Помаранчево-червоні ромбічні кристали. Відносна молекулярна маса 182,22; $t_{пл.} = 68^\circ C$; нерозчинний у воді, розчинний у багатьох органічних розчинниках і концентрований сірчаній кислоті. Стійкою є *транс*-форма, яка під дією світла переходить у *цис*-форму з $t_{пл.} = 71^\circ C$, яка в темновому режимі поступово повертається в *транс*-форму. А. добувають відновленням нітробензолу (нітробензену) та в ін. способи, зокрема електрохімічним. Відкритий Е. Мітчерліхом 1834. Відновлюється в лужному середовищі до гідразобензолу (гідразобензену), у кислому — до аніліну. Окиснюється до азоксибензолу (азоксибензену).

Лит.: Степанов Б. И. Введение в химию и технологию органических красителей. Москва, 1984; Венгержановський В. А. Химична технологія опоряджувальних матеріалів. Хімія барвників. Хмельницький, 2004; Резников В. А. Химия азотсодержащих органических соединений. Новосибирск, 2006; Кривенько А. П. Ароматические

диазо- и азосоединения. Саратов, 2012; Курта С. А., Лучкевич Е. Р., Матківський М. П. Хімія органічних сполук. Івано-Франківськ, 2012.

С. В. Камішан

Азовка (*Phocoena phocoena relicta*) — зубатий кит, дрібний підвид морської свині (фоцени звичайної), що поширений в Азовському та в Чорному (у період міграцій) м., представник род. фоцено-

Азовка (*Phocoena phocoena relicta*)

вих (Phocénidae) ряду китоподібних (Cetacea). Розміри — до 150 см, маса тіла — до 30 кг. Тримається невеличкими зграями, живиться донною рибою. Вид занесено до ЧКУ, категорія — вразливий. Чисельність значно зменшилася і продовжує скорочуватися (у водах України мешкає не більше 1 тис. особин).

Літ.: Жизнь животных: В 7 т. Москва, 1989. Т. 7: Млекопитающие; Червона книга України. Тваринний світ. Київ, 2009.

С. В. Межжерін

Азово-Сиваський національний природний парк — природоохоронна територія, національний парк, утв. 1993 на базі та в межах колишнього Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства і його охоронної зони з акваторіями Центрального Сиваша і Азовського моря з метою необхідності збереження генофонду рослинного, тваринного світу, унікальних природних комплексів пн. Приазов'я та використання їх з природоохоронною, рекреаційною та науковою метою. Розташований у Херсонській області (Генічеський район та Новотроїцький район). Заг. пл. — 52154 га (8469 га — суходіл, 43685 га — вода). Зонування: заповідна зона — 39231 га, зона регульованої рекреації — 618 га, зона стаціонарної рекреації — 49 га, госп. зона — 12256 га.

До складу парку входять: п-ів Бирючий, частини о-вів Куюк-Тук і Чурюк, та о-ви Мартинячий і Китай, акваторії лиманів — Вершинський, Мужичий, Олень, Озерський, Ямківський, частина акваторії зат. Сиваш, однокілометрова смуга акваторії Утлюцького лиману та Азовського м. Географічно тер. парку розділена на частини, що відокремлені одна від одної: сиваська (Генічеський відділ) та азовська (Бирючанський відділ).

Від кін. 19 ст. обговорювалася потреба у створенні заповідних зон у прибережних районах Азовського м. та оз. Сиваш. 1923 о. Чурюк разом з іншими чорноморськими островами приєднано до заповідника Асканія-Нова. 1927 створено «Надморські заповідники», які фактично були складовою заповідника Асканія-Нова. До його складу входили деякі ділянки оз. Сиваш та Азовського м. 1933 від Асканії-Нової були відокремлені дві частини, які стали самостійними установами: Чорноморський заповідник та Азово-Сиваський заповідник. 1957 Азово-Сиваський заповідник реорганізовано в Азово-Сиваське заповідно-мисливське господарство.

З 1975 входить до складу водно-болотних угідь, що мають міжнар. значення, гол. чином як місце гніздування водоплавних птахів. Заповідна акваторія Сиваша є системою відкритих неглибоких водойм із розчленованою береговою лінією. На островах поширена ксерофільна і галофільна степова рослинність (солонець трав'янистий, содник простертий, петросимонія тритичинкова, кермек напівкушовий та ін.). Різноманітні ландшафти Сиваша, багаті кормові угіддя, наявність умов для гніздування сприяють концентрації тут значної кількості водоплавних птахів (бл. 20 видів). Тут гніздяться: крикоч малий, крикоч рядбодзьобий, реготун чорноголовий, ходулочник, галагаз та ін. Влітку на Сиваші ліняє велика кількість качок і лебедів-шипунів. У період весняних і осінніх міграцій острови є місцем відпочинку перелітних птахів (чайка, качка, дрохва, лебеді, гуси). Гніздяться мартини, кулик-довгоніг, кроншнеп та ін. Трапляються рідкісні журавель степовий та хохітва, занесені до Європейського червоного переліку та ЧКУ. На косі о. Бирючий акліматизовано лань, фазана; рекліматизовано асканійського степового оленя, муфлона та сайгака.

Азово-Сиваський національний природний парк. Бирючий острів

Лит.: Бойко М. Ф., Подгайний М. М. Червоний список Херсонської області: Рідкісні та зникаючі види рослин, грибів та тварин. Херсон, 1998; Коломійчук В. П. Національний природний парк Азово-Сиваський // Фіторизноманіття заповідників і національних природних парків України. Київ, 2012. Ч. 2: Національні природні парки.

Азовська губернія — 1) Адміністративно-територіальна одиниця на тер. частини сучас. Донецької, Луганської й Харківської обл. України, Воронежської, Ростовської й Тамбовської обл. РФ, що існувала у 1708–1725. Центром А. г. у 1708–1711 було м. Азов (тепер Ростовська обл. РФ), 1711–1725 — м. Воронеж, тепер центр Воронежської обл. РФ. Первісну тер. А. г. було суттєво зменшено внаслідок укладання Петром I невідомої для нього Прутської мирної угоди. А. г.

перейменовано 1725 на Воронежську губ. 2) Адміністративно-територіальна одиниця на тер. частини сучас. АР Крим, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської обл. України, а також Ростовської обл. РФ, що існувала у 1775–1783. Центром А. г. була фортеця Білевськ (тепер м. Красноград Харківської обл.).

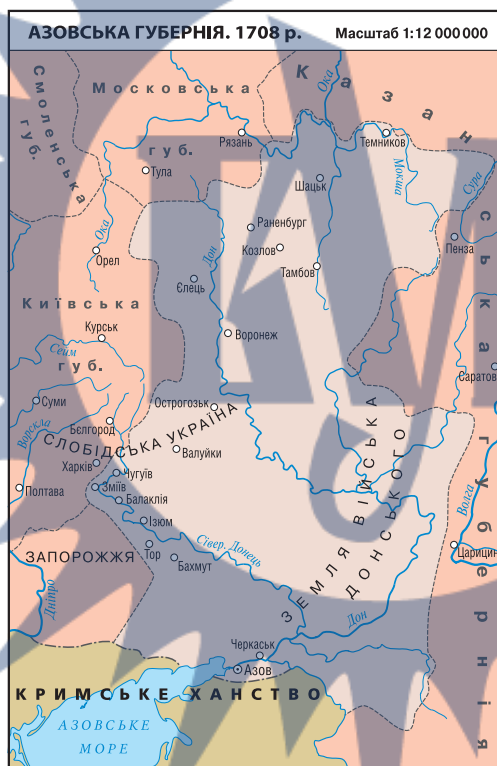
Укладення Кючук-Кайнарджийської мирної угоди між Рос. й Осман. імперіями (1774) ознаменувало початок нової епохи у геополіт. розвитку Пд. України. За умовами договору Рос. імперія значно збільшила свою тер. за рахунок кол. земель Осман. імперії. Запорозьку Січ, яка втратила прикордонний статус, ліквідовано наступного року. Відповідно до указу Сенату від 14.02.1775 з нових тер. та кол. земель *Запорозьких Вольностей* було утворено А. г. Генерал-губернатором Азовської й сусідньої *Новоросійської* губ. призначено Г. *Потьомкіна*, який відіграв ключову роль у реформуванні губерній відповідно до адм. норм Рос. імперії. Губернатором А. г. обрано В. Черткова, кол. голову канцелярії Новоросійської губ. (1764–1775).

Упродовж короткого терміну існування А. г. пережила численні адм. й тер. зміни. Вагому роль у процесі її формування як адм. одиниці відіграла козацька спадщина. Перші повіти губернії дублювали кордони і назви колишніх козацьких паланок, а для нагляду за місцевим населенням запроваджено напіввійськ. адм. посади, що існували лише в межах А. г.

1783 Азовську й Новоросійську губ. було ліквідовано, а натомість утворено Катеринославське намісництво. Головною причиною розформування губерній було те, що їхня площа була недостатньою, щоб реорганізувати їх у окремі намісництва. Проект створення Азовського намісництва на основі колишньої А. г. не було реалізовано.

Лит.: Азовське намісництво: нереалізований проект / Упор. О. С. Панкєєв, А. Г. Олененко. Запоріжжя, 2011.

О. С. Панкєєв

Азовське (Колай) — селище міського типу в Джанкойському р-ні АР Крим України, центр і єдиний населений пункт Азовської селищної ради. Розташоване у пн.-сх. частині *Кримського півострова*, на рівній степовій поверхні (на висоті бл. 25 м над рів. м.) лівобережжя р. *Салгир*, за 13 км від узбережжя зат. *Сиваш Азовського моря* (звідси сучасна назва). Тер. — 4,6 км², нас. — 3,6 тис. осіб (2016), густота нас. — 784 особи/км². Клімат помірно жаркий, малосніжною зимою, з частими відлигами (середня т-ра січня — -1,5 °C) і спекотним тривалим, посушливим літом (середня т-ра липня — +23,3 °C). Влітку рівень опадів складає 350–400 мм/рік. Татарське сільське поселення Колай (або Калай) на місці сучас. А. виникло в 18 ст. Після відкриття (1892) з-ці Джанкой—Феодосія (що нині майже навпіл поділяє А.), Колай перетворився на залізничну станцію. Вперше поселення під такою назвою згадується в матеріалах Таврійського губернського статистичного комітету Рос. імперії за 1900. Колай (від 1944 — А.), будучи центром Колайського (Азовського) р-ну (1935–1962), отримав статус селища міського типу (1957). Після ліквідації Азовського р-ну (1962) більшу частину його тер. було приєднано до складу Джанкойського р-ну. В А. функціонують: Азовська районна електростанція (побудована в

1962), елеватор, деревообробне і швейне вир-ва, будинок побуту, поліклініка, районна лікарня, ясла-садок, заг.-осв. і дитяча муз. школа, Азовське медресе іслам. наук.

Лит.: Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783–1998 гг. Справочник. Симферополь, 1999; Поселок городского типа Азовское // Города и села Украины. Автономная Республика Крым. Город Севастополь. Историко-краеведческие очерки. Севастополь, 2009.

Азовське козацьке військо — козацьке військове формування в Російській імперії. Бере початок 1828, коли під час Рос.-тур. війни 1828–1829 на бік Росії перейшла частина козаків *Задунайської січі*. З цих козаків та ін. вихідців з-за Дунаю було сформовано *Дунайське козацьке військо*. Після закінчення війни козаків полку з сім'ями було поселено на пн.-зх. узбережжі *Азовського моря* на землях між м. Бердянськом та м. Маріуполем. 27.05.1832 створене з них формування отримало назву А. к. в. Першим наказним отаманом війська був Й. Гладкий (1832–1853) — останній кошовий отаман *Задунайської Січі*, який ініціював повернення «турецьких запорожців» в укр. землі. Військо заснувало дві станиці — Микільську (нині смт Нікольське, центр Нікольського р-ну Донецької обл.) і Покровську (нині с. Бойове Нікольського р-ну Донецької обл.). Згодом до війська було приєднано Петровський Посад (нині с. Новопетрівка Бердянського р-ну Запорізької обл.), с. Новоспасівське (нині с. Осипенко Бердянського р-ну Запорізької обл.) і станицю Стародубську (нині с. Стародубівка Мангушського р-ну Донецької обл.), засновані переселенцями з Чернігів. губ. 1832 А. к. в. нараховувало 1619 осіб обох статей, 1833 нас. війська збільшилось до 6000 осіб обох статей. 1837 у війську створено 10 команд, що відбували берегову службу на баркасах уздовж сх. берегів Чорного м. — від Керченської протоки до м. Поті (тепер у Грузії). Баркасні команди проіснували до 1864. Під час війни А. к. в. виставляло мор. батальйон для оборони узбережжя, піший напівбатальйон і флотилію малих мор. човнів для крейсування вздовж берегів Азовського й Чорного м. У 1862–1864 більшість азовських козаків (1117 сімей) було вислано на Кубань і поселено в 12 закубанських станицях. 23(11).10.1864 було затверджено указ про скасування А. к. в. Офіцерів А. к. в. було зараховано до спадкових або особистих дворян із отриманням земельного наділу, а козаків — до селян із наділом 9 десятин на особу чол. статі. 27.08.1866 канцелярію війська було зачинено і воно припинило своє існування. Регалії, зброю й навчальну флотилію було передано *Кубанському козацькому війську*.

Лит.: Короленко П. Азовцы // Киевская старина». 1891. № 7–8; Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска. Екатеринодар, 1913. Т. 2; Бачинський А., Бачинська О. Козацтво на півдні України 1775–1869. Одеса, 1995; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866). Запоріжжя, 2000.

Є. Д. Петренко

Азовське море — внутр. море бас. Атлантичного ок., у межах України та РФ. Лежить між 45°16' і 47°17' пн. ш. та 33°36' і 39°21' сх. д. *Керченською протокою* сполучене з *Чорним морем*. Пл. — 39 тис. км², об'єм води — 290 км³. Пере-

січна глибина — 7,4 м, максимальна — 15 м (наймілководніше море Землі). Пд. береги А. м. погорбовані, урвисті; зх. переважно низькі, піщані; коса Арабатська стрілка відокремлює від моря зат. *Сиваши*. На Пн. Зх. розташ. Обитічна, Бердянська та Білосарайська зат., відокремлені від моря низовинними косами. Підводні продовження цих кіс утворюють піщані обмілини. На Пн. Сх. моря виділяють Таганрозьку зат. Островів мало (Черепаха, Довгий, Піщані), вони невеликі за пл., низовинні. В А. м. впадають *Дон*, а також невеликі, маловодні річки (Лозуватка, Обитічна, Берда, Кальміус), що течуть у межах України.

Западина А. м. є залишком більш давнього крейдово-ранньоміоценового мор. бас. Пн. Причорномор'я, в межах якого у результаті проявів

Азовське море.
Генеральські пляжі

складчастості в середньому міоцені утворився Кримський п-ів. Як тектонічна структура западина А. м. виникла в зоні зчленування Кримського та Кавказького сегментів Середземноморського геосинклінального поясу і *Східноєвропейської платформи*. Це — неотектонічна депресія, заповнена відкладами неогену (вапняки, піски, алеврити, глини) і антропогену (вапнякові конгломерати, піски, алеврити, суглинки, мули, у пд. частині грязьовулканічна брекчія). Структурна основа западини А. м. сформувалася на Скіфській платформі. В її геол. будові, досліджений геофіз. методами, виділяють три окремі структури: Пн. Азовський прогин, Азовський вал і його пд. ступінь, який окремі дослідники називають Пд. Азовським прогином. Пн. Азовський прогин являє собою тектонічну депресію на межі Східноєвропейської та Скіфської платформ, заповнену мезозойськими і кайнозойськими відкладами, ускладненими численними складками. Азовський вал, склепіння якого міститься на глб. 500–1500 м, сформувався як підняття фундаменту Скіфської платформи; пд. крило поступово переходить у пд. ступінь (Пд. Азовський прогин), частково розміщений на більш давньому Індоло-Кубанському прогині. Пд. ступінь розвивався як синкліналь з численними локальними складками в осадових відкладах. Тут відомі підводні грязьові вулкани. З мезозойськими, олігоценними і міоценовими відкладами западини А. м. пов'язані поклади нафти й газу, з пліоценовими — залізних руд. З ропи Сиваша одержують кухонну та ін. солі.

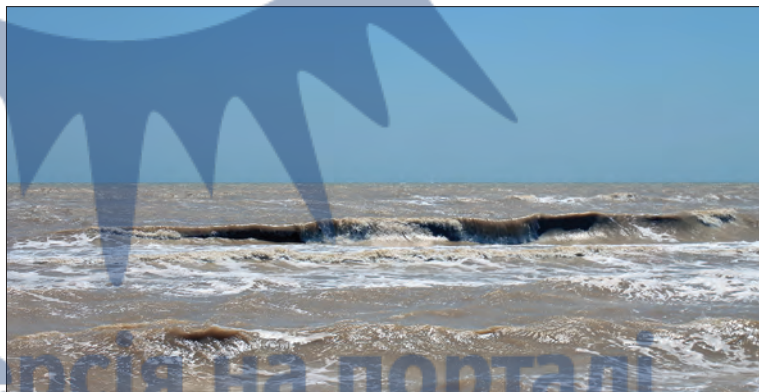
А. м. розташ. у помір. поясі, його клімату властиві континент. риси. Найчіткіше це простежується у пн. частині моря, для якої характерні холодна зима й сухе жарке літо. Взимку особливості погоди на А. м. визначаються впливом Сибірського антициклону з сильними пн.-сх. і сх. вітрами та різким похолоданням, влітку — впливом відрог Азорського антициклону, який загалом зумовлює малохмарну теплу погоду. Пересічна т-ра повітря у прибережній смузі взимку змінюється від -1°C (у пд. частині моря) до -6°C (у пн. частині), влітку дорівнює $+22\dots+24^{\circ}\text{C}$. Відносна вологість повітря взимку — 80–90 %, влітку — 55–75 %. Пересічна річна кількість опадів зменшується зі Сх. на Зх. від 500 до 340 мм. Формування водної маси А. м. відбувається головню за рахунок водообміну з Чорним м. (надходить в А. м. $33,8\text{ км}^3$ води за рік, витікає — $49,2\text{ км}^3$) та стоку річкових вод (37 км^3), переважно рр. Кубані й Дону. Значна частина води А. м. витрачається на випаровування (34 км^3), за рахунок атм. опадів до моря надходить $13,5\text{ км}^3$ води щорічно. Пересічна річна т-ра води у пд. частині А. м. бл. $+12^{\circ}\text{C}$, у пн. — $+11^{\circ}\text{C}$. Т-ра поверхневого шару води влітку $+25\dots+30^{\circ}\text{C}$ і вище, взимку переважно $0\dots-3^{\circ}\text{C}$, на крайньому Пд. — від 0 до $+3^{\circ}\text{C}$. Повністю А. м. замерзає лише в суворі зими (товщина льоду сягає 80–90 см). Льодостав триває з грудня до березня. Пересічна солоність води в А. м. становить 13,8 ‰. Цей показник постійно зростає внаслідок зарегулювання річкового стоку й відповідно зменшення припливу прісних вод. Сезонні коливання солоності не перевищують 1 ‰. У центр. і пд. частинах А. м. солоність становить 13–14 ‰, у сх. (Таганрозька зат.) зменшується до 2–5 ‰. Максимальна солоність моря у зат. Сиваш — до 250 ‰. Серед. багаторічний рівень А. м. — 30 см. Протягом року він змінюється від +18 см (у червні) до -14 см (у листопаді). Згінно-нагінні коливання рівня спостерігаються восени і взимку (до 2–3 м у Таганрозькій зат.), сейшеві — до 40 см. Поверхневі течії А. м., які утворюють заг. циклонічну циркуляцію, спрямовану проти стрілки годинника, залежать головню від напрямку і швидкості вітрів. У холодний період року у бас. моря переважають пн.-сх. та сх. вітри, у теплий — пд.-зх. і зх. Швидкість течій — 10–20 см/с, під час тривалих штормових вітрів може досягати 125 см/с. Хвильові процеси в А. м. характеризуються розвитком крутих хвиль (вис. до 1 м) з невеликим періодом. У холодний період року при пн.-сх. вітрах вис. хвиль сягає 2 м і більше (за відсутності льодового покриву). Концентрація кисню та вуглекислого газу у воді А. м. восени і взимку близька до насиченості. Влітку внаслідок процесів фотосинтезу у верх. шарах відбувається перенасичення води O_2 (до 200–250 ‰) і майже відсутній CO_2 . У придонному шарі води в цей період вміст O_2 різко зменшується, що зумовлює замори. Показник рН в А. м. змінюється від 8,8 (влітку) до 7,6 (наприкінці осені). Пересічний вміст фосфатів 10 мг/м^3 , нітратів — 23 мг/м^3 . Прозорість води А. м. невисока внаслідок значної кількості планктону, завислих частинок, а також під впливом хвильових процесів. Найвища прозорість (до 8 м) у пд. частині моря, найменша — у Таганрозькій зат. (0,5 м). У відкритому морі прозорість навесні й восени зазвичай 2–3 м, взимку і влітку — 1–2 м. Колір води у відкритому морі синьо-зелений,

біля берегів та в затоках — від жовто-зеленого до бурого.

Дно А. м. переважно рівне, з рівномірним зростанням глибин до центру улоговини. У прибережній частині дно вкрите піском та черепашкою, на окремих ділянках поширені мули. В центр. частині А. м. серед донних відкладів переважають глинисті мули.

Рослинний і тваринний світ А. м. характеризується високою біол. продуктивністю. Біомаса фітопланктону досягає 200 г/м^3 . Навесні й восени переважають діатомові водорості, влітку — перидинієві. Іноді спостерігається розвиток синьо-зелених водоростей. Донна флора моря відносно бідна: бурі, червоні й зелені водорості, мор. трава, мікроводорості, а також бактерії. Розвиток флори А. м. у цілому забезпечує високий ступінь розвитку біомаси зоопланктону (до $1,5\text{ г/м}^3$), який включає бл. 400 видів — від одноклітинних до риб і ссавців. Останніх представлено в А. м. одним видом дельфінів — азовкою. Видовий склад риб становить 79 видів, з яких промислове значення мають тюлька, хамса, бички, оселедець, судак, кефаль, камбала, осетрові та ін. Зообентос представлений молюсками, червами, ракоподібними. Для відтворення і розширення видового складу рибних ресурсів, особливо осетрових, створюються штучні нерестовища й рибоводні заводи. Проводяться експерименти з впровадження марикультури.

А. м. — важлива транспортна магістраль, яка відіграє значну роль в екон. зв'язках України з іншими д-ми. Головні порти: Бердянськ (Україна), Ростов-на-Дону, Таганрог (обидва — РФ). Завдяки сприятливим кліматич. умовам узбережжя А. м. широко використовується для рекреації. Перші іст. відомості про А. м. належать давнім грекам. На карті світу Анаксимандра (5 ст. до н. е.) було зображено А. м. з Доном. На поч. н. е. відомі плавання римських, візантій-

Азовське море (с. Кирилівка, Запорізька область)

ських, а пізніше й слов'ян. мореплавців. Плавання киян свідчать про те, що вони мали описи А. м. Як свідчить напис на *Тматороканському камені*, 1068 князь Гліб «міряв море по льоду від Тматорокана до Корчева (Керчі)». 1696 за наказом Петра I проведено знімання Дону до Азова. 1702 створено першу рос. карту А. м. (рукописну) — Нова карта всього моря Палус-Меотис від Азова до Керчі, 1703–1704 — Атлас р. Дону, Азовського і Чорного м. Систематичні рос. гідрографічні дослідження А. м. почалися з виходом Росії на береги моря після рос.-тур. війни 1768–1774. У 1808 І. М. Будищев склав і видав

першу лоцію А. м., 1854 вийшла доповнена лоція. У 19 ст. здійснювалися вимірювання глибин всієї акваторії А. м. (зокрема, експедиції Є. П. Манганарі 1825–1836) і було видано комплект мор. карт. Гідрол. експедиц. роботи почав 1874 Ф. Врангель. Гідрометеорол. відомості, які узагальнювали спостереження мореплавців, були вже в перших лоціях А. м. 1816 у м. Таганрозі відкрито першу стаціонарну гідрометеорол. станцію, у 1860-ті — у містах Керчі, Маріуполі, Бердянську. У 1873 було проведено перші гідрофіз. спостереження, 1859–1860 — першу спец. експедицію з визначення магнітного схилення і видано магнітну карту. В 1921–1930 Чорноморський гідрографічний загін здійснював докладні вимірювання елементів магнітного поля на берегах А. м., у 1960-ті магнітне знімання проводилося на акваторії моря. Спец. геол. дослідження в А. м. почав 1918 М. Андрусов мор. бурінням, 1925 П. Чирвинський здійснив мінералогічне вивчення мор. ґрунтів, яке широко розгорнулося у 1950-ті. З 1960-х детальні геофіз. дослідження (гравіметрія, сейсмо- та електроорозвідка) проводилися під керівництвом А. Чекунова. Одночасно вивчалися геол. будова А. м. та перспективи рудноносності його улоговини (Є. Шнюков та ін.). Початок вивчення й узагальнення динаміки берегів припадає на 1970-ті. Проведено роботи щодо виносу й балансу осадового матеріалу, здійснюються дослідження антропогенного впливу на стан природних ресурсів моря. Біол. продуктивність А. м. у різний час досліджували вчені П. Паллас, М. Ратке, О. Остроумов, С. Зернов та ін. Важливе значення мали роботи Азово-Чорноморської наук.-пром. експедиції під керівництвом акад. М. Кніповича (1922–1928). У рад. й пострад. часи А. м. досліджували Мор. гідрофіз. ін-т НАН України, Ін-т біології південних морів ім. О. Ковалевського НАН України, Ін-т геологічних наук НАН України та ін.

Літ.: Кніпович Н. М. Гидрологические исследования в Азовском море. Москва, 1932; Добровольский А. Д., Залогин Б. С. Моря СССР. Москва, 1982; Черное море / Пер. с болг. Ленинград, 1983; Соловьев А. И. Толубые дороги Азова. Путеводитель. Днепропетровск; Ростов-на-Дону, 1985; Бронфман А. М., Хлебников Е. П. Азовское море. Основы реконструкции. Ленинград, 1985; Фомичева Л. А. Льды в Азовском море // Труды Государственного океанографического института. 1986. Вып. 168: Вопросы гидрологии морей; Шнюков Е. Ф., Цемко В. П. Азовское море. Киев, 1987.

С. Г. Богуславський, Л. І. Митін, В. С. Токоленко

Азовське намісництво — адміністративно-територіальна одиниця, яку планувалося створити у складі Російської імперії 1783. Див. *Азовська губернія*.

Азовське сидіння 1637–1642 — військова операція донського й запорозького козацтва, пов'язана з обороною фортеці Азов у гирлі р. Дон. З 1471 *Османська імперія* утримувала Азов як стратегічно важливу фортецю для контролю над узбережжям Азовського м. й прилеглих степів. Азовська фортеця перекривала вихід із Дону в море запорозьким і донським козакам, які на поч. 17 ст. здійснювали мор. походи на тур. узбережжя Чорного м. Козаки неодноразово намагалися взяти Азов, зокрема, 1625 й 1634. Навесні 1637 козаки рушили на Азов, скориставшись

міжнар. ситуацією, оскільки Осман. імперія й *Кримське ханство* були зайняті війною з Персією. У поході взяли участь понад 4 тис. донських, запорозьких, терських і яїцьких козаків. Облога Азова тривала з 21 квітня до 18 червня, коли козаки підірвали стіну й штурмом узяли місто й фортецю. Вони захопили 200 гармат та інші трофеї, з полону звільнили 2 тис. бранців. Козаки укріпилися в Азові, після чого розпочалося «А. с.», що тривало 5 років. Незважаючи на те, що моск. цар відмовився надати козакам військ. допомогу, він надсилав їм гроші, припаси й продовольство. Улітку 1638 султан спрямував до Азова війська Кримського ханства й великий флот. У мор. битві козаки зазнали поразки, проте витримали трьохмісячну облогу, що тривала у вересні–листопаді. Навесні 1641 турки вдруге вирушили на Азов. Осман. військо складалося з тур. підрозділів, військ Криму й найманих європ. спеціалістів, налічувало понад 120 тис. осіб, понад 100 великих гармат, сотні галер, кораблів і човнів. Гарнізон захисників Азову складався з більш ніж 6 тис. осіб, переважно запорожців. Оборонці мали значні військ. й продовольчі припаси. 07.06.1641 осман. військо розпочало планомірну облогу Азова. Турки насипали вали, вели багатоденні обстріли міста, підірвали підземні міни, йшли на приступи. На допомогу обложеним прибув ще один загін запорожців. Осман. військо запропонувало козакам викуп за фортецю, однак обложені відповіли відмовою. У вересні козаки відбили 24 штурми упродовж двох тижнів. Облога вкрай виснажила обидві сторони. За три місяці боїв загинуло декілька десятків тисяч турків і крим. татар і кілька тисяч козаків. Великі втрати й початок холодів зробили війська султана небоєздатними, тож 27.09.1641 вони відступили. Менш ніж через рік, 18.06.1642, козакам довелося залишити Азов під тиском моск. уряду, який намагався зберегти мир із Осман. імперією.

Літ.: Попов М. Азовское сидение. Москва, 1961; Панашенко В. Спільна боротьба запорозьких і донських козаків проти кримських і османських феодалів-завойовників (XVI — перша половина XVII ст.) // Український історичний журнал. 1979. № 4.

С. А. Леґяко

Азо́ла (*Azolla*) — рід плаваючих папоротей родини *сальвінієвих*. Об'єднує 7 видів дуже малих за розмірами водяних папоротей, які зовні нагадують мох або ряску. Папороть 0,7–2 см завдовжки, листки перисті, розгалужене кореневище, розмножується спорами та частинами кореневища. Для папоротей роду *A.* характерний симбіоз із ціанобактерією (синьо-зеленою водорістю) *анабеною*, яка оселяється на нижньому

Азо́ла каролінська (*Azolla caroliniana*)

боці листків *A. Анабена* здатна до азотфіксації, тож вона забезпечує *A. Нітрогеном* (азотом), тоді як папороть дає водорості хлористі мінеральне живлення. Зростає в стоячих водоймах й у водах з повільною течією. Вкриває поверхню води суцільним «килимом», через що існує легенда, ніби через шар *A. жоден комар* не може дістатися до води, щоб відкласти яйця, тому в місцях зростання *A. називають* «москитна папороть». Природний ареал охоплює тропічні, субтропічні та помірні райони Америки, Австралії й Пд.-Сх. Азії. Але через те, що папороті роду *A. часто використовують* в акваріумістиці, а також через маленькі розміри, які дозволяють *A. чіплятися до ніг та пір'я водоплавних птахів*, до днища кораблів, вони потрапляють у різні частини світу, в районах з м'яким кліматом (*A. не витримують тривалого зледеніння водойм*) стають *адвентивними видами*. Зокрема, в Україні папороті *A. папоротеподібна (Azolla filiculoides)* та *A. каролінська (Azolla caroliniana)* з 1970–1975 оселилися в дельті Дунаю, де заселили великі площі. Щорічні запаси *A. нині вимірюють тоннами*, адже рослина швидко розмножується, за сприятливих умов кожні 2–3 дні удвічі збільшуючи площу, яку вона займає, і свою біомасу. Місцеві жителі використовують *A. для годівлі тварин*, особливо домашньої птиці. У місцях поширення *A. використовують як біодобриво*, для годування свійської худоби. Відомо, що *A. використовували як біодобриво при вирощуванні рису ще 1500 років тому*.

Масовий розвиток папоротей роду *A. 49 млн років тому спричинив зміни в кліматі*, які так і називають: «Подія А.». Це одне з пояснень зледеніння Антарктики, згідно з яким після тривалого парникового ефекту відбулося бурхливе зростання в Арктиці на (тоді) прісноводній поверхні Північного Льодовитого ок. водяних папоротей з роду *A.*, яке призвело до зменшення (через інтенсивні процеси фотосинтезу) кількості CO_2 в атмосфері, послаблення парникового ефекту, й, зрештою, утворився крижаний покрив в Антарктиді, який тримається й досі.

A. пропонують використовувати для очищення стічних вод завдяки здатності вилучати та акумулювати Хром, Нікель, Купрум (мідь), Цинк і Плюмбум (свинець).

Лит.: Cook C. et al. Water plants of the world. Hague, 1974; Cohen M. F. et al. Feeding deterrence of Azolla in relation to deoxyanthocyanin and fatty acid composition // Aquatic Botany. 2002. 74 (2); Tokarska-Guzik B., Dajdok Z., Zajac M. i in. Rośliny obcego pochodzenia w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem gatunków inwazyjnych. Warszawa, 2012.

Я. О. Межжеріна

Азолові (Azollaceae) — за класичною систематикою — родина папоротеподібних рослин, що містить 7 видів водяних папоротей. Нині родину *A. включено до складу родини сальвінієвих*.

Азометини — див. *Основи Шиффа*.

Азональність (від *a...* і грец. ζώνη – пояс) — поширення певних природних явищ незалежно від зональних особливостей території. *A. ландшафтів пов'язана з тектонічним розвитком Землі, нерівномірним розподілом на її поверхні суходолу і морів. Розташування щодо напрямів океанічних повітр. мас проявляється через довготну диференціацію ландшафтів (секторність).*

Морфоструктурна неоднорідність, значна протяжність природних зон з Зх. на Сх., наростання у цьому напрямі континентальності клімату зумовлюють провінційні відмінності ландшафтів у межах однієї природної зони. У вузькому розумінні A. ландшафтів спричиняють регіон. та місцеві геол. геоморфологічні фактори: рельєф, експозиція макросхилів, літологія антропогенних порід, глибина залягання та хім. склад ґрунтових і підземних вод. Під дією цих чинників формуються ландшафти, відмінні від заг. фону даної геогр. зони.

Азональні угруповання, що виникають унаслідок A., поділяють на екстразональні (за яких біотичні угруповання, характерні для плакорних ділянок однієї природної зони, виникають на окремих ділянках суміжних зон) та інтразональні (наявність специфічних біотопів, які трапляються в різних зонах). Азональна рослинність — рослинність, що не утворює самостійної зони, а трапляється як вкраплення в зональну рослинність кількох рослинних зон. До азональної рослинності належать заплавні луки, болота, рослинність пісків тощо. На азональну рослинність впливають умови відповідної геогр. зони, що виявляється у відмінах флористичного складу. Так, серед рівнинних мішанолісових ландшафтів України чітко виділяється Словечансько-Овруцький краєз. з височинними ландшафтами, яким притаманні пн. лісостенові риси. У межах Новгород-Сіверського Полісся зональний фон порушується розчленованою Придніпровською рівниною з лісостеповими ландшафтами. Проявом A. є вертикальна диференціація ландшафтів на Подільській та Придніпровській височинах, вершинні поверхні яких у минулому, як правило, були зайняті широколистянолісовими, а схили та прилеглі рівнини — різнотравнолуговими ландшафтами. Вплив рельєфу на формування природотер. комплексів у межах вододільної частини Донецького краєз., що знаходиться у степовій зоні, проявляється в поширенні тут лісостепових ландшафтів. Серед лісостепових і степових ландшафтів Придніпровської низовини, завдяки високому рівню залягання мінералізованих ґрунтових вод, розвинулися солонцеві й солончакові ландшафти. Зональність географічна (широтна) порушується горами. На передгірних рівнинах своєрідну зональну інверсію (послідовність змін) ландшафтів пов'язують з характером зволоження (збільшенням кількості опадів): на Кримському п-ові з Пн. на Пд. поширені напівпустельні, потім сухостепові та степові різнотравнозлакові ландшафти. A. має місцевий та регіон. характер. Усі ландшафти Землі, властивості їхніх компонентів зазнають впливу широтної зональності та довготної диференціації.

П. Г. Шищенко

Азооспермія (від *a...* — заперечний префікс, *зоо...* і грец. σπέρμα — семя) — відсутність в еякуляті сперматозоїдів за наявності клітин сперматогенезу і елементів додаткових статевих залоз. Розрізняють дійсну A., коли сперматозоїди не виробляються яєчками, і несправжню (обтураційну), при якій існує непрохідність сім'яносних проток. A. є однією з причин чоловічого безпліддя.

Лит.: Александрова Л. А. та ін. Причины оксидативного стресса сперматозоидов // Проблемы репродукции. 2008. № 6; Допоміжні репродуктивні технології лікування

безпліддя: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. Ф. В. Дахна та проф. О. М. Юзька. Київ, 2011; Червяк П. І. Медична енциклопедія. Вид. 3-є вид., доп. Київ, 2012.

П. І. Червяк

Азорська течія — тепла морська течія в пн. субтропічних широтах *Атлантичного океану*, що виникає як відгалуження *Гольфстріму* (містить бл. чверть його вод) біля Великої Ньюфаундлендської Банки (40° пн. ш., 45° зх. д.). Взімку в районі походження течії спостерігається одиничний потік, а влітку потік роздвоюється (його пн. частина спрямовується безпосередньо до району А. т., а пд. частина тече на Пд. Зх., утворюючи циклонічну петлю, перш ніж з'єднатися з А. т.). А. т. — периферійний потік *Північно-Атлантичного субтропічного кругообігу*, що рухається в напрямку Пд. Сх. доки, не перетне *Середньо-Атлантичний хребет* (в районі 35° пн. ш., 45° зх. д.), потім спрямовується на Сх. (між 32–35° пн. ш.) і наближається до Африканського узбережжя, де течія відхиляється в сх. напрямку до Кадіської затоки і частина її вод переноситься в Гібралтарський стік Середземноморських вод. Ширина осн. потоку А. т. становить 150 км, глибина — 1000 м. Обсяг переміщених течією вод становить 10–12 Sv або 100–120 млн м³/с.

Лит.: Hendry R. M. On the structure of the deep Gulf Stream // Journal of Marine Research. 1982. Vol. 40; Klein B., Siedler G. On the origin of the Azores Current // Journal of Geophysical Research. 1989. Vol. 94; New A. L., Jia Y., Coulibaly M., Dengg J. On the role of the Azores Current in the ventilation of the North Atlantic Ocean // Progress in Oceanography. 2001. Vol. 48.

А. С. Івченко

Азорський антициклон, Північноатлантичний антициклон, Бермудський антициклон, Північноатлантична область високого тиску — велика область високого атмосферного тиску поблизу *Азорських островів* в Атлантичному ок. Діє постійно, однак вплив відчувається сильніше у літній період. Серед. тиск у центрі антициклону влітку становить близько 1024 мбар. А. а. впливає на погодні умови у Пн. Африці, Пд.-Зх. Європі (Іспанія, Португалія). В окр. роки його вплив поширюється на пд. Велику Британію, Францію, Німеччину та сх. райони США. Своїм впливом зумовлює суху й посушливу погоду, іноді викликаючи спеку та засуху. В зимовий період центр А. а. зміщується на Пд., а погода в межах тер., де він активний влітку, стає мінливою. З впливом А. а. пов'язують виникнення тропічних циклонів Атлантики.

Н. І. Серда

Азорські острови (порт. Ilhas dos Acores) — архіпелаг, що складається з дев'яти гористих вулканічних островів та кількох рифів. Розташований у пн. частині *Атлантичного океану* на Зх. від *Пиренейського півострова*. Авт. регіон *Португалії* (з 1976). До складу А. входять три групи островів: Західна (Корву і Флореш), Центральна (Терсейра, Піку, Фаял, Сан-Жорже і Грасіоза) та Східна (Сан-Мігель і Санта-Марія), що простягаються із Зх. на Сх. прибл. на 600 км. Тер. архіпелагу — 2322 км². Адм. ц. — м. Понта-Делгада, розташоване на гол. о. Сан-Мігель. Нас. — 246,8 тис. осіб (2011), густота нас. — 106 осіб/км². Острови є надводними вершинами (вулканічни-

ми за походженням) *Серединно-Атлантичного хребта*, з різноманітними проявами вулканізму (фумароли, термальні мінеральні джерела та ін.). Береги скелясті, часто урвисті. Рельєф гірський, з вершинами висотою до 2000 м; найвища точка архіпелагу і *Португалії* — діючий вулкан Піку (2351 м) на однойменному острові. А. о. розташовані в області підвищеного атм. тиску (Азорський максимум). Клімат субтропічний, океанічний, рівний та м'який, з малими амплітудами температур. Пересічна т-ра січня — +14 °С, липня — +22 °С; середньорічна кількість опадів — 700–800 мм/рік (макс. місячна кількість — 110 мм). Фауна бідна, має різко виявлений острівний характер. Ссавці: 2 види кажанів, ласка, їжак європейський, численні китоподібні, хатні миші, пацюки, кріль. Орнітофауна представлено переважно європ. видами. На схилах гір поширені субтропічні гірські ліси (домінує криптомерія японська), чагарникові породи представлені лавром, ялівцем та ін. Флора дуже бідна на аборигенні види, налічує 197 корінних видів рослин (36% ендемічні), багато здичавілих інтродукованих рослин. На А. о. вирощують банани, абрикоси, виноград, цитрусові та ін. культури. Гол. галузь економіки — туризм. Найбільші курортні міста — Понта-Делгада (о. Сан-Мігель), Ангра-ду-Ероїзму (о. Терсейра) та Орта (о. Фаял). На островах збудовано

Прапор Азорських островів

Герб Азорських островів

Азорські острови. Озеро на о. Сан-Мігель

кілька міжнар. аеропортів. Архіпелаг перетинають декілька трансатлантичних авіац. ліній. А. о. — вузол міжконтинентальних ліній зв'язку та океанічних комунікацій. Гол. порти: Понта-Делгада, Орта. На о. Терсейра розташована амер. військ.-повітр. база Лажеш.

Лит.: Serpa C. V. Agente dos Acores. Lisboa, 1978; Азорские острова // Словарь современных географических названий. Екатеринбург, 2006; Испания, Андорра, Португалия // Атлас мира. Москва, 2010.

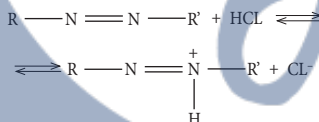
А. С. Івченко

Азосполуки — органічні сполуки, що містять азогрупу ($-N=N-$), зв'язану з двома ароматичними радикалами, рідше — з ін. радикалами. Заг. формула $R-N=N-R'$. Залежно від природи вуглеводневих радикалів розрізняють аліфатичні та

ароматичні А. Відомі також А., які містять у своєму складі один аліфатичний, а другий ароматичний або гетероциклічний радикали. Важливою є реакція відновлення А. Найпростіша ароматична А. — азобензол. Використовують А. переважно як барвники (див. *Азобарвники*). А. з різними вуглеводневими радикалами при азо-групі розглядають як похідні вуглеводню зі складнішою структурою, що містять як замісник ареназо-групу (Ar-N=N-).

А. існують у вигляді 2 геометричних ізомерів — *син-* (*цис-*) і *анти-* (*транс-*). *Транс-*ізомери більш стабільні. Ароматичні А. — кристалічні речовини, забарвлені у жовтий, оранжевий, червоний, синій та інші кольори; колір залежить від природи замісників, їх кількості та розташування в арилних радикалах. Аліфатичні А. нестійкі, при нагріванні розкладаються з виділенням азоту та утворенням вільних радикалів, завдяки чому застосовуються як ініціатори вільнорадикальних реакцій; при розкладанні їх водних розчинів утворюються спирти. Представником А. аліфатичного ряду є *азометан* $\text{CH}_3\text{-N=N-CH}_3$ — нестійка сполука, яка вибухає при швидкому нагріванні. Найбільше значення мають ароматичні А. *Азобензен* — $\text{C}_6\text{H}_5\text{-N=N-C}_6\text{H}_5$ — оранжево-жовті кристали, нерозчинні у воді, розчиняються в етиловому та метиловому спиртах, ефірі, бензені, хлороформі.

Азобензен — *анти-*ізомер ($t_{\text{пл}} = 68^\circ\text{C}$). При опромінуванні УФ-світлом переходить на нестійкий *син-*ізомер ($t_{\text{пл}} = 71^\circ\text{C}$), який швидко перетворюється на *анти-*ізомер. А. виявляють слабкі основні властивості, у присутності мінеральних кислот здійснюється їх протонування.

У медицині використовують похідні А. як хіміотерапевтичні препарати (салапіридазин, салазодиметоксин) для лікування неспецифічного виразкового коліту та хвороби Крона. А., які містять аміно- та гідроксигрупи, забарвлюють рослини та тваринні волокна, утворюють численну групу синтетичних барвників — *азобарвників*. Забарвлення деяких азобарвників змінюється залежно від рН середовища, що дозволяє використовувати їх в аналітичній практиці як індикатори (метиловий оранжевий, метиловий червоний тощо). Значний внесок у вивчення А. зробив укр. хімік П. П. Алексеев.

Лит.: Азотсодержащие соединения / Под ред. И. О. Сазерленда. Москва, 1982; Черних В. П., Зіменковський Б. С., Гриценко І. С. Органічна хімія / За заг. ред. В. П. Черних. Харків, 2008.

Азот (від грец. *ἄζωτος* — безжиттєвий), нітроген, N — хімічний елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва; ат. н. 7, ат. м. 14,0067 Природний А. складається з стабільних ізотопів ^{14}N (99,635%) і ^{15}N (0,365%). А. відкрив 1772 шотл. учений Д. Резерфорд. В природі А. існує як складова повітря (за об'ємом 78,09% і за масою 75,6%), а також у формі нітратів і солей амонію; входить до складу нафти, живих орг-мів тощо. А. — газ без запаху, кольору, смаку, легший за повітря; густ. 1,2506 кг/м^3 (при 0°C і

760 мм рт. см.); $t_{\text{пл.}} = 209,86^\circ\text{C}$; $t_{\text{кип.}} = -195,8^\circ\text{C}$. А. зріджується важко, його критична т-ра $-147,16^\circ\text{C}$, а тиск — 3,39 Мн/м² (33,9 бари); малорозчинний у воді. При звичайних умовах А. хімічно малоактивний. В умовах високих температур, тиску і за наявності каталізатора утворює сполуки з воднем, киснем, металами тощо. В пром-сті А. добувають фракційною перегонкою зрідженого повітря. В лаб. А. можна добути нагріванням нітриту амонію NH_4NO_2 . Використовують у вир-ві аміаку, як інертне середовище в різних процесах і пристроях; рідкий А. — в спец. холодильних установках. А. є найважливішим біогенним елементом, необхідним для побудови білків, нуклеотидів і нуклеїнових кислот. Першорядна роль у засвоєнні молекулярного А. належить деяким мікроорганізмам і синьо-зеленим водоростям. Первісним продуктом біол. азотфіксації є аміак. Рослини й мікроорганізми перетворюють неорганічний амонійний А. на органічні сполуки — аміди й амінокислоти, а потім на кінцевий продукт засвоєння А. — білки, нуклеотиди та нуклеїнові кислоти. Здатність тварин синтезувати амінокислоти обмежена (вони не можуть синтезувати 8 т. з. незамінних амінокислот), тому осн. джерелом А. для них є білки, споживані з їжею. Білки в усіх орг-мах зазнають ферментативного розкладу до амінокислот з утворенням на наступному етапі розпаду неорганічного амонійного А. Останній у тварин виводиться з орг-му, а в рослин і мікроорганізмів використовується для нового синтезу амідів і амінокислот. Див. також *Азотистий обмін*.

Лит.: Фердман Д. Л. Биохимия. Москва, 1966; Некрасов Б. В. Основы общей химии. Москва, 1973. Т. 2; Копілевич В. А. та ін. Загальна хімія. Київ, 2005.

Азотемія (від *азот* і грец. *αἷμα* — кров) — надмірна концентрація в крові продуктів білкового обміну, що містять азот (сечовина, креатин, креатинін, сечова кислота та ін.). Накопичення в крові речовин, які містять азот, залежить від інтенсивності білкового катаболізму і порушення видільної здатності нирок. Розрізняють позаниркову, ниркову і змішану А.

Азотиста кислота, нітритна кислота, HNO_2 — одноосновна слабка кислота, відома лише в розбавлених водних розчинах. А. к. може бути окисником або відновником. Утворюється при взаємодії води з діоксидом азоту ($2\text{NO}_2 + \text{H}_2\text{O} = \text{HNO}_2 + \text{HNO}_3$) або азотистим ангідридом ($\text{N}_2\text{O}_3 + \text{H}_2\text{O} = 2\text{HNO}_2$). Практичне значення мають солі А. к. — нітрити. А. к. є агентом реакції діазотування.

Азотиста рівновага, азотистий баланс — стан *азотистого обміну* в орг-мі, за якого кількість виділеного із сечею і калом азоту відповідає кількості азоту, що надійшов з їжею. Якщо азоту надходить більше, ніж виводиться, — це позитивний баланс азоту. В нормі орг-м дорослої людини перебуває в стані А. р., але позитивний азотистий баланс характерний для здорової дитини в період активного росту і здорової вагітної жінки. За негативного азотистого балансу кількість виробленого азоту перевищує кількість азоту, спожитого орг-мом, напр., це спостерігається у разі незбалансованого харчування (дефіцит білків у раціоні, якщо кількість азоту, що надходить з їжею, нижча від білкового мінімуму,

то орг-м починає руйнувати білки власного тіла), при прогресуючих формах онкологічних захворювань, у післяопераційний період.

Лит.: Збарский Б. И., Иванов И. И., Мардашев С. Р. Биологическая химия. Москва, 1972; Кучеренко Н. Е., Войццкий В. М. Биоэнергетика. Киев, 1982; Бышевский А. Ш., Терсенов О. А. Биохимия для врача. Екатеринбург, 1994; Румянцев Е. В., Антипа Е. В., Чистяков Ю. В. Химические основы жизни. Москва, 2007.

Я. О. Межжеріна

Азотистий обмін — хімічні реакції в живому орг-мі, у яких беруть участь сполуки, що містять Нітроген (азот). Нітроген — один із найпоширеніших хім. елементів у живій природі, міститься в амінокислотах, білках, нуклеїнових кислотах, амінах тощо. Увесь кругообіг цього елемента в біосфері наз. циклом Нітрогену (азоту). В атмосфері Нітроген присутній у вигляді інертного газу азоту (N_2), який не здатні сприймати більшість орг-мів, але засвоюють й перетворюють на амоніак (аміак, NH_3) деякі бактерії у процесі азотфіксації (див. *Азотфіксуючі мікроорганізми*). У такому стані він має такий ступінь окиснення, який дає змогу мікроорганізмам та рослинам включати його в органічні молекули. Амоніак, що утворюється унаслідок азотфіксації, потім перетворюється на нітрогеновмісні (азотовмісні) сполуки, доступні для використання ін. орг-мами. Зокрема, тварини отримують Нітроген виключно із цих органічних молекул. У результаті деградації азотовмісних органічних сполук теж утворюється амоніак. Ґрунтові бактерії можуть окиснювати амоніак до нітриту (NO_2^-), а нітрит — до нітрату (NO_3^-) (процес нітрифікації). Рослини та мікроорганізми можуть відновлювати нітрати до амоніаку. Саме в такій формі ці орг-ми отримують Нітроген. Деякі бактерії відновлюють нітрати до азоту N_2 , що надходить до атмосфери, тобто відбувається денітрифікація. Є бактерії, здатні перетворювати амоніак та нітрит-йони на молекули азоту. Цей процес відбувається без участі кисню, його наз. анамоксом, або анаеробним окисненням катіонів амонію. Він відбувається у спеціальних мембранних везикулах цитоплазми клітин бактерій — анамоксосомах. За рахунок цього процесу бактерії отримують енергію — один зі способів анаеробного дихання. Лише деякі бактерії та археї можуть фіксувати атм. азот. Вони мають складний ферментний нітрогеназний комплекс, за допомогою якого здійснюють таке відновлення. Нітрогеназний комплекс чутливий до кисню, тому бактеріям доводиться розв'язувати цю проблему: деякі з них є виключно анаеробними, деякі пригнічують експресію нітрогенази за наявності кисню, деякі «спалюють» кисень дуже швидко, щойно він надійде у клітину. Ін. бактерії утворюють *симбіоз* із рослинами. Вони проникають всередину коренів рослин, стимулюючи утворення т. з. корневих бульбочок, та змушують рослину синтезувати гем-умісний білок леггемоглобін, який зв'язує кисень. Ступінь окиснення Нітрогену в амоніаку такий самий, як і в молекулах органічних речовин, тож може безпосередньо брати участь у їх *біосинтезі*. «Вхідними точками» є глутамат і глутамін. Усі орг-ми містять фермент глутамінсинтетази, яка здатна за участі АТФ синтезувати глутамін з глутамату та амоніаку. Ці амінокислоти є ключовими в А. о., саме глутамат — донор

аміногруп для всіх ін. амінокислот. Тварини отримують Нітроген з їжею, переважно з білками. У ШКТ білки розщеплюються до окремих амінокислот під дією ферментів, а окремі амінокислоти засвоюються орг-мом. У печінці ферменти амінотрансферази (трансамінази) переносять аміногрупи з різних амінокислот на α -кетоглутарат, унаслідок цього утворюються α -кетокислоти та глутамат. Глутамат — універсальний колектор аміногруп, який бере участь у синтезі амінокислот і може приєднувати ще одну аміногрупу з утворенням глутаміну. Глутамін не лише залучається до синтезу різних нітрогеновмісних сполук, включно із нуклеотидами, а й є основною транспортною формою Нітрогену в кровотоці, адже амоніак — речовина, токсична для нервової системи. Ін. амінокислота — *аланін* — також залучається до транспорту Нітрогену від м'язів до печінки. У результаті *катаболізму* різних нітрогеновмісних речовин у орг-мі тварин утворюється амоніак. Пуринові нуклеотиди деградують до сечової кислоти. Поміж амінокислот дезамінування зазнає саме глутамат, оскільки на ньому збираються аміногрупи всіх амінокислот, унаслідок цього виділяється амоніак. Глутамін також може розщеплюватися до глутамату та амоніаку. Якщо Нітроген не реутилізується, він виділяється з орг-му у вигляді різних сполук. Водні безхребетні та деякі хребетні, зокрема кісткові риби, є амоніотелічними — виділяють Нітроген у вигляді амоніаку. Хрящові риби, а також більшість наземних тварин, включно з людиною, виділяють Нітроген у складі молекул сечовини — уреотелічними тваринами. Птахи, рептилії та деякі членистоногі є урикотелічними — виділяють Нітроген переважно у складі молекул сечової кислоти. Амоніак перетворюється на сечовину під час циклу реакцій, який наз. циклом сечовини. До нього входять два атоми Нітрогену — один у складі карбамоїлфосфату, що утворюється з амоніаку в мітохондріях, ін. — у складі аміногрупи аспартату. У результаті утворюється відносно нетоксична молекула сечовини (NH_2CONH_2). В уреотелічних тварин також може виділятися певна кількість й амоніаку, і сечової кислоти.

Лит.: Nelson D. L., Cox M. M. Lehninger Principles of Biochemistry. New York, 2013.

А. С. Бабич

Азотисті основи — гетероциклічні органічні сполуки, похідні піримідину і пурину; входять до складу нуклеїнових кислот. До них відносять *аденін* (А), *гуанін* (Г), *тимін* (Т), *цитозин* (Ц) і *урацил* (У). Аденін і гуанін є похідними пурину, а цитозин, урацил і тимін — піримідину. Молекула пурину складається із двох конденсованих кілець: піримідину та імідазолу. А. о. являють собою або оксо- (урацил, тимін), або аміно- (аденін), або змішані — оксо- і аміно- (цитозин, гуанін) похідні піримідину чи пурину. А. о. здатні існувати в різноманітних таутомерних формах, проте стійкішими є лактамні (оксо-) форми. Тимін зустрічається тільки в ДНК, його структурною особливістю є присутність метильної групи біля 5 атома вуглецю, що і відрізняє його від урацилу. В РНК тимін замінюється на урацил. А. о., з'єднуючись з молекулою рибози або дезоксирибози, утворюють *нуклеозиди*. Такі похідні, в яких до вуглеводної групи приєднана одна або декілька фосфатних груп (зазвичай у

положенні 5 залишку рибози або дезоксирибози, рідше у положеннях 3 або 2), називаються **нуклеотидами**, які і є структурними компонентами молекул нуклеїнових кислот — ДНК і РНК. Між певними парами похідних піримідину і пурину утворюються міцні міжмолекулярні водневі зв'язки. Такими комплементарними парами є урацил-аденін, тимін-аденін і цитозин-гуанін. У такій формі вони входять до складу ДНК.

Лит.: Боечко Ф. Ф., Боечко Л. О. Основні біохімічні поняття, визначення і терміни. Київ, 1993; Химическая энциклопедия. Москва, 1988; Губський Ю. І. Біоорганічна хімія. Вінниця, 2004.

Азотисті речовини — 1) У біохімії — білки та продукти їхнього розпаду (пептони, вільні амінокислоти тощо). 2) У тваринництві та харчовій галузі — сполуки азоту, що входять до складу продукції тваринництва та продуктів її переробки. А. р. поділяються на білкові та небілкові. Білкові А. р. представлені власне білками. Небілкові А. р. можуть бути органічного й неорганічного походження. До небілкових А. р. органічного походження належать амінокислоти, амідні, нуклеїнові к-ти, пептиди. До небілкових А. р. неорганічного походження відносять сполуки мінерального азоту: нітрати, нітрити та їх солі. Напр., до складу сухої речовини молока входять 2–6% А. р. У молоці містяться білки: казеїн (2–4%), молочний глобулін (до 0,1%), молочний альбумін (0,2–0,6%) та небілкові А. р. у кількості 0,05–0,2%. А. р. також представлені в ін. продуктах харчування: зерні бобових і зернових культур.

Лит.: Боечко Ф. Ф., Боечко Л. О. Основні біохімічні поняття, визначення і терміни. Київ, 1993; Губський Ю. І. Біоорганічна хімія. Вінниця, 2004; Науменко В. В. та ін. Фізіологія сільськогосподарських тварин. Київ, 2009.

М. В. Капистик

Азотистоводнева кислота, азид водню, азоїмід — сполука азоту і водню формули HN_3 ; вперше виділена 1890 Т. Курціусом. За звичайних умов це безбарвна, легка, вибухонебезпечна рідина з різким запахом; отруйна, вдихання парів може викликати сильний головний біль. Одержується шляхом реакції гідразину з азотвмісними окисниками (HNO_3 , NCl_3 , NOCl). Змішується з водою, за концентрації к-ти до 10% розчини є вибухонебезпечними. За властивостями А. к. дещо нагадує хлороводневу (соляну) к-ту; як і остання, утворює нерозчинні солі з іонами срібла, ртуті, свинцю. А. к. реагує з активними металами (цинк, залізо) з виділенням водню і утворенням солей — азидів. Більшість азидів, окрім солей лужних та лужноземельних металів, є вибухонебезпечними сполуками. Азиди застосовуються у органічному синтезі як вибухові речовини (наприклад, азид натрію є компонентом вибухівки для автомобільних подушок безпеки), а також як консерванти для біохімічних зразків і отрут. Всі азиди є високотоксичними.

Лит.: Jobelius H. H., Scharff H.-D. Hydrazoic Acid and Azides // Ullmann's Encyclopedia of Industrial Chemistry. Weinheim, 2000.

А. В. Кулініч

Азотна кислота, нітратна кислота, HNO_3 — сильна одноосновна кислота. Безбарвна димуча рідина з різким запахом. Густина безводної А. к.

1522 кг/м^3 , $t_{\text{пл.}} = 41,15^\circ\text{C}$, $t_{\text{кип.}} = 86^\circ\text{C}$; легко розкладається, забарвлюючись у жовтий колір. Розчиняється у воді у всіх співвідношеннях; утворює азеотропну суміш, що містить 68,4% HNO_3 . Концентрована А. к. — сильний окисник: окислює сірку до сірчаної кислоти, фосфор — до фосфорної кислоти, руйнує органічні речовини. Продуктами взаємодії А. к. з металами є солі — нітрати. Алюміній, залізо, хром реагують з розбавленою А. к. і не взаємодіють з концентрованою внаслідок утворення окисної плівки на їхній поверхні. А. к. взаємодіє з багатьма органічними сполуками, утворюючи нітросполуки (див. Нітрування). Добувають А. к. каталітичним окисленням аміаку киснем повітря. А. к. використовують у вир-ві добрив, вибухових речовин, барвників, лаків, у металургії кольорових металів, у хім. лаб. тощо.

Лит.: Атрошенко В. І., Каргин С. І. Технология азотной кислоты. Москва, 1970.

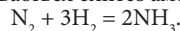
Азотні добрива — мінеральні речовини синтетичного походження, що містять Нітроген (азот) і застосовуються як джерела азотного живлення рослин. Сучасний асортимент А. д. мінеральних, які випускає пром-сть, поділяють на шість груп: аміачні, амонійні, нітратні, амонійно-нітратні, амідні та аміакати. В окрему групу виділяють А. д. тривалої дії. Вир-во А. д. ґрунтується переважно на використанні синте-

ПЛАТ «Рівнеазот» OSTCHEM — одне з найбільших в Україні підприємств з виготовлення азотних добрив

тичного амоніаку (аміаку). Пряме зв'язування Нітрогену (азоту) у вигляді його оксидів та кальцій ціанаміду (ціанаміду кальцію) коштує значно дорожче й використовується рідко. Джерелом азоту є атмосфера. Водень для синтезу амоніаку (аміаку) добувають з газу під час коксування вугілля, з води — внаслідок розкладання в процесі газифікації твердого палива й мазуту, під час перероблення вуглеводневих газів (природних, супутніх) конверсією з водяною парою, а також під час електролізу води. Найчастіше для добування водню використовують природні та супутні нафтові гази.

Синтетичний амоніак (аміак) добувають під час взаємодії хімічно чистих азоту та водню в співвідношенні 1 : 3. Для цього добуту суміш за допомогою компресорів спочатку поступово стискують, а потім подають у контактну піч (камеру синтезу), де за високої т-ри (400–500 $^\circ\text{C}$) та наявності каталізаторів — заліза з добавками алюміній оксиду й калій оксиду (оксидів алюмінію та калію) — відбувається синтез амоніаку (аміаку):

Потім амоніак (аміак) надходить у холодильник і зріджується. Отже, вартість А. д. значною мірою залежить від вартості енергії. Нині амоніак (аміак) є майже єдиним джерелом зв'язаного Нітрогену (азоту), який використовують для до-

бування різних форм А. д. За оцінкою вчених, які вивчають цикли Нітрогену (азоту) в природі, не менш як 40% нас. Землі живе лише завдяки відкриттю синтезу амоніаку (аміаку). Внести таку кількість Нітрогену (азоту) в ґрунт з органічними добривами неможливо, навіть якби все людство робило це. Вир-во А. д. в сучасній Україні здійснюється відповідно до міжнар. стандартів. Осн. твердими А. д. є аміачна селітра й карбамід. Збільшуються поставки безводного амоніаку (аміаку) та розчинів амоній нітрату (нітрату амонію) і карбаміду (КАС). А. д. особливо ефективні в Поліссі, у вологих районах Лісостепу й на зрошуваних землях, ґрунти яких містять недостатню кількість Нітрогену (азоту). Дози А. д. залежать від ґрунтово-кліматичних умов, біол. особливостей с.-г. культури й властивостей добрив. А. д. застосовують під час удобрення, передпосівного, рядкового внесення й підживлення. Азофос і азофоску добувають у результаті оброблення нітратною (азотною) кислотою апатитового концентрату. Випускають таких марок: 23-21-0, 26-13-0; 16-16-16; 21-11-11, у яких не менш як 85% Фосфору (фосфору) перебуває у водорозчинній формі.

Лит.: Городній М. М. та ін. Якість ґрунтів та сучасні стратегії удобрення. Київ, 2004; Науково-методичні рекомендації з оптимізації мінерального живлення сільськогосподарських культур та стратегії удобрення. Київ, 2004; Городній М. М. Агрохімічний аналіз. Київ, 2005; Гудзь В. П. та ін. Землеробство з основами ґрунтознавства і агрохімії. Київ, 2007; Городній М. М. Агрохімія. Вид. 4-е. Київ, 2008.

Г. М. Сподаренко

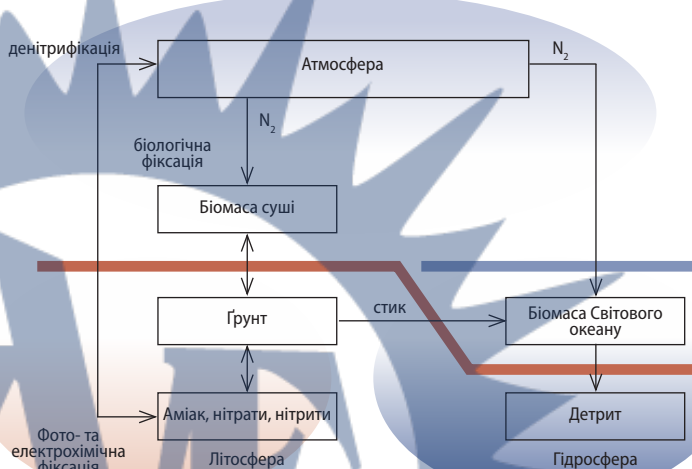
Азоту оксиди — хімічні сполуки азоту з киснем. Геміоксид N_2O — безбарвний газ, $t_{пл} = 102^\circ C$, $t_{кип} = 89,5^\circ C$. Киснем до вищих оксидів не окислюється. Одержують розкладом нітрату амонію і каталітичним окисленням аміаку. В суміші з киснем застосовують для наркозу. Моноксид NO — безбарвний газ, $t_{пл} = 163,6^\circ C$, $t_{кип} = 151,8^\circ C$. Не взаємодіє з водою і слабкими розчинами к-т і лугів. Легко окислюється до NO_2 і відновлюється до аміаку та азоту. В пром-сті одержують контактним окисленням аміаку. NO — осн. проміжний продукт у вир-ві азотної кислоти. Діоксид NO_2 і його димер N_2O_4 — бурі гази, що зріджуються при t -рі $21,15^\circ C$ у жовто-коричневу рідину, яка замерзає при $-11,2^\circ C$, утворюючи безбарвні кристали. З водою утворюють еквівалентну кількість азотної і азотистої к-т, з розчинами лугів — суміші нітратів і нітритів. Застосовують NO_2 у вир-ві слабкої та концентрованої азотної к-т, як окислювач тощо. Сесквіоксид N_2O_3 утворюється при охолодженні суміші NO і NO_2 нижче $0^\circ C$ у вигляді темно-блакитної рідини. Практичного застосування не має. Геміпентоксид (азотний ангідрид) N_2O_5 — безбарвні при кімнатній t -рі кристали, $t_{пл} 30^\circ C$, при t -рі $32,4^\circ C$ сублімується. Практичного застосування не має. Пероксид N_2O_6 одержують в результаті взаємодії рідких N_2O_4 і озону.

В. І. Атрошенко

Азоту природний кругообіг — циклічне перетворення азотних сполук у біосфері: азотфіксація — зв'язування азоту атмосфери (N_2) бактеріями, засвоєння азоту (у вигляді аміаку та нітратів) рослинами; амоніфікація (або мінералізація) — розклад органічних решток рослин, коре-

невих виділень, мікроорганізмів та мезофауни; нітрифікація та денітрифікація, внаслідок якої вивільнений азот (N_2) повертається в атмосферу; циркуляція азоту в ґрунті та воді, яка відбувається внаслідок дії мікроорганізмів та життєдіяльності рослин і тварин.

А. п. к є своєрідним геобіохім. циклом, що описує напрями, якими азот циркулює через еко-

Азоту природний кругообіг

системи, в земній поверхні та біосфері через процес замкнутих взаємопов'язаних шляхів в межах усіх компонентів складних екол. утворень. У біосфері накопичуються величезні об'єми азоту — $4 \cdot 10^{15}$ т міститься в атмосфері й $20 \cdot 10^{12}$ т в океанах. Між цими резервуарами азоту є своєрідний коридор, в якому азот певним способом зв'язується (близько 100 млн т щорічно). Азот неорганічних сполук поглинається коренями рослин і перетворюється на органічні сполуки у тканинах рослин. Частина цього азоту потрапляє до орг-мів трав'янистих тварин, а далі до хижаків, які харчуються трав'янистими. На наступному етапі А. п. к. азот повертається в навколишнє середовище після загибелі орг-мів до ґрунту у вигляді екскрементів чи мертвих орг-мів. Там він під впливом бактерій, переходить у неорганічну форму. Лише 4 млн т закріплюється в рослинах і тваринах — усе інше накопичується в мікроорганізмах, що розкладають органічні рештки відмерлих живих орг-мів і врешті повертається в атмосферу.

Лит.: Федішин Б. М. Хімія та екологія атмосфери. Київ, 2003; Дорохов В. І. та ін. Біогеохімія. Житомир, 2004; Гнатенко О. Ф. Ґрунтознавство з основами геології. Київ, 2005; Федішин Б. М. та ін. Хімія з основами біогеохімії. Житомир, 2010.

Азотування — насичення поверхневого шару металевих виробів азотом; вид хіміко-термічної обробки. Підвищує поверхневу твердість, стійкість проти спрацювання, витривалість і корозійну стійкість. Вироби з легованих сталей азотують у герметичних муфельних печах за t -р 500–700 $^\circ C$ переважно в середовищі газоподібного аміаку (міцнісне А.). Підвищена твердість азотованого шару (1200 за Віккерсом) зумовлюється утворенням особливого структурного стану внаслідок пересичення металевої основи азотом і зберігається при повторному нагріванні до температур 550–600 $^\circ C$. Для одержання шару

завтовшки 0,3–0,6 мм витрачають (при т-рі 500–520 °С) від 24 до 90 год. Час обробки скорочується при двоступінчатому нагріванні: спочатку при т-рі 500–520 °С, потім при т-рі 540–600 °С. Антикорозійне А. (т-ра 600–700 °С) дрібних виробів з утворенням азотованого шару завтовшки 0,01–0,04 мм триває 15 хв, великих виробів — до 10 год. Вироби із сплавів титану обробляють при т-рі 850–950 °С протягом 10–50 год у середовищі тех. азоту, очищеного від кисню і вологи. А. піддають деякі інструменти, циліндри і клапани двигунів, деталі швидкохідних верстатів тощо. В індивідуальному і дрібносерійному вир-вах іноді застосовують А. в тліючому розряді.

Лит.: Хільчевський В. В. Матеріалознавство і технологія конструкційних матеріалів. Київ, 2002; Берлін Е. В., Сейдман Л. А., Коваль Н. Н. Плазменная химико-термическая обработка поверхности стальных деталей. Москва, 2012.

Азотфіксація (від *азот* і франц. fixation — закріплення, установка) — біологічний процес зв'язування молекулярного азоту атмосфери в азотисті сполуки, який здійснюють *азотфіксуючі мікроорганізми*, що перетворюють його на білки свого орг-му. А. — найважливіше джерело Нітрогену (азоту) в біол. кругообігу. Внаслідок А. азот переходить у доступну для рослин форму. В молекулі азоту атоми Нітрогену зв'язані міцним потрійним ковалентним зв'язком, тому без застосування каталізаторів він практично не вступає в окисно-відновні реакції і не може використовуватися рослинами і тваринами. Мікроорганізми для відновлення азоту використовують серію ферментів, найважливішим із яких є нітрогеназа, що каталізує в процесі А. утворення першого стабільного продукту — амоніаку (*аміаку*). Крім азоту нітрогеназа відновлює низку сполук, що мають потрійний зв'язок (напр., ацетилен, азиди, ціаніди). Нітрогеназа кодується генами, які поширені у прокаріотів (бактерій, архей), але яких немає в еукаріотів. Для функціонування нітрогеназа потребує безперервного надходження як енергії у формі АТФ, так і електронів. Це забезпечується завдяки процесам дихання і бродіння, що відбуваються в мікроорганізмах, або в результаті фотосинтезу. Процес А. досить енергомісткий, для асиміляції 1 мол. азоту потрібно не менше 12 мол. АТФ, тобто для А. 1 мг азоту анаеробним мікроорганізмом потрібно бл. 500 мг сахарози. Розрізняють три типи А.: а) А. вільноживучими бактеріями різних таксономічних груп; б) асоціативна А. бактеріями, які тісно пов'язані з рослинами і використовують їх як джерело органічних речовин; в) симбіотична А. (напр., бульбочкових бактерій з бобовими рослинами) бактерій, що утворюють симбіоз з рослинами: зазвичай на коренях, зрідка — на стеблах і листках. У наземних *екосистемах* азотфіксатори локалізуються в переважно в ґрунті. Азотфіксуючі мікроорганізми живуть також у кишечнику багатьох тварин і людини.

У с. г. використовують бактеріальні добрива для зараження штамами бульбочкових бактерій насіння бобових культур, що збільшує їхню врожайність. Новий напрям розвитку біотехнології — перенесення генів, які кодують ферменти А., до геному вищих рослин, дасть змогу позбутися необхідності застосування *азотних добрив*.

Лит.: Умаров М. М., Кураков А. В., Степанов А. Л. Микробиологическая трансформация азота в почве. Москва, 2007.

Азотфіксуючі мікроорганізми — мікроорганізми, що засвоюють молекулярний азот атмосфери. До активних А. м. належать вільноживучі в ґрунті й водоймах азотобактер і клостридій та симбіотичні мікроорганізми — *бульбочкові бактерії*. Атом. азот фіксують також певні види актиноміцетів, мікоризних грибів, дріжджів, спірохет, а також деякі ціанобактерії (синьо-зелені водорості), бактерії, що живуть у кишечнику багатьох тварин. А. м. відіграють важливу роль у кругообігу Нітрогену в природі, збагачують ґрунт азотом, перетворюючи його на доступні для рослин форми. Першим А. м. виділив у 1898 укр. мікробіолог С. М. Виноградський (нар. у м. Києві). Названо А. м. на честь Л. Пастера *Clostridium pasteurianum*. Див. також *Азотфіксація*.

Азофоска, нітроаммофоска — азотно-фосфорно-калійне фізіологічно нейтральне мінеральне добриво, гранульоване. Суміш гідрофосфату амонію $[(\text{NH}_4)_2\text{HPO}_4]$ і нітрату калію (KNO_3). А. одержують кристалізацією з розчину суміші двох солей шляхом розкладання азотною к-тою апатитового концентрату. Залежно від співвідношення вихідних речовин одержують різні сорти А., які відрізняються вмістом та співвідношенням елементів мінерального живлення: N:P:K = 16:16:16, 15:15:15, 19:9:19, 21:21:21, 22:11:11 та ін., в яких не менш як 85 % фосфору перебуває у водорозчинній формі. Гол. елементи мінерального живлення містяться у формі водорозчинних та легкодоступних для рослин сполук: $\text{NH}_4\text{H}_2\text{PO}_4$, NH_4NO_3 , NH_4Cl , KCl , KNO_3 , CaHPO_4 . А. — найпоширеніший в Україні вид добрива, його універсальність дає змогу застосовувати його на всіх видах ґрунтів у будь-яких кліматичних умовах.

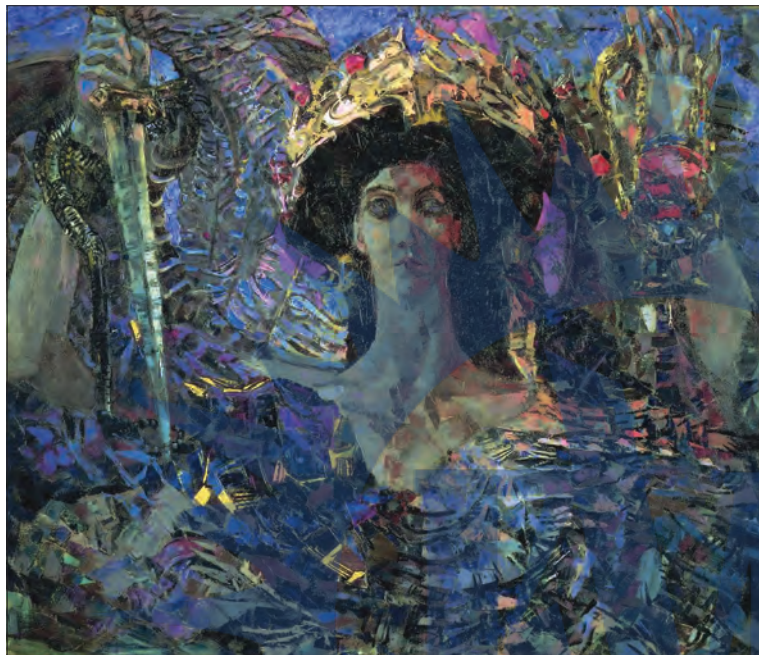
Лит.: Якість ґрунтів та сучасні стратегії удобрення / За ред. Д. Мельничука, Дж. Гофмана, М. Городнього. Київ, 2004; Городній М. М. Агрохімічний аналіз. Київ, 2005; Гудзь В. П. та ін. Землеробство з основами ґрунтознавства і агрохімії. Київ, 2007. Городній М. М. Агрохімія. 4-е вид., перероб. і доп. Київ, 2008.

Г. М. Сподаренко

Азраїл (івр. אֶזְרָאֵל — той, кому допомагає Бог, араб. عزرائيل) — янгол смерті в уявленнях юдеїв, мусульман, єзидів та сикхів. А. допомагає людям перейти в інший світ. У юдаїзмі уявлення про янгола смерті формується в талмудичних текстах, у яких він зазвичай виступає під іменем «Малах га-Мавет». А. зображують у вигляді велетня чи демона. У Талмуді він також постає в образі сатани та лихого помислу. У юдейській містиці на позначення А. частіше вживається форма «Азріель» («אֶזְרִיֶּאֱל»). В ісламі А. вважається одним із чотирьох янголів, наближених до Аллаха (поряд із Джабраїлом, Мікаїлом та Ісрафілом). Саме А. приймає останній подих мусульманина, який умирає, і випускає душу з його тіла. У Корані та Сунні ім'я А. не згадується, замість нього вживається вираз Малай аль-Маут («янгол смерті»). За уявленнями мусульман А. був звичайним янголом, але виявив твердість, зумів вирвати у землі глину для створення Адама, за що Аллах зробив його гол овним над смер-

тю. Мусульмани уявляють А. в образі велетенської істоти, яка сидить на престолі зі світла, його тіло складається з очей та язиків, кількість

Азраїл. М. О. Врубель.
Шестикрилий серафим, 1904

яких дорівнює кількості людей, що живуть на землі. А. знає долі людей, але не знає часу смерті кожного. Коли настає час смерті людини, з дерева життя, що росте біля трону Аллаха, злітає листок із іменем приреченого. Після цього А. упродовж сорока днів повинен випустити душу з тіла померлої людини. У *єзидизмі* А. (Езраїл) уявляється першим архангелом, створеним Богом у неділю (перший день першого тижня творіння). А. також виступає під іменем «Малакі Таус» («янгол-павич»). Він очолює небесне зібрання архангелів. У священній книзі єзидів «Масхафа Раш» («Чорний літопис») образ А. накладено на образ архангела Джабраїла (Гавриїла), хоча під іменем А. виступає саме «Малакі Таус» як верховний архангел. А. як янгол смерті згадується також у священній книзі сикхів «Аді-Грантх». Уявлення про А. зустрічаються й у апокрифічних текстах христ. традиції («Об'явлення апостола Петра», «Об'явлення апостола Павла», див. *Апокрифи*), де він відомий під іменням Есраїл як «янгол гніву», який мучить грішників після Страшного суду.

Лит.: Kohut A. Über die jüdische Angelologie und Dämonologie in ihrer Abhängigkeit vom Parsismus. Leipzig, 1866; Burge S. Angels in Islam: Jalal al-Din al-Suyuti's al-Haba'ik fi akhbar al-mala'ik. London, New York, 2012; Asatrian G., Arakelova V. The Religion of the Peacock Angel: The Yezidis and Their Spirit World. London, New York, 2014.

О. В. Сапанін

Азрікан, Арнольд Григорович (23.02.1906, м. Одеса, тепер Україна — 19.07.1976, м. Москва, тепер РФ) — оперний співак (драм. тенор), засл. арт. УРСР (з 1940). У 17-річному віці був зарахований до хору Одеського театру опери та балету. Вокальну освіту здобув у Одеській консерваторії (клас Ю. Рейдера; 1926–1929), удосконалював майстерність в ісп. педагога К. Барреро (м. Хар-

ків; 1931–1933). Солоїст Одеського, Харківського, Київського, Свердловського, Бакинського, Кишинівського оперних театрів. 1933 був заарештований за відмову продовжувати спектакль на неопалювальній сцені Хабаровського муз. театру. Справу було припинено за недоведеністю. Реабілітований 21.06.2001. Брав участь в одній із перших пробних передач укр. телебачення (1939). Виконував вокальні партії Отелло («Отелло» Дж. Верді), Радамеса («Аїда» Дж. Верді), Каніо («Паяци» Р. Леонковалло), Хозе («Кармен» Дж. Бізе), Каварадоссі («Тоска» Дж. Пуччіні), Германа («Пікова дама» П. Чайковського). Створив низку яскравих образів в укр. оперній класиці: Андрія («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Петра («Наталка Полтавка») та Андрія («Тарас Бульба») М. Лисенка. Виконавець укр. нар. пісень, записав на грамплатівку пісні «Ой, у полі нивка», «Ой, за гаєм, гаєм» (1937). Держ. премія СРСР, 1946. 1964–1976 викладав у Молдавському ін-ті мист-в.

Лит.: Лисенко І. Українські співаки в спогадах сучасників. Київ, 2003; Азрікан Д. и Дм. Арнольд Азрікан: романс для драматического тенора. Хайленд Парк, 2006.

С. А. Целюх

Азулэ, Жан-Люк (Azoulay, Jean-Luc; 23.09.1947, м. Сетіф, Алжир) — продюсер, сценарист, композитор і автор пісень. У дитинстві жив у Алжирі, який був франц. колонією. Після здобуття Алжиром незалежності батьки А. разом із ним у липні 1962 репатріювалися до Франції. З 1964 А. навчався на мед. ф-ті Париз. ун-ту. 1965, почувши по радіо голос франц. співачки С. Вартан, захопився її творчістю і заснував фан-клуб співачки. Секретар співачки, у майбутньому франц. співак Карлос (справжнє прізвище — Ж.-К. Дольто) запропонував А. працювати його помічником. Паралельно А. писав пісні під псевдонімом Жан-Франсуа Поррі. 1968 Карлос розпочав власну кар'єру співака, і А., перервавши навчання на мед. ф-ті, став секретарем С. Вартан, зайнявши місце Карлоса. Він організовував її гастролі, зокрема 1970 до Японії, й освоював нову професію. 1976 С. Вартан переїхала до США, але А. залишився у Франції. 1977 разом із К. Берда він засновує компанію «AB Production» (А як Азулэ і В як Берда), яка спочатку випускала диски (зокрема, великий успіх мав диск для дітей «Маленький принц» у виконанні Ж. Маре), а згодом стала випускати телесеріали. А. був продюсером телесеріалів та писав до них пісні. Написав більше 1200 пісень, сценарії більше 2000 серій для телесеріалів. Великою популярністю користувалася також телепередача для молоді «Клуб Дорогі» (1987–1997). У 1999 компанія розпалася, і А. заснував свою компанію «JLA Holding», яка займається випуском телесеріалів. А. також був продюсером численних спектаклів, муз. комедій, святкових новорічно-різдвяних передач на телеканалах «Антенн 2» в «ГФ І». Серед телесеріалів: «Перші поцілунки» (1991–1992), «Елен і хлопці» (1992–1994), «Мед і бджоли» (1992–1994), «Дівчата-сусідки» (1993–1996), «Роки на факультеті» (1995–1997), «Канікули кохання» (1996–2001), «Прокляті королі» (2005), «Таємниці кохання» (2010), «Мрії» (2014), «Секрети острова» (2015).

Лит.: Buxton D. Les series télévisées: Forme, idéologie et mode de production. Paris, 2010; Naissance Stif: Jean-Luc

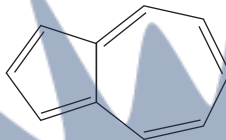

Азрікан Арнольд Григорович

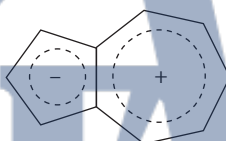
Azoulay, Mokhtar Djafer, Denis Guedj, Rachid Mekloufi, Mokhtar Arribi, Mario Zatelli, Claudio Nizzi. Bel Air, 2010.

С. В. Плухова

Азулен (від ісп. azul — блакитний) — небензольна ароматична речовина (брутто-формула $C_{10}H_8$), структура якої може бути представлена як конденсовані п'яти- та семичленне кільця:

Формально число π -електронів у кожному з цих кільць окремо не відповідає правилу Гюккеля $4n + 2$, але загальне число в обох кільцях відповідно 10. До того ж делокалізація електронів у кільцях дає полярну структуру

з шістьма π -електронами в кожному кільці, що приводить до великого дипольного моменту (бл. 1 Д; для порівняння: дипольний момент нафталіну — симетричного ізомеру азулену — дорівнює нулю). Полярність А. є причиною його інтенсивного забарвлення: за н. у. А. утворює сині пластинчасті кристали. Відносна молекулярна маса А. 128,17; $t_{пл} = 99^\circ C$; $t_{кип.} = 242^\circ C$; нерозчинний у воді, розчинний у вуглеводнях, діетиловому етері, спиртах. Унікальна особливість азулену: для нього не виконується правило Каші: флуоресценція відбувається з S_2 стану ($\lambda_f = 374$ нм), що робить його важливою модельною системою для дослідження фотофізичних процесів. Як барвник А. відомий з 15 ст., але виділений як індивідуальна речовина лише в сер. 19 ст., а його структуру встановлено тільки в 1930-ті. У природі А. трапляється в складі деяких рослин, грибів та мор. безхребетних, але зручнішим є синтетичний спосіб його добування. Легко (легше від бензену) вступає в реакції електрофільного заміщення по п'ятичленному кільцю. Надзвичайно легко приєднує протон; окиснюється на повітрі та перманганатом калію; ізомеризується в нафтален. А. і його природні похідні широко використовують у парфумерії та косметичці.

Лит.: Berlman I. B. Handbook of fluorescence spectra of aromatic molecules. New York; London, 1971; Михеев Ю. А., Гусева Л. Н., Ершов Ю. А. Природа ароматичності азулена і його димерів, ответственных за цветность // Журнал физической химии. 2012. Т. 86. № 12.

С. В. Камішан

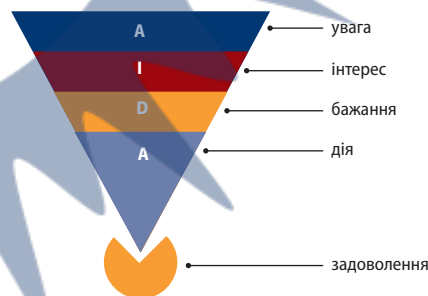
Азурит, мідна лазур — мінерал міді з групи карбонатів ($Cu_3[OH]_2[CO_3]_2$). Колір — лазурно-синій, темно-синій, іноді до зеленувато-фіолетового; прозорий або непрозорий; блиск — скляний; злам — раковистий; сингонія — моноклінна; спаяність — досконала; твердість за шкалою твердості мінералів Мооса — 3,5–4, щільність — 3,5–4. Трапляється у вигляді друз дрібних кристалів (короткостовпчастих і призматичних), су-

цільних зернистих і землястих мас. Утворюється в зонах окислення родовищ, що містять мідні сульфідні. Часто зустрічається разом з малахітом; ці мінерали нерідко замінюють один одного, утворюючи псевдоморфози. Найвідоміші родовища А. розташовані в Намібії, Конго, Марокко, Франції, США, а також у Австралії, Великій Британії, Греції, Казахстані, РФ. Використовують А. для виплавлення міді, для одержання мідного купоросу, як пігмент для приготування синьої темпер.

Лит.: Бетехтин А. Г. Курс месторождений полезных ископаемых. Москва, 1964; Вольфсон Ф. Н., Дружинин А. В. Главнейшие типы рудных месторождений. Москва, 1982.

Н. В. Вергельська

АІДА (акронім від англ. AIDA — Attention, Interest, Desire, Action — увага, інтерес, бажання, дія) — маркетингова модель споживчої поведінки, що описує послідовність стадій сприйняття реклами, які ведуть до ухвалення рішення про покупку товару чи послуги. У теорії реклами одна з найпоширеніших ієрархічних моделей. Застосовується при формуванні стратегії збуту товарів, встановленні зв'язку споживача з брендом, формуванні мережі постійних клієнтів. Модель запропонована амер. рекламистом Е. Льюїсом (1898) та амер. психологом Е. Стронгом (1925), набула популярності з 1960-х; зазнала ряду модифікацій, найпоширеніша з яких — AIDAS, де S означає Satisfaction (задоволення). Зміст моделі AIDAS: рекламне повідомлення має привабити увагу (Attention) потенц. покупця, викликати інтерес (Interest), що переростає у бажання (Desire) здобути товар та спонукає до

АІДА

дії (Action) — покупки, яка має задовольнити (Satisfaction) потребу покупця. Елемент задоволення необхідний для поширення покупцем інформації про товар та його залучення до числа постійних клієнтів компанії. Інші трактування та розширення враховують появу нових рекламних носіїв та комунікативних платформ, у т. ч. соціальних медіа: AIDA, де А — Awareness (обізнаність), спершу покупець має отримати інформацію про товар, щоб проявити зацікавленість; AIDA, де D — Decision (прийняття рішення), що є неодмінним елементом між зацікавленістю та покупкою; AIDMA, де M — Motivation (мотивація здійснення покупки); AIDCA, де C — Conviction (переконавання у правильності вибору); AIDEA, де E — Evidence (свідчення), відгуки інших покупців як альтернативне джерело інформації для прийняття рішення про покупку; AISDALSLove: Attention (увага), Interest (зацікавленість), Search (пошук інформації), Desire (ба-

Азурит

жання придбати товар чи послугу), Action (дія, придбання товару, послуги чи обрання бренду), Like/dislike (формування першого ставлення подобається/не подобається продукт чи бренд), Share (поширення досвіду споживання товару та порівняння з досвідом інших), Love/hate (закріплення довгострокових установок «любови/ненависті» до продукту чи бренду).

Лит.: Strong E. K. Theories of Selling // Journal of Applied Psychology. 1925. Vol. 9; Котлер Ф. Основы маркетинга. Москва, 1990; Амблер Т. Практический маркетинг. Санкт-Петербург, 2000; Рысев Н. Ю. Активные продажи. Санкт-Петербург, 2009.

Аїд (від грец. Αἴδης, Ἅιδης, Αἰδωνεύς — порожній, невидимий, жадливий), Гадес, Плутон — у грецькій міфології — бог-володар потойбічного «царства тіней», а також саме царство мертвих (Тартар, Ереб, у римлян — Орк). Бог А. (ймовірно, первинно — Гадес) — син титана Крона (бога жнив, персоніфікованого часу Кроноса, грец. Κρόνος) і титаніди Реї (богині-матері з покоління титанів, грец. Ρέα, Ρειή); брат богів Зевса, Посейдона, Гери, Гестії та Деметри. За різними версіями, після народження А. батько ковтнув його, як і ін. своїх дітей (за Гесіодом), або ж скинув у Тартар (за Гігіном). Після десятилітньої війни богів на чолі із Зевсом проти батька та підвладних йому титанів і перемоги над Кроном, три брати — Зевс, А. і Посейдон — шляхом жеребкування поділили владу над світом: Зевс отримав у володіння небо, населену людьми, землею і верховний чин над богами; Посейдон — море; А. — підземне царство і владу над тінями мертвих (за світоглядними уявленнями греків, як і багатьох ін. народів, Всесвіт — трирівневий за вертикаллю, поєднує небесний, земний і підземний світи). Давню назву потойбіччя Ереб поступово замінює «оселя А.», врешті онім «А.» продукує назву світу мертвих, яким володіє однойменний бог. При цьому ін. топос хтонічного світу — Тартар, хоча й потрапляє під юрисдикцію А., проте зберігає первинну назву. Відтак, А. стає одним із дванадцяти олімпійців та входить до числа трьох гол. богів олімп. міфології.

А. — володар царства мертвих, однак він не уособлює зло і не є ворогом людства чи спокусником, як диявол у пізніших традиціях. Як бог смерті, він похмурий, суворий, непохитний і безкомпромісно справедливий. В архаїчному сусп-ві табувалося називання бога чи божества на ім'я, оскільки «назвати ім'я» означало «викликати» могутню силу, тож це ім'я замінювали на метафор. назви, що врешті призвело до появи *евфемізмів*. Так, номінування грец. бога потойбіччя зrealізоване інакомовними іменами-епітетами: Агесилай («Керманіч народу»), Адмет («Незборимий»), Хрисеній («Той, хто править золотими віжками») та ін., найуживанішим із яких став Плутон (грец. Πλούτων — «багатий»), тобто володар незлічених підземних скарбів і людських душ, звідки й пошло рим. ім'я цього бога (лат. Pluton). Зі зміною імені відбулася зміна уявлень про самого бога: окрім володаря царства мертвих, у зв'язку з отождненням посмертної долі людини з долею хлібного зерна, яке ніби ховали під час посіву, щоб воно воскресло новим життям у колосі, А. набуває значення божества багатств і плодючості, що дарує земля як врожай зі своїх надр. За Гомером, «щедрий» і «гостинний» (позаяк смерть є невідворотною

для кожної людини) А. сам стереже своє царство. Богів мертвих належить чарівний шолом, що робить його невидимим (таким чином пояснюють лексичне значення імені); цей шолом у різних ситуаціях стає в нагоді богам *Афіні*, *Гермесу* і герою *Персею*, коли він здобуває голову *Горгони*. А. лише двічі покидає свої володіння: піднімається на Олімп до лікаря богів Пеана після того, як його поранив Геракл, а також вирушає на землю на своїй колісниці, запряженій чорними кіньми, за своєю майбутньою дружиною Персефоною. Пантеон богів має ієрарх. структуру, тож А., хоча і є могутнім богом, визнає домінування Зевса та підкорюється його волі. Персефона — племінниця А., донька Зевса та їхньої сестри — богині плодючості Деметри (мотиви кровноспоріднених шлюбів поширені в міфах різних народів світу, оскільки відображають ендогамний шлюб, властивий архаїчному сусп-ву). Розуміючи, що Деметра не погодиться віддати Персефону до царства тіней, А., таємно від неї випросивши згоду Зевса, викрадає її, коли вона збирає квіти на лузі. Горе Деметри призводить до згасання продуктивних сил природи, неврожаю, голоду, тому Зевс наказує повернути Персефону, проте А. змушує дівчину проковтнути кілька зерен граната (гранат — символ шлюбу), вирощеного в підземному царстві (у міфол. уявленнях вживання їжі чи напоїв одного зі світів спричиняє довічний перехід до нього). Урешті Зевс, Деметра й А. доходять згоди, що три чверті року Персефона має бути з матір'ю, а чверть — із чоловіком (*мотифема* вмирання й воскресіння божества, що символізує щорічне згасання та оживання природи).

Аїд. Алессандро Аллорі. Викрадення Персефони Аїдом, 1570

Епоху класичної олімп. міфології характеризує наділення покоління героїв відносною зрілістю й самостійністю, що виявляється в мотивах зухвалої поведінки з богами старшого покоління: Геракл зважається на двобій з А. і ранить його, викрадає з царства мертвих Цербера — триголового пса — сторожа потойбіччя; Сизиф обманює великого бога; Орфей зачаровує А. та Персефону грою на лірі. Пізня антична л-ра наділила образ А. пародійно-гротеск. рисами («Розмови в царстві мертвих» Лукіана; «Жаби» Аристофана тощо).

Поняття про А. у значенні земних надр, де перебувають тіні мертвих, яких приводить бог Гермес (медиатор між світами), із часом ускладнюється. За Гомером, його локусні характеристики передбачають: розташування на крайньому Зх. (Зх. і Пн. у міфол. уявленнях мають символіку смерті) за рікою Океан, яка омиває землю (ріка — канал між світами); вхід до царства мертвих, який сторожує пес; асфоделевий дуг, де блукають тіні померлих; підземне царство мороку Ереб, через яке в А. проходять душі померлих, і темна безодня під А. Тартар; річки Ахеронт, Кокіт, Пірифлегетон і Стикс. Із розвитком культури міфологему А. доповнюють нові елементи: стигій. болото; Ахерус. озеро, у яке впадає річка Кокіт; вогненний Пірифлегетон (Флегетон), що оточує А.; річка забуття Лета; перевізник мертвих Харон; триголовий пес Цербер (Кербер). Розвиток релігій спричиняє постання уявлень про дискретність топосу смерті (рай і пекло), а відповідно — появу мотивів посмертного суду. Суд над мертвими вершити спершу Мінос (за Гомером), згодом — сини Зевса: Мінос, Еак і Радаманф. Ідея долі душі, співвідношення душі й тіла, спокутування земних провин і справедливої відплати продукує ідею полегшення участі праведників, а отже — окремого локусу, що в грец. міфології втілено в місці для праведників в А. — Єліс. полях або Єлізіумі, про які згадує Гомер (на «острови блаженних» у тому ж значенні вказують *Гесіод* та *Піндар*). Докладний опис царства мертвих є в «Енеїді» *Вергілія*, де А., за грец. традицією, поділено на Єлізіум і Тартар. Культ А. не отримав значного поширення на грец. теренах, поєднуючись із культом ін. хтонічних богів. Місця вшанування бога розташовували поблизу глибоких печер, урвищ, які уявляли «входом до підземного царства». У жертву приносили чорну худобу. За Павсанієм, А. пошановували в Єліді, де храм бога, куди входили тільки жерці, відчинявся раз на рік (як і люди лише раз спускаються до підземного царства). На зображеннях А., які є досить рідкісними і здебільшого пізніми (позаяк табувалися аналогічно до найменування), бог мертвих постає величним і гордим, він, подібно до Зевса, сидить на троні, у руці тримає двозубець чи жезл (символ влади), ріг достатку. Поряд із ним Персефона, біля ніг — Цербер.

Міфол. сюжети про сходження смертних до підземного царства були поширеними в Середньовіччі («Божественна комедія» *Данте*). Слова Данте «Облиште сподівання, всі, хто входить» («Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate») стали знаменитими. Архаїчні уявлення про А. як царство мертвих частково адаптовані християнством.

Лит.: Лосев А. Античная мифология в ее историческом развитии. Москва, 1957; Мифы древней Греции. Київ, 1980.

О. В. Наумовська

Аїзові, аїзоонові (*Aizoaceae*) — родина рослин порядку гвоздикоцвітих. За різними даними, налічує від 135 до 146 родів і від 1900 до 2271 видів. Більшість видів (96 %) А. є ендемічними для посушливих або напівпосушливих районів Пд. Африки; батьківщиною ін. видів є Австралія, острови центр. частини Тихого ок., Нова Зеландія, Чилі, Перу, США, Мексика. Багаторічні, рідше одно- і дворічні трави, чагарники або напівчагарники, листкові або стеблові *сукуленти*. Листки або дуже соковиті, або плоскі та віднос-

но тонкі. Для А. характерні властиві всім сукулентам пристосування до зменшення випаровування вологи й захисту від надмірного сонячного випромінювання: наявність на листках опушення або воскового нальоту, виділення липкого соку й кристалів кальцій оксалату, наявність безхлорофільних водозапасаючих клітин або блискучих міхурців, які добре відбивають сонячне проміння, та ін. Потовщені корені також запасають вологу. Квітки правильні, яскраво забарвлені, з блискучими пелюстками, поодинокі або зібрані в невеликі суцвіття. Зовні нагадують кошики *аїстрових*. Плід — коробочка складної будови, має спеціальний гігроскопічний механізм, який забезпечує її закривання з настанням посухи і відкривання й розкидання насіння за перших крапель дощу.

Аїзові. «Живий камінь» (*Lithops lesliei*)

До А. належать рослини, які ще називають «живе каміння». Це, напр., рослини роду Літопс (*Lithops*), невеличка (до 5 см заввишки) надземна частина яких представлена переважно двома зрощеними товстими листками плямистого зеленого, коричневого, сірого забарвлення, розділеними щільною, з якої з'являються нові листки або квітконіс, що несе велику дуже гарну білу, жовту або помаранчеву квітку, яка тримається на рослині 5–10 днів.

Кілька видів А., напр., їстівні рослини карпобротус їстівний (*Carpobrotus edulis*) та мезембріантемум кристалеви (*Mesembryanthemum crystallinum*) стали *адвентивними видами* в Каліфорнії, Австралії, Середземномор'ї.

З огляду на те, що рослини накопичують у своїх тканинах так багато води, що майже не горять, деяких представників А. використовують одночасно як декоративні рослини і як захист від розповсюдження лісових пожеж, висаджуючи їх навколо прибудинкових ділянок. Багато видів А. вирощують як кімнатні, оранжерейні або садові. В Україні А. поширені в кімнатній культурі та використовуються в садівництві, напр., представники роду Мезембріантемум (*Mesembryanthemum*) та Доротеантус (*Dorotheanthus*).

Лит.: Жизнь растений: В 6 т. Москва, 1974; Bittrich V. H., Hartmann E. K. The Aizoaceae — a new approach // Botanical Journal of the Linnean Society. 1988. Vol. 97 (3); Ширококова Д. Н., Нікітіна В. В. та ін. Кактуси та інші сукулентні рослини. Київ, 2003.

Я. О. Межжеріна

Аїр, лепеха, татарське зілля, шувар (*Acorus*), — рід рослин родини *аїрових*. Багаторічна трава бл. 1 м заввишки. Кореневище повзуче, листки довгі мечоподібні. Квітки жовтувато-зеленого кольору, дрібні, зібрані в суцвіття — початок. Плоди (багатонасінна ягода) утворює лише на батьківщині, у Сх. Азії, оскільки там є відповідні

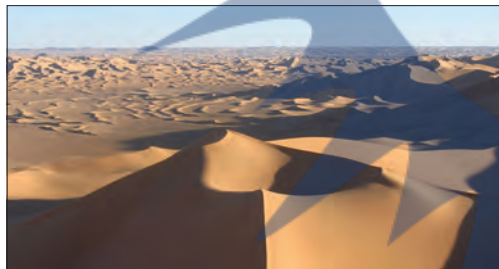
Аїр звичайний (*Acorus calamus*)

комахи-запилювачі; в ін. місцевостях розмножується *вегетативно*. За різними даними, виділяють від 2 до 6 видів А., найпоширеніші з них А. звичайний та А. злаковидний. А. звичайний (*A. calamus*) має характерний пряний запах, поширений в Європі, Азії, Пн. Америці. В Україні зростає в лісовій і лісостеповій зонах (крім Карпат і Донец. обл.), на болотах, болотистих луках, берегах і мілководдях річок, озер, стариць. А. злаковидний (*A. gramineus*) вирощують як декоративну рослину. Кореневище А. містить ефірну олію, яку застосовують у медицині як тонізуючий і шлунковий засіб, у парфумерії та в лікерному вир-ві. У 19 ст. висушені і зацукровані кореневища А. звичайного вживали як ласощі; висушене подрібнене кореневище застосовували разом із порошком вугілля для очищення води, непридатної для пиття. Кореневище А. злаковидного використовують у кондитерській пром-сті, медицині. А. культивують у багатьох країнах як бордюрну й кімнатну рослину. Татаро-монгольські воїни під час походів возили з собою мішки з кореневищами А., які розкидали по водоймах і болотистих місцях. Це, можливо, пояснює його місцеву назву — «татарське зілля». За традиціями укр. народу, А. використовують для прикрашання житла у День Святої Трійці.

Лит.: Ковалева Н. Г. Лечение растениями. Очерки по фитотерапии. Москва, 1972; Жизнь растений: В 6 т. Москва, 1981. Т. 6: Цветковые растения; Лікарські рослини. Київ, 1989.

Аїр і Тенерé (англ. Air and Ténéré Natural Reserves) — природні *резервати* у регіоні Агадес, Нігер, Африка; з 1991 об'єкт Всесвітньої спад-

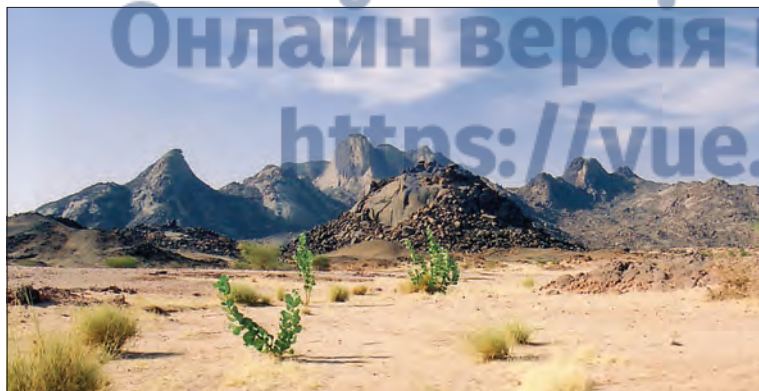

Аїссе Шарлотта

Аїр і Тенерé. Бархани Тенерé

щини ЮНЕСКО. Займає пл. 7 млн 736 тис. га, має різноманітні природні зони проживання для тварин та рослин *Сахари* і *Сахелю*. Близько шостої частини тер. (1 млн 280 тис. 500 га) охороняють у посиленому режимі (Addax Sanctuary), оскільки це місце проживання кількох

Аїр і Тенерé. Гори Аїра

видів антилоп, що вимирають (зокрема антилопи *адакс*, піщана газель, газель доркас). Загалом на тер. А. і Т. виявлено 40 видів ссавців, 165 птахів, 18 рептилій, 1 вид земноводних. Аїр — зона унікальних елементів гірських (до 2 тис. м над рів. м.) та рівнинних ландшафтів із вологим кліматом, з усіх сторін оточена пісками пустелі Сахари. Населений значною кількістю видів флори та фауни. Має естет. і наук. цінність. Тенерé — зона незайманих пісків, для якої характерна швидка зміна ландшафтів унаслідок зміщення значних об'ємів піску («живих дюн»), із найвищими *дюнами* на планеті (до 250 м).

Лит.: La réserve naturelle nationale de l'Air et du Ténéré (Niger): la connaissance des éléments du milieu naturel et humain dans le cadre d'orientations pour un aménagement et une conservation durables : analyse descriptive : étude initiale. IUCN, 1996.

Аїрові (Acoraceae) — родина рослин порядку айроцвітих. Монотипова родина однодольних квіткових рослин, яку традиційно включали до складу родини *ароїдних* (Araceae). Згодом, відповідно до молекулярної систематики APG, А. виділено як окрему родину окремого порядку айроцвітих (Acorales). Родина А. включає єдиний рід Аїр, який містить, за різними підходами, від 2 до 6 видів.

Лит.: The Angiosperm Phylogeny Group III. An update of the Angiosperm Phylogeny Group classification for the orders and families of flowering plants // Botanical Journal of the Linnean Society. 2009. Vol. 161.

Аїссé, Шарлòтта (Aïssé, Charlotte; справжнє ім'я — Тайде; 1693 або 1694, Черкесія, тепер РФ — 13.03.1733, м. Париж, Франція) — письменниця. Писала франц. мовою. Походила зі знатного черкеського роду. Батьків убили турки. Дитиною А. потрапила у полон. 1698 посол Франції у Туреччині Ш. де Ферріоль, барон д'Аржанталь викупив А. на ринку рабів у м. Стамбулі за 1500 ліврів і на початку 1699 привіз у Париж. Виховував у своїй родині як дочку. Освіту здобула у монастирях Парижа. Згодом барон увів її до кращих паризьких салонів. У салоні маркизи М. дю Деффан А. познайомилася з шевальє Б. П. д'Еді. 26.04.1721 у них народилася дочка Селіні. Однак згодом А. перервала цей зв'язок задля христ. життя. 1726 у Парижі А. познайомилася з пані Каландріні — авторитетною, добродісною дамою, яка стала для неї моральним взірцем. До літ. спадщини А. належать «Листи до пані К***» («Lettres à Madame C***»), де змальоване життя франц. аристократів часів Регентства і майстерно описані звичай паризьких салонів. Модний за тих часів епістолярний жанр А. розвинула, сягнувши високохудож. й естет. рівня; сприяла розвитку просвітницького реалізму. Листи опубліковано 1787 з нотатками *Вольтера*, 1846 — з нотатками Ш. А. *Сент-Бева*. До літ. присвячено роман абата А. Ф. Прево «Історія однієї сучасної гречанки» (1740), кілька п'єс і романів 20 ст.

Тв.: Lettres à Madame C***. Paris, 2009; Р о с п е р е к л. — Письма к госпоже Каландрини. Москва, 1985.

Лит.: Ferval C. Mlle Aïssé et son chevalier. Paris, 1930; Soprani A. Mademoiselle Aïssé ou la nymphe de Circasse. Paris, 1991; Киржинова С. А. Судьба Аиссе в литературе и своеобразии ее «Писем к госпоже Каландрини». Майкоп, 2000.

С. В. Глухова

Айаєві (Daubentoniidae), руконіжкові — моно-типова родина приматів підряду мокроносих мавл. Містить єдиний вид *ай-ай*, або руконіжку мадагаскарську.

Ай-ай, руконіжка мадагаскарська, (*Daubentonia madagascariensis*) — єдиний вид родини айаєвих, або руконіжкових, представник підряду напівмавл ряду приматів. Назву отримав від вигуку «ай-ай», який видавали туземці під час спілкування із цією твариною. Деякі вчені вважають А.-а. лемуrom особливої групи. Невеличкий звір масою до 2–3 кг, з гнучким, струнким тілом до 44 см завдовжки. Має великі вуха і довгий пухнастий хвіст до 60 см, вдовжений тонкі пальці, нігті є лише на великих пальцях задніх ніг. Звір пухнастий, забарвлення темно-буре з білими цятками. Великий палець майже не протиставлений ін. На передніх кінцівках дуже вдовжений третій палець. За допомогою цих пальців А.-а. розчісує хутро, п'є, ловить здобич і з'їдає її. Різці дуже великі, ростуть, як у гризунів, протягом усього життя. Ікла у дорослих особин відсутні. Самка народжує одне дитинча раз на 2–3 роки після тривалої 170-денної вагітності. Розвиток триває 2–3 роки, живиться молоком до 7 місяців. А.-а. живиться комахами та їхніми личинками, фруктами, нектаром, горіхами та грибами. Веде нічний деревний спосіб життя. Сімейних груп не утворює. Ендемік Мадагаскару. У місцевих жителів А.-а. викликають заобонний страх. Унаслідок винищення тропічних лісів за останні десятиліття різко втратив чисельність, у природі мешкає не більше тисячі особин. Ареал доволі фрагментований, вид у природі зберігся в 16 резерватах, популяції в середньому становлять бл. 50 особин. Як вид, що перебуває в загрозовому стані, занесений до Червоного списку *Міжнародного союзу охорони природи*. Досить вдало розводиться в зоопарках.

Лит.: Жизнь животных: В 7 т. Москва, 1989. Т. 7: Млекопитающие; Джолли Э., Альбиньяк Р., Петтэр Ж.-Ж. Лемуры // Мадагаскар / Пер. с англ. Москва, 1990.

С. В. Мемжєрин

Айва (*Cuscuta*) — рід рослин родини *розових*. Листопадні дерева і кущі, заввишки до 5 м. Квітне в травні–червні. Листки суцільні, прості, яйцеподібні або овальні. Квітки двостатеві, поодинокі, блідо-рожевого, білого або рожевого кольору, великі — до 4,5–5 см у діаметрі. Чашечка засихає і залишається на плодах. Плоди великі кулясті чи грушоподібні, тверді, кисло-солодкі, ароматні, жорсткі від численних кам'янистих клітин. Смак терпкий, в'язучий, солодкуватий. Один вид — А. довгаста (*C. oblonga*), трапляється в дикому стані на Кавказі, в Серед., Пд.-Зх. та Малій Азії. Культивують в Іспанії, на Балканах, Кавказі, в Серед. Азії, Молдові, в Пн. та Пд. Америці. В Україні — переважно на Пд., в Криму, Закарпатті, у Чернів. обл. А. вирощують також як декоративну рослину і як підшуку для створення низькорослих форм груші. Використовують у кондитерській і консервній пром-сті, у вигляді варення, желе, компотів, цукатів та ін. А. має лік. властивості: препарати з неї діють як загальнозмичноувальний, сечогінний, в'язучий, противиражковий засіб. Свіжі плоди мають жовчогінну й сечогінну дію. Відвар насіння А. використовують як обволікальний засіб. У 9–10 ст. желе з А. використовували для укладання волосся.

Ай-ай (*Daubentonia madagascariensis*)

Айва

Айваз Міхал

Лит.: Гладкова В. Н. Семейство розовые, или розовоцветные (Rosaceae) // Жизнь растений: В 6 т. Москва, 1981. Т. 5. Ч. 2: Цветковые растения.

Айва японська — див. *Хеномелес*.

Айваз, Міхал (чеськ. Ajvaz, Michal; 30.10.1949, м. Прага, тепер Чехія) — письменник, філософ, представник *магічного реалізму*. Нар. у родині емігрантів із Росії, за походженням — крим. караїм. 1974 закінчив Карлів ун-т у м. Празі (естетика й чеськ. філологія), 1977 захистив ригорозну працю про творчість Р. Вайнера й К. Чапека. У 1970–1980-х не друкувався, працював на різних роботах, сторожем, прибиральником. 1989 видав першу книжку віршів — «Вбивство в готелі Інтерконтиненталь» («Vražda v hotelu Intercontinental»), 1994 опубл. перший роман — «Друге місто» («Druhé Město»). У 1996–1999 — редактор газ. «Літерарні новини» («Literární noviny»). 1995 переклав чеськ. мовою книжку Е. Юнгера «На мармурових скелях». Від 1990-х публ. теор. праці й есеїстики філос. тематики. Зосереджується на питаннях поетики, онтології, філософії мови, філософії пам'яті, аналізі творчого спадку Ж. Дерріда. Із 2003 працює в Центрі теор. досліджень, підпорядкованому Карловому ун-ту в м. Празі та Чес. АН.

Та.: Druhé město. Praha, 1993; Prázdné ulice. Brno, 2004.

Пр.: Znak a bytí. Úvahy nad Derridovou grammatologií. Praha, 1994; Světelný prales. Úvahy o vidění. Praha, 2003; Znak, sebevědomí a čas. Dvě studie o Derridově filosofii. Praha, 2007.

Айвазовський, Іван Костянтинович (Гайвазовський; рос. Айвазовский, Иван Константинович; справж. прізвище та ім'я — Айвазян, Ованес; 29.07.1817, м. Феодосія, Крим, тепер Україна — 02.05.1900, м. Феодосія, Крим, тепер Україна) — художник-мариніст і баталіст, академік (з 1844), почесний член (з 1887) петербурзької Академії мист-в, член багатьох заруб. академій. Походив із вірмен. родини, яка певний час мешкала у Галічині, потім переселилася до Криму. Навчався у феодосійському повіт. училищі, потім — у сімферопольській гімназії. Першим учителем малювання був Й. Л. Гросс. 1833–1837 А. навчався у петербурзькій Академії мист-в (педагоги М. Воробйов, Ф. Таннер, О. Зауервейд); вплив на творчість А. мав також К. Брюллов. 1837 А. отримав золоту медаль Академії мист-в за картину «Штиль» і був направлений у Крим для самостійної роботи. У вересні 1839 А. відвідав Петербург, де отримав атестат про закінчення Академії та дворянство. 1840 вирушив до Італії. З 1842 багато подорожував Європою (Італія, Голландія, Франція, Англія, Іспанія, Португалія). 1844 повернувся до Росії. З 1844 — художник Гол. мор. штабу, професор петербурзької Академії мист-в (з 1847), член Т-ва південноросійських художників в Одесі (з 1894).

А. написав бл. 6 тис. творів. У творчості А. були кримський, російський, західноєвропейський, знову кримський та ін. періоди. Манера А. синтезувала впливи італ., франц., голланд., рос. митців. А. звертався до живопису та графіки, використовував пейзажний та портретний жанри («Прощання Пушкіна з морем», 1877; «Портрет Ганни Саркісової», 1881; «Автопортрет», 1892 та 1898). Проте А. вважають насамперед визначним мариністом. Писав море в усіх його

станах та при будь-якому освітленні. Композиції створював нечасто, але сюжет обирав так, щоб людські фігури виконували лише функції *стафажу*, а осн. роль відігравало море («Очерет на Дніпрі», 1857; «Чумацька валка», 1862; «Весілля на Україні», 1891; «Мандрі Посейдона по морю», 1894; «Наполеон на острові св. Єлени», 1897). Часто митець використовував іст. сюжети, героїчні та батальні сцени, але осн. залишалося зображення мор. стихії («Бій у Хіоській протоці, 1848; «Бриг „Меркурій“, атакований двома турецькими кораблями», 1892). Особливе місце у творчості А.-мариніста посідає мотив бурі та корабельної аварії, до якого під впливом миства романтизму А. звертався неодноразово («Дев'ятий вал», 1850; «Місячний пейзаж з корабельною аварією», 1863; «Буря на Льодовитому океані», 1864; «Море», 1864; «Буря на Північному океані», 1865; «Аварія корабля», 1876; «Гроза», 1889; «Корабель „Марія“ під час шторму», 1892; «Серед хвиль», 1898).

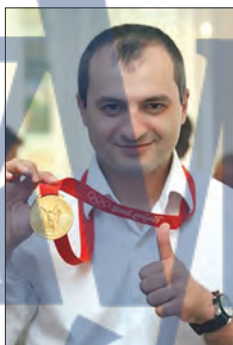

Айвазовський І. К.
О. Тиранов. Портрет
Айвазовського І. К., 1841

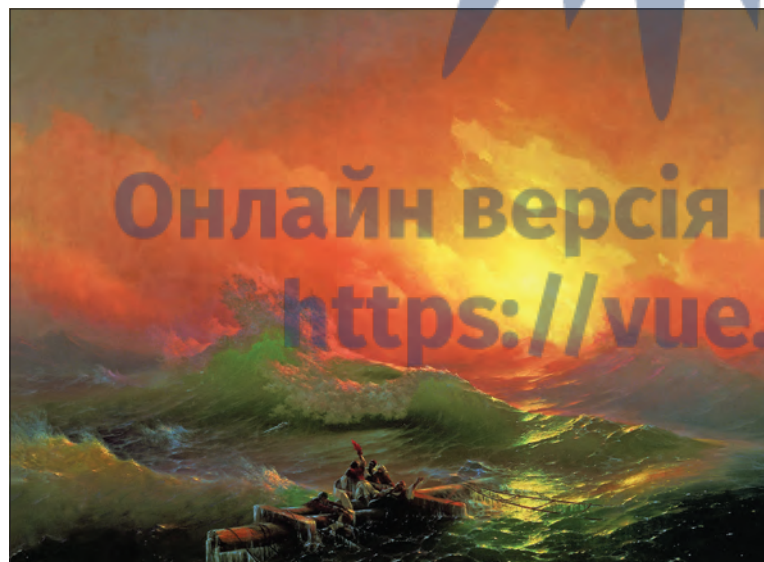
Будинок І. К. Айвазовського, де розміщується музей художника (м. Феодосія, АР Крим)

З кінця 1830-х створив численні пейзажі Криму («Ялта», 1838; «Місячна ніч у Гурзуфі», 1839; «Кав'ярня в Криму», 1847), пізніше звертався до зображення природи і побуту України («Вид Одеси», 1846; «Чумаки в степу вночі», 1855; «Український пейзаж», 1868; «Млин на березі річки. Україна», 1880; «Під час жнив на Україні», 1891) та ін. У картинах батального жанру А. відобра-

Айвазян Артур Суранович

Айвазовський Іван
Костянтинович.
Дев'ятий вал, 1850

жив різні етапи історії вітчизняного військ.-мор. флоту («Чесменський бій», 1848; «Похід Олега на Царград», 1887), а також події Кримської війни («Осада Севастополя», 1859). Сам А. під час війни був у м. Севастополі, навесні 1854 там було відкрито виставку його творів.

А. займався меценатською діяльністю. 1865 А. заснував у Феодосії першу в Криму худ. школу-майстерню, 1880 — Картинну галерею. А. — ініціатор буд-ва у Феодосії торгового порту, з-ці та водогону. Брав участь у археол. розкопках на околицях Феодосії, збудував нове приміщення археол. музею.

Нагороджений імператорським орденом Святого князя Володимира (1865), орденом Білого орла (1893), орденом Святого Олександра Невського (1897), усі — Росія; орденом Спасителя (1859; Греція); орденом Почесного легіону (1857; Франція), кількома орденами Туреччини та ін.

Лит.: Барсамов Н. Иван Константинович Айвазовский. Москва, 1962; Барсамов Н. С. Айвазовский в Крыму. Симферополь, 1967; Вагнер Л., Григорович Н. Айвазовский. Москва, 1970; Феодосийская картинная галерея им. И. К. Айвазовского. Киев, 1981; Хачатрян Ш. Айвазовский известный и неизвестный. Самара, 2000; Чурак Г. Айвазовский. Москва, 2008.

Ю. В. Романенкова

Айвазян, Артур Суранович (14. 01. 1973, м. Єреван, тепер Вірменія) — спортсмен (стрільба кульова), засл. мастер спорту (з 1994). Розпочав займатись спортом 1984. Перший тренер — Р. Аюпян. 1990 переїхав до м. Львова. Закін. Львів. ін-т фіз. виховання і спорту (1995), спеціалізується на стрільбі з гвинтівки. 1997 переїхав до м. Сімферополя (АР Крим), де почав займатись у фізкульт.-спорт. товаристві «Динамо» під керівництвом засл. тренера УРСР В. С. Клименка.

Чемпіон світу у команд. змаганнях (чемпіонати світу 1994, м. Мілан, Італія; 1998, м. Барселона, Іспанія), срібний призер у команд. змаганнях (1994, 2002), бронзовий призер у команд. змаганнях (2002). Бронзовий призер чемпіонату Європи (1993, м. Брно, Чехія), двічі чемпіон Європи (1999, м. Арнем, Нідерланди; м. Бордо, Франція) у командних змаганнях (2001, м. Загреб, Хорватія), срібний призер в особистих змаганнях (2003, м. Пльзен, Чехія). А. брав участь у Літніх Олімпійських іграх 2000, 2004 та 2012. Чемпіон Літніх Олімпійських ігор 2008 (м. Пекін, КНР) зі стрільби з гвинтівки на 50 м лежачи. А. багатораз. чемпіон України, рекордсмен України, Європи та світу. Інструктор зі спорту вищої кваліфікації (1998).

За досягнення високих спортивних результатів на XXIX Літніх Олімпійських іграх в Пекіні (2008) та виявлені мужність, самовідданість та волю до перемоги зміцнення міжнар. авторитету України нагороджений орденом «За заслуги» III ст. (2008).

Айван [перс. ایوان (eyvān), араб. إيوان (Iwan), тур. eyvan] — 1) Відкритий з одного боку великий склепінчастий зал у парфянській, іранській, пізніше у мусульманській архітектурі. Виник як парадний тронний зал царс. палаців, згодом отримав розповсюдження у житл. буд-ві. Звичайно А. відкривались у бік внутр. двору, в медресе слугували прохолодними аудиторіями (порівн. пештак). 2) Тераса у вигляді галереї з широко розставленими колонами й балковим

Онлайн версія

<https://vue.gov.ua>

Мечеть Каляя — класична мечеть айванного типу. Кожна сторона обхідної галереї прикрашена окремим порталом-айваном (м. Бухара, Узбекистан)

перекриттям у мусульманській житл. архітектурі Середньої Азії. Інколи називається навісом-айваном.

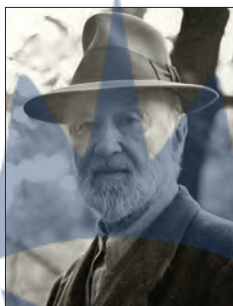
В. І. Тимофієнко

Айвз, Чарлз Едвард (Ives, Charles Edward; 20.10.1874, м. Данбері, шт. Коннектикут, США — 19.05.1954, м. Нью-Йорк, США) — композитор-новатор, представник авангардної музики, основоположник нової американської композиторської школи. А. народився у сім'ї військ. капельмейстера. Першим учителем музики А. був його батько, схильний до муз. експериментів, що вплинуло на його творчість. Музичні смаки А. сформувались також під впливом композитора С. Фостера.

А. з 14-річного віку грав на органі в церкві. 1898 закінчив Єльський ун-т, де займався музикою під керівництвом Х. Паркера. Після закінчення переїхав до м. Нью-Йорка, працював у страховій компанії. 1907 заснував власну страхову компанію. Увесь вільний час присвячував написанню музики. Значну частину творів А. написав між 1896 і 1916. У 1918 через проблеми зі здоров'ям А. змушений був припинити композиторську діяльність. На початку 1920-х за власні кошти А. видав сонату «Конкорд» («Concord Sonata») та збірку «114 пісень» («114 Songs»). У 1930-х амер. публіка, не готова до розуміння й сприйняття експериментально-інтелектуального мист-ва, досить вороже ставилася до творчості А. Вид-ва відмовлялися публікувати його твори. Музика А. рідко виконувалася. Визнання прийшло до А. лише у 1940–1950-х.

А. захоплювався дисонансами і випробував у своїй творчості нові виразні засоби — додекафонію, політональність, поліритмію, алеаторику, передвіщуючи муз. новачії 20 ст. Спадщина А. багатожанрова (вокально-хорові, симфонічні, камерні твори). Характерною ознакою стилю А. було запозичення амер. фольклору, мелодій церк. гімнів, військ.-патріот. музики, духовних пісень, які А. вважав справжнім голосом свого народу. Фрагменти з традиційних патріот. маршів і гімнів поєднуються зі складною гармонією й новаторськими засобами виразності. 1947 А. нагороджено Пулітцерівською премією за Третю симфонію (1908 — 1910).

Тв.: Selected Correspondence. Oakland, 2007.

Айвз Чарлз

Айвінс Марша Сью

Айгі Геннадій Миколайович

Лит.: Ивашкин А. Чарльз Айвз и музыка XX века. Москва, 1991; Swafford J. Charles Ives: A Life with Music. New York, 1996; Henderson C. W. The Charles Ives Tunebook. Bloomington, 2008; Magee G. Sh. Charles Ives Reconsidered. London, 2010.

Айвінс, Марша Сью (англ. Ivins, Marsha Sue; 15.04.1951, Балтимор, шт. Меріленд, США) — 227 космонавт світу і 138 астронавт США. Вищу освіту (бакалавр в галузі аерокосмічної інженерії) здобула в ун-ті м. Колорадо (1973). 1974–1980 — інженер в Космічному центрі ім. Л. Джонсона (NASA Johnson Space Center); з 1980 — льотний інженер літака-тренажера «Шаттл» (англ. Shuttle Training Aircraft, STA) і другий пілот на адм. літаку Нац. управління з аеронавтики і дослідження космічного простору NASA (англ. National Aeronautics and Space Administration) Гольфстрім-1 (англ. Gulfstream-1). 1984 відібрана в загін астронавтів. Пройшла курс заг. космічної підготовки в Космічному центрі ім. Л. Джонсона. 1985–1990 працювала в Лаб. електронного устаткування, була оператором зв'язку з екіпажами в Центрі управління польотом, входила до складу команди підтримки астронавтів. Здійснила п'ять космічних польотів: перший — 09–20.01.1990 як фахівець польоту багаторазового транспортного космічного корабля (БТКК) «Колумбія» (Columbia) за програмою місії Космічної транспортної системи (Space Transportation System) STS-32; другий — 31.07.–08.08.1992 як фахівець польоту БТКК «Атлантик» (Atlantis) місії STS-46; третій — 04–18.03.1994 як фахівець польоту БТКК «Колумбія» місії STS-62; четвертий — 12–22.01.1997 як фахівець польоту БТКК «Атлантик» місії STS-81; п'ятий — 07–18.02.2001 як другий фахівець польоту БТКК «Атлантик» місії STS-98. Загальна тривалість перебування у космосі — 55 діб 21 год 47 хв 46 с. У 2008 отримала категорію астронавта-менеджера; її призначено керівником дослідницького відділу в Космічному центрі ім. Л. Джонсона. Звільнилася з NASA в 2010.

Нагороджена (2007) медаллю NASA «За видатні заслуги» (NASA Distinguished Service Medal) і п'ятьма (1990, 1992, 1994, 1997, 2001) медалями NASA «За космічний політ» (NASA Space Flight Medal).

І. П. Крячко

Айгі, Геннадій Миколайович (чувас. Айхи, Геннадий Николаевич, рос. Айги, Геннадий Николаевич; справжнє ім'я — Лісін, Геннадій Миколайович; 21.08.1934, с. Шаймурзино, тепер Батирев. р-ну Республіки Чувашія, РФ — 21.02.2006, м. Москва, РФ) — поет, перекладач. Нар. у родині сільського вчителя. Почав писати 1949. 1953 вступив до Літ. ін-ту ім. М. Горького (відрахований 1958 за звинуваченням у антирад. спрямованості підготовленої до друку збірки віршів). До кін. 1950-х писав лише чувас., під впливом особистого спілкування з Б. Пастернаком почав писати також рос. мовою. 1961–1971 працював у Музеї В. Маяковського в м. Москві. А. перекладав чувас. мовою твори франц., польськ, угор. та ін. поетів. Поезії А. друк. у перекладах європ. мовами, зокрема франц. Рос. мовою його твори до 1991 виходили лише у закорд. вид-вах (зокрема, окремими виданнями у Мюнхені й Парижі). У поезіях А. відчутний вплив мотивів, запозиче-

них із чувас. фольклору й нар. культури ін. фіно-угор. народів.

Тв.: Собрание починений: В 7 т. Москва, 2009.

Лит.: Robel L. Aigui. Paris, 1993; Творчество Геннадия Айги: литературно-художественная традиция и неомавангард. Материалы междунар. науч.-практ. конф. Чебоксары, 2009.

Айгульське о́зеро (рос. Айгульское озеро, крим. Aıǵul gölü, Айг'ул голу), Велике Айгульське озеро, Великий Кирк — солоне озеро у Перекопському р-ні АР Крим, у групі Перекопських озер. Довж. — 2,5 км, шир. — 1,2 км, пл. — 2,8 км², глиб. — 0,15–0,8 м. Улоговина озера овальної форми, витягнута з Пн. Зх. на Пд. Сх. Береги круті, на Пн. та Пн. Сх. їх висота — 6–7 м. Живиться за рахунок ґрунтових вод, атм. опадів та поверхневого стоку. Ропа А. о. хлориднокаль-

Айгульське озеро

цієвого типу. Солоність влітку — 30–32 ‰. Озеро самосадне, потужність шару солі досягає 10–15 м.

А. М. Оліферов

Айда́р — річка у Белгородській обл. Російської Федерації та Луганськ. обл. України (Новопсковський, Старобільський, Новоайдарський, Станічно-Луганський р-н.), ліва притока Сівер-

Айдар (м. Старобільськ, Луганська обл.)

ського Дінця. Довж. — 264 км, пл. бас. — 7420 км². Бере початок на пд. схилах Середньоруської височини. Схили долини розчленовані ярами та балками. Шир. долини у верхів — і 2–5 км, у пониззі — до 6 км. Річище на значному протязі являє собою чергування плесів (глиб. 4–7 м) та мільководних перекатів (глиб. 0,2–0,4 м). Шир. А. у пониззі до 50 м. Похил річки — 0,34 м/км. Осн. притоки: Біла (права), Біленька, Кам'янка (ліві). Живлення снігове і ґрунтове. На весняний період припадає 70 % стоку. Пересічна витрата води — 15,4 м³/с. Замерзає у грудні, скресає у серед. березня. Споруджено шлюзи-регулятори, є ставки. Воду А. використовують для водопостачання та зрошування. У долині річки — джерела лік. мін. вод (лік.-санаторні заклади у м. Старобільську і СМТ Новопскові). Поблизу с. Айдар-Миколаївки — об'єкт природно-заповідного фонду Луганської обл., комплексна пам'ятка природи загальнодерж. значення — Айдарська тераса.

Айдаре́д (англ. Idared, від Idaho — Айдахо, шт. США, і red — червоний) — зимовий або пізньозимовий сорт яблуні, отриманий 1935 у США від схрещування сортів Вагнер і Джонатан. В Україні вирощують з кінця 1960-х у Лісостеповій та Степовій зонах, з сер. 1970-х — у Пд. Поліссі, згодом — по всій тер. України. Характеризується сильнорослими та середньорослими деревами з кулястою широкоовальною або округлою дещо загущеною кроною. Міцні скелетні гілки відходять від стовбура під кутом 35–80°, їх кінці спрямовані догори. Пробуджуваність бруньок і пагоноутворювальна здатність середні. Тип плодоношення — змішаний, плодоносить на кільчатках, плодових прутиках, однорічних приростах. Цвітіння раннє й тривале, його інтенсивність щороку становить 3–4 бали. Життєздатність пилку висока — 42–87 %, зав'язування плодів від природного самозапилення — 1,7–2,4 %, штучного — 2,7–7,0 %, від вільного запилення 9–17 %. Сорт схильний до самозапилення, кращі запилювачі — сорти Глостер, Рубінове Дуки, Росавка, Флоріна, Кубань Спур, Вагнер, Ред Делішес. Водночас запилювачем може стати будь-який сорт у стадії цвітіння. Плодові утворення рівномірно

Айдаред

розподілені всією довжиною гілок, оголення не спостерігається. До знімання на кільчатках зберігається 2–3 плоди. В урожайні роки 2–3-річні гілки крони утворюють невеликі густі гірлянди плодів. Плоди переважно більші за середній розмір (145–190 г), однорідні, плоско-округлі, зеленувато-жовті, з яскраво-червоним розмитим або смугасто-розмитим рум'янцем на більшій частині поверхні. Шкірка тонка, тверда, еластична, трохи масляниста, блискуча, з легким воско-

вим нальотом. М'якуш кремовий або світло-кремовий, соковитий, середнього кисло-солодкого смаку, твердий при зніманні, пізніше — дрібнозернистий; наприкінці терміну зберігання стає м'яким, з ніжною текстурою, ординарного освіжаючого смаку. Смак плодів добрий або середній, аромат слабо виражений. Звичайний термін знімання плодів — остання декада вересня. Тривалість зберігання 150–180 днів в умовах штучного охолодження. Під час зберігання плоди можуть бути уражені підшкірною плямистістю, але загалом не втрачають своїх якостей до знімання. Транспортабельність плодів висока, товарність — 88–92 %, зокрема 10–15 % плодів вищого і 40–50 % — першого сорту. Використовують плоди для споживання у свіжому вигляді, а також для виготовлення продуктів переробки: соків, компотів, сухофруктів. Дерева починають плодоносити на середньорослих підщепах на 5–6-й рік. Плодоношення сорту регулярне, продуктивність — вище середньої, становить 30,0–40,0 т/га. Сорт стійкий до буріої плямистості. В умовах півдня вирізняється середньою зимостійкістю й доброю посухостійкістю. На сильно-рослий підщепі вступає у плодоношення на 4-й рік після посадки, на середньорослий — на 3-й. Плодоносить стабільно й рясно. Перевати сорту полягають у його високих показниках екол. пристосованості, врожайності, товарності плодів, придатності для споживання у свіжому вигляді й для різних видів переробки; недоліки — значна вразливість паршами, борошнистою росою. Сорт широко використовується в селекції як донор високої врожайності та товарності плодів; є батьківською формою ряду нових зимових сортів в Україні: Вертикаль, Танцівниця та ін. А. характеризуються середньою силою росту дерева, потребує веретеноподібного формування крони. Зимостійкість середня, посухостійкість висока. Складність вирощування середня, підходить для помірного й теплого клімату.

Літ.: Омельченко І. К. Культура яблуні в Україні. Київ, 2006; Кращі сорти плодів, ягідних і горіхоплідних культур української селекції. Київ, 2011.

М. В. Капитик

Айдаров, Олексій Петрович (15.11.1974, м. Артемовський, Свердловська обл., тепер РФ) — спортсмен, біатлоніст, засл. майстер спорту Республіки Білорусь (з 1998). Представляв Республіку Білорусь на міжнар. змаганнях (1984–2005). Виступав за спортивний клуб «Динамо» (м. Мінськ). Бронзовий призер XVIII Зимових Олімпійських ігор 1998 (м. Нагано, Японія) в індивідуальній гонці на 20 км з стрільбою на чотирьох вогневих рубежах. Чемпіон світу в естафетній гонці з стрільбою на двох вогневих рубежах (Чемпіонат світу 1999, м. Контіо-Лахті, Фінляндія), срібний призер чемпіонату світу в естафетній гонці 4×7,5 км з стрільбою на двох вогневих рубежах (Чемпіонат світу 2001, м. Поклоука, Словенія), бронзовий призер чемпіонатів світу в естафетній гонці 4×7,5 км з стрільбою на двох вогневих рубежах (Чемпіонат світу 1996, м. Рупольдинг, Німеччина; Чемпіонат світу 2003, м. Ханті-Мансійськ, Росія). В розіграшу кубків світу 1995–2006 провів 282 гонки (здобув 6 золотих, 5 срібних, 11 бронзових нагород). Срібний призер чемпіонатів Європи (1996, 2003), бронзовий призер чемпіонатів Європи (2003, 2005), чемпіон світу з літнього біатлону (2001).

Айдаров Олексій Петрович

Прапор штату Айдахо

Капітолій штату Айдахо (м. Бойсе)

З 2006 виступав за збірну команду України. Завершив спортивну кар'єру 10.06.2008.

В. П. Карленко

Айдахо (Idaho) — штат на Пн. Зх. США в групі гірських штатів. Офіційне прізвисько — «Штат-самоцвіт». Девіз — «Буде завжди». Столиця і найбільше місто — Бойсе (205,7 тис. осіб, 2010). Тер. — 216,6 тис. км² (14-й в США), нас. — 1567,7 тис. осіб (2010, 39-й в США), густота нас. — 7 осіб/км². Протяжність А. з Пд. на Пн. становить 264–771 км, зі Сх. на Зх. — 72–491 км; межує зі шт. Монтана, Вайомінг (на Сх.), Юта, Невада (на Пд.), Орегон, Вашингтон (на Зх.) і канад. провінцією Британська Колумбія (на Пн.). А. розташований на Зх. від континентального вододілу, містить 8 значних геол. провінцій віком від 16 млн років до понад 1,4 млрд років. Місцевість штату переважно гориста. Східний край Колумбійського плато, зх. відроги Скелястих гір, пн. пасма плоскогір'я Великого Басейну і переважно рівнинна долина р. Снейк (займає бл. чверть площі штату), що утворюють найглибший в Пн. Америці каньйон Хеллз (завглибшки 2330 м). Найвища точка штату — г. Бора-Пік (3862 м) на хребті Лост-Рівер Скелястих гір, найнижча (216 м) — у місці злиття річок Кліруотер і Снейк, серед. висота — 1520 м над рів. м. В А. понад 2 тис. озер (пл. водної поверхні — 2123 км² або бл. 1 % тер.), найбільше озеро — Панда-Орей (пл. 383 км², довжиною 105 км і глибиною до 350 м). Найбільші річки штату — Снейк, Кліруотер, Семон, Бойсе і Паєтт. Клімат континент., переважно помірний, на Пд. штату до аридного. Серед. т-ра січня — –2–7 °С, липня — +20–25 °С, кількість опадів — 200–500 мм/рік. Вегетаційний період змінюється від бл. 200 днів (на Пн. Зх.) та 125–150 днів (у бас. рр. Снейк, Бойсе і Паєтт) до мінімального (у високогірних районах). Землі високогір'я використовуються як пасовиська. У межах штату зростає бл. 3000 аборигенних рослин, зокрема, понад 20 видів

дерев (тсуга, туя, тополя, сосна, ялиця, модрина та ін.). Ліси займають 41 % пл. штату. Типовими представниками ссавців є вапіті, лось, вилоріг, сніжна коза, барibal (чорний ведмідь) і пума; з невеликих — канадський бобер, койот, лисиця, ондатра, ласка, видра, борсук, норка, кунія, бурундук та ін. У водоймах водяться представники родин лососевих, зокрема форель і сити,

окуневих та ін. Дослідження А. почалося (1805) експедицією амер. першопрохідців М. Льюїса (1774–1809) і В. Кларка (1770–1838). Згодом на тер. нинішнього штату з'явилися торговці хутром (1809–1834) та місіонери (1830–1850-ті). У 1860 перше постійне поселення заснували мормони. Знайдені багаті родовища золота спричинили «золоту лихоманку». 1890 А. отримав статус (43-го) штату США. Нині пн. і центр. частини штату майже недоторкані цивілізацією, тут збереглися дрімучі ліси, гірські ущелини, кряжі, каньйони та водоспади. Найбільші (після столиці Бойсе) міста штату (2010) розташовані в долині р. Снейк: Нампа (засн. в 1886, нас. — 81,6 тис. осіб), Айдахо-Фолс (1864, 56,8 тис. осіб) та Покателло (1834, 54,3 тис. осіб). Важливою складовою економіки А. є с. г., штат займає перше місце в США з вирощування картоплі (30 % в країні), форелі, пелюшки (гороху посівного) і сочевиці. Розвинені харчова, деревообробна, маш.-буд. і хім. пром.-сті, а також вир-во паперу, електроніки, видобування срібла і золота з родовищ. В А. знаходиться перший нац. парк в світі — Йеллоустонський національний парк (1 % тер.), що є об'єктом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (1978), 30 парків штату, 2 нац. іст. пам'ятки, 7 нац. заповідників та ін. природні об'єкти.

Лит.: Capace N. Encyclopedia of Idaho. Somerset Publishers, 2001; Steffoff R. Idaho. New York, 2008; Hailey J. The History of Idaho. London, 2009; Smith K. Symbols of Idaho. Webster's Digital Services, 2011.

Айдукевич, Казімеж (Ajdukiewicz, Kazimierz; 12.12.1890, м. Тернопіль, тепер Україна — 12.04.1963, м. Варшава, Польща) — філософ, логік. 1912 закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту (навчався у Я. Лукасевича та К. Твардовського). 1920–1930 — один із активних членів Львівсько-варшавської філософської школи. 1921–1926 — доцент Львів. ун-ту. Після Другої світової війни обіймав посаду ректора Познан. ун-ту ім. А. Міцкевича, від 1954 — проф. Варш. ун-ту, редактор журн. «Studia logica». Особливістю замкнених мов. систем вважав відсутність в них термінів, значення яких не залежить від системи, значення всіх термінів системи змінюється після додавання в неї нових термінів. Якщо хоча б одне висловлювання однієї системи не має свого перекладу в ін., то така система понять вважається «взаємонеперекладною» (обґрунтував у праці «Наукова перспектива світу»; 1934). Відповідно, зміна понятійного апарату зумовлює зміну терміну «істинний». Таким чином, «образ світу» утворює «концептуальний каркас», який є сукупністю значень «взаємперекладних» мов. Радикальний конвенціоналізм був спробою А. описати емпір. знання. Після 1936 відмовився від «радикального конвенціоналізму», який передбачав можливість ототожнення наук. теорії із замкненою мовн. системою, проте не витримав критики. А. розробляв логіко-сем. концепцію значення: значення та зміст терміна визначає спосіб його вживання в конкретній концептуальній системі. Отже, смисл мають ті слова, які наз. один і той самий предмет у різних системах. Розв'язання філос. питань можливе завдяки використанню логіки, а через теорію пізнання можна отримати твердження про реальність. Одним із гол. аналіт. методів дослідження вважав метод парафраз. На пізньому етапі творчос-

ті звернувся до крайнього емпіризму («Проблема емпіризму і концепція значення»; 1964). Оsn. праці: «Основні напрямки філософії» («Główne kierunki filozofii»; 1923), «Картина світу та понятійний апарат» («Obraz świata i aparatura pojęciowa»; 1934), «Про значення висловлювань» («O znaczeniu wyrażen»; 1931), «Епістемологія та семантика» («Epistemologia i semantyka»; 1948), «Завдання та напрямки філософії» («Zagadnienia i kierunki filozofii»; 1949), «Прагматична логіка» («Logika pragmatyczna»; 1965), «Мова та пізнання» («Język i poznanie. Wybór pism»; 1960–1965) та ін.

Пр.: Картина мира и понятийный аппарат // Философия науки. 1996. Вып. 2: Гносеологические и логико-методологические проблемы.

Лит.: Воленський Я. Львовско-Варшавская философская школа. Москва, 2004; Синиця А. Історія логічних досліджень у Львівському університеті (XVII — 1-й. пол. XX ст.) // Вісник Львів. ун-ту. 2011. Вип. 14.

Л. С. Боднарчук

Айец, Франческо (Гайез; Hayez, Francesco; 10.02.1791, м. Венеція, тепер Італія — 21.12.1882, м. Мілан, Італія) — художник, представник романтизму. Народився у бідній сім'ї: батько — виходець із Франції, мати — з о. Мурано неподалік м. Венеції. А. був наймолодшим з п'яти братів і виховувався у сестри своєї матері. А. з дитинства захоплювався малюванням, тому його віддали на навчання до художника-реставратора.

Айдукевич Казімеж

Айец Франческо.
Меланхолия

Протягом трьох років А. навчався у художника Ф. Маджотто. 1809 А. виграв конкурс, влаштований Венеціанської академією, після чого впродовж року навчався в Академії Сан-Лука в Римі. А. залишався в Римі до 1814, потім переїхав до м. Неаполя, де за завданням Й. Мюрата створив свою гол. роботу — картину «Одіссей в палаці Алкіноя» (1813–1815). У сер. 1830-х переїхав до

Мілана. 1850 став директором Академії Брера. Творчість А. пов'язана з іст., реліг., міфол. сюжетами. Серед найвідоміших творів А.: «Рінальдо і Арміда» (1814), «Хрестоносці біля стін Єрусалима» (1838–1850), «Двоє Фоскарів» (1844), «Сицилійська вечірня» (1821–1822; 1846), «Марія Стюарт, яка сходить на ешафот» (1827); портрети А. Мандзоні (1841), К. Кавура (1864), Дж. Россіні (1870). Здійснив розписи в галереї К'ярамонті (Ватикан, 1816–1817), Палаццо Наполеоніко (тепер Музей Коррер, 1817) у м. Венеції.

Оцінити творчість А. доволі складно, оскільки він часто не підписував і не датував свої роботи (зазначена на його картинах дата могла засвідчувати дату продажу роботи, а не її створення). Здебільшого А. малював одні й ті ж композиції у кількох екземплярах із мінімальними відмінностями або без них.

Лит.: Mazzocca F. F. Hayez: dal mito al bacio. Venezia, 1998; Федотова Е. Д. Ф. Айец. Москва, 2001; Tsaneva M. Francesco Hayez: 85 Paintings. Raleigh, 2014.

Айєр. Альфред Джулс (Ayer, Alfred Jules; 29.10.1910, м. Лондон, Велика Британія — 27.06.1989, м. Лондон, Велика Британія) — філософ, представник неопозитивізму (логічного емпіризму), прихильник емотивізму. Намагався поєднати ідеї брит. емпіристів із логічним позитивізмом у власному «удосконаленому реалізмі». Закінчив Оксфорд. ун-т. 1932–1933 брав участь у засіданнях Віден. гуртка, підтримуючи позицію М. Шліка щодо фіксації «протокольними» реченнями чуттєвого досвіду індивідів. Викладав у Лондон. ун-ті, а 1959–1978 — в Оксфорд. ун-ті. 1965–1970 був президентом Брит. гуманіст. асоціації. Першу працю «Мова, істина та логіка» написав 1936 та одразу ж отримав світове визнання, запропонувавши за критерій осмислення речення емпір. верифікацію (судження, які не піддаються верифікації, або не є тавтологіями, філософ уважав безглуздими). Відповідно речення метафіз., етич., естет., теол. тематики не можуть бути ні істинними, ні хибними, а, отже, є безглуздими, виникають унаслідок логічних і лінгвістичних помилок. Метафіз. питання про природу реальності називав найбільш хибними. Етич. судження лише виражають людські емоції та почуття, відповідно, до них неможливо застосувати принцип верифікації; поняття етич. проблематики є псевдо-поняттями, а ціннісні судження позбавлені змісту. Та кож реліг. висловлювання неможливо ні обґрунтувати, ні спростувати, тому вони не є осмисленими, мають лише емоційне навантаження; такі поняття як, напр., «Бог», чи висловлювання «Бог існує» або «Бога не існує» позбавлені сенсу. На ранньому етапі творчості верифікацію розділяв на сильну та слабку. Фіз. об'єкти — логічні конструкції. Відмовився від ідеї існування «базисних висловлювань» та визнав, що завжди існує можливість логічної помилки. На пізньому етапі творчості звернувся до проблем філософії свідомості та причинності. Осн. завданням філософії вважав аналітичну діяльність щодо перевірки достовірності знання та пояснення наук. понять. Осн. праці: «Підстави емпіричного знання» («The Foundations of Empirical Knowledge»; 1940), «Проблема знання» («The Problem of Knowledge»; 1956), «Концепція особистості» («The concept of a person»; 1963), «Рассел і Мур: спадщина аналітичної філософії» («Russell and Moore: The

Analytical Heritage»; 1971), «Походження прагматизму» («The Origins of Pragmatism»; 1968), «Головні питання філософії» («The Central Questions of Philosophy»; 1973), «Філософія в 20 сторіччі» («Philosophy in the Twentieth Century»; 1982), «Воля і мораль» («Freedom and Morality and Other Essays»; 1984) та ін.

Пр.: What I Believe // Humanist. 1966. Vol. 81; Р о с. п е р е к л. — Язык, истина и логика // Аналитическая философия. Избранные тексты. Москва, 1993.

Лит.: Никоненко С. В. Аналитическая философия. Основные концепции. Санкт-Петербург, 2007.

Л. С. Боднарчук

Айзекс. Бун Шеріл (Isaacs, Boone Cheryl, 1949, м. Спрингфілд, шт. Массачусетс, США) — фахівець з маркетингу і зв'язків із громадськістю в кіногалузі. З багатодітної родини службовця. Закінчила 1971 приват. ун-т «Віттєр коледж» (м. Віттєр, шт. Каліфорнія) за спеціальністю «політолог». Від 1977 працювала в рекламних агентствах голлівудських компаній: «Columbia Pictures», «Paramount Pictures», «New Line Cinema» (в останній — президент її рекламного деп. в 1997–1999) та ін. Засновник власної рекламної компанії «СВІ Enterprises». Здійснювала рекламне забезпечення фільмів: «Близькі контакти третього виду» С. Спілберга (1977), «Хоробре серце» М. Гібсона (1995), «Король говорить!» Т. Хупера (2010) тощо. 2013 обрана президентом Амер. академії кінематографічних мист-в і наук. Стала першою афроамериканкою — президентом академії і третьою жінкою — президентом за всю історію існування академії. Переобиралася на цю посаду тричі. Прихильниця реорганізації академії. Її зусилля спрямовані на оновлення складу академії, поповнення її молодими фахівцями кіногалузі з різних верств населення. А. виступає за расове й етнічне різноманіття установи, за значні зміни в правилах номінації на премію «Оскар» тощо. Підтримала ідею створення Музею Амер. кіноакадемії в Лос-Анджелесі. Знялася в 6 фільмах у невеликих ролях-камео («Оскар. Історія Голлівуду», 2014 та ін.).

Лит.: Sperling N. Cheryl Boone Isaacs is ready for the spotlight // Los Angeles Times. 2013. 1 August; Hyo-won Lee. Busan: Cheryl Boone Isaacs on the Rise of Asian Cinema and Promoting Diversity in the Academy // The Hollywood Reporter. 2015. 6 October.

Т. Д. Мороз

Айзенк. Ганс Юрген (нім. Eysenck, Hans Jürgen, англ. Eysenck, Hans Jurgen; 04.03.1916, м. Берлін, Німеччина — 04.09.1997, м. Лондон, Велика Британія) — британський психолог німецького походження, автор факторної теорії особистості та психологічних тестів для визначення рівня інтелекту; один із фундаторів підходу особистісних рис у психології. Навчання розпочав на філос. ф-ті Берлін. ун-ту. Після приходу нацистів до влади в Німеччині емігрував до Франції (1934), потім до Великої Британії (1935). Вивчав історію та л-ру в Бургунд. ун-ті, психологію в Лондон. ун-ті. Доктор соціології Лондон. ун-ту (1940). 1939–1945 працював психологом-експериментатором у шпиталі Mill Hill Emergency, займався реабілітацією військових. 1946–1955 — завідувач заснованого ним від-ня психології при Ін-ті психіатрії Королів. шпиталю Моудслі; 1955–1983 — гол. психіатр Королів. шпиталю Моудслі та психіатричної

Айєр Альфред Джулс

Айзекс Бун Шеріл

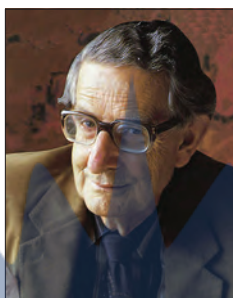
лікарні Бедлам. 1949–1950 — запрошений професор Ун-ту шт. Пенсильванія (США). 1955–1983 — професор Ін-ту психології при Лондон. ун-ті, з 1983 — почес. професор психології. Наукові погляди. А. — автор 84 книг та 1094 статей. Був засновником і редактором наук. журн. «Personality and Individual Differences» та «Behaviour Research and Therapy». Автор трифакторної теорії особистості, що передбачає здійснення психодіагностики із залученням показників:

1) Екстраверсія — інтроверсія. Учений переосмислив упроваджені К. Г. Юнгом терміни *екстраверсія* та *інтроверсія*, які той розумів як різноспрямовані типи лібіді. Критерієм відмінностей між цими типами особистостей А. визначив рівень збудження кори головного мозку, який нижчий в екстравертів та вищий в інтровертів. 2) Нейротизм — емоційна стабільність. *Нейротизм* А. розглядав як показник емоційної збудженості індивіда. Поеднання високих показників екстраверсії та нейротизму є ознакою істерії, а інтроверсія та нейротизм — стан тривоги чи реактивної депресії. А. розглядав невротичні симптоми як умовні рефлекси, тому поведінка, що призводить до уникнення рефлекторного подразника і ліквідує тим самим тривожність, є самоцінною.

3) Психотизм — сила Супер-Его. Психотизм — характеристика самооцінки людини, рівень асоціальності, егоїстичності, емпатії. Виражений психотизм сприяє конфлікту між індивідом та соц. групою, перешкоджає соц. адаптації. А. був переконаний, що основою індивідуальних відмінностей є, насамперед, спадковість та біол. складники. Натомість дит. переживання, соц. оточення та сексуальні інстинкти майже не впливають на формування особистості. Вивчаючи когнітивні функції мозку А. активно піддавав критиці психоаналіз З. Фрейда, наголошуючи на низькій ефективності вербальних методів терапії.

Тести Айзенка Ганса Юргена. У період Другої світової війни в процесі реабілітаційної діяльності виявив недосконалість традиційних методів діагностики псих. розладів, зокрема, тести вчених 19 ст. В основу діагностики поклав систему вимірів, оперту на основні риси особистості. Для цього вчений створив психол. питальник: «Моудльський медичний питальник» (MMQ, 1947) — для диференціації істеричних і дистимічних розладів; «Моудльський особистісний питальник» (MPI, 1956) — для діагностики екстраверсії — інтроверсії та нейротизму. У 1963 А. разом із колегами розробив «Особистісний питальник Айзенка (EPI)» для визначення складників екстраверсії — інтроверсії та нейротизму. Екстраверсію — інтроверсію, нейротизм та психотизм вивчали й раніше, однак саме А. запропонував питальники, що дають можливість оцінювати ступінь вираженості цих рис, здійснювати факторний аналіз даних, отриманих на великих вибірках.

На поч. 1950-х А. створив тест інтелекту (intelligence quotient), що став одним із найпопулярніших у психології. В IQ-тесті взята до уваги оцінка рівня загального, образного, математичного та словесно-логічного мислення. А. розробив цей тест на основі робіт франц. психолога А. Біне, що вивчав розумові здібності дітей.

Айзенк Ганс Юрген

Айзенштадт Шмуель Ноах

Та.: Dimensions of Personality. London, 1947; The Scientific Study of Personality. London, 1952; Manual of the Maudsley Personality Inventory. London, 1959; Eysenck H. J., Eysenck S. B. G. Manual of the Eysenck Personality Inventory. London, 1964; Eysenck H. J., Rachmann S. The Causes and Cures of Neuroses. London, 1965; The Biological Basis of Personality. Springfield, 1967; П о с п е к т. — Интеллект: новый взгляд // Вопросы психологии. 1995. № 1; Структура личности. Москва, Санкт-Петербург, 1999; Психология: Польза и вред. Смысл и бессмыслица. Факты и вымысел. Минск, 2003.

Лит.: Зейгарник Б. В. Теории личности в зарубежной психологии. Москва, 1982; Роменец В. А. История психологии XX столетия: Навч. посібник для студ. вузів. 2-ге вид., стереотип. Київ, 2003; Хейл Л. А. Теории личности: Основные положения, исследования и применение: уч. пособие для студ. вузов по спец. психологи / Пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова. 3-е междунар. изд. Санкт-Петербург, Москва, Харьков, Минск, 2005.

Айзенштадт, Шмуель Ноах (івр. שמואל שטיינמאן, англ. Eisenstadt, Shmuel Noah; 10.09.1923, м. Варшава, Польща — 02.09.2010, м. Тель-Авів, Ізраїль) — соціолог, фахівець із питань теорії цивілізацій та соціального розвитку, модернізації, порівняльних досліджень.

Вищу освіту здобув на соціологічному ф-ті Єврейського ун-ту в Єрусалимі. У студентські роки поділяв наук. погляди філософа М. Бубера; 1947 під його керівництвом захистив дис. «Сутність і кордони соціального». 1947–1948 А. був постдокторантом в Лондон. школі економіки. Після завершення навчання 1948–1962 в Єврейському ун-ті проводив семінари із компаративного соціол. аналізу політ. систем. Із 1950 — зав. каф. соціології, з 1959 — на посаді професора. 1955–1956 — стипендіат Центру перспективних досліджень у галузі поведінкових наук у Каліфорнії. Упродовж цього періоду відвідав низку наук. центрів США (Гарвард, Чикаго, Принстон), де працював із провідними амер. соціологами, досліджуючи іст. бюрократичні імперії. У 1950-х А. працює над питаннями інтеграції імгрантів в ізраїльське сусп-во, проблематикою зміни покоління. Підсумкові роботи: «Поглинання іммігрантів» («The Absorption of Immigrants»; 1954), «Від покоління до покоління. Вікові групи і соціальна структура» («From Generation to Generation. Age Groups and Social Structure»; 1956).

Із серед. 1960-х, ще виразніше в 1970-ті А. підтримує й розвиває ідеї структурного функціоналізму Т. Парсонса. У працях «Політична система імперій» («The Political System of Empires»; 1963), «Модернізація, протест і зміни» («Modernization, Protest and Change»; 1966), «Ізраїльське суспільство» («Israeli Society»; 1967) А. описав структуру і розвиток ізраїльського сусп-ва, що виникли в процесі соц. диференціації. Водночас вивчає проблематику модерну і соціологічної теорії, зокрема, виконує порівняльні дослідження модернізацій і цивілізацій, механізмів соц. солідарності в різних сусп-вах. Результати представив у роботах «Традиція, зміни і модерність» («Tradition, Change and Modernity»; 1973), «Різновиди соціології» («The Forms of Sociology»; 1976), «Револуція і трансформація суспільств» («Revolution and Transformation of Societies»; 1978). На цьому етапі наук. діяльності А. інтерпретував сучасність як особливий тип цивілізації, що виникла в Європі і поширилася по всьому світу. Ця засаднича теза

його тлумачення «цивілізації осьового часу» розвинута в роботах: «Європейська цивілізація в порівняльній перспективі» («European Civilization in a Comparative Perspective»; 1987), «Японська цивілізація — порівняльний огляд» («Japanese Civilization — A Comparative View»; 1996), «Парадокси демократії: перервність, безперервність і зміни» («Paradoxes of democracy: fragility, continuity, and change»; 1999). Результатом аналізу культур «осьового часу» стало нове тлумачення феномену цивілізаційного розвитку.

В останній період учений розроблює тематику «множинності форм модерну»: «Фундаменталізм, сектантство і революція: яacobінський вимір модерності» («Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: The Jacobin Dimension of Modernity»; 2004), «Множинні модерності: Der Streit um die Gegenwart» («Multiple Modernities: Der Streit um die Gegenwart»; 2007).

А. був членом Ізраїльської академії наук, Амер. академії наук і мистецтв, а також почес. доктором Тель-Авів. ун-ту, Гарвард. ун-ту, ун-ту м. Гельсінкі. Лауреат премій Бальцана (1988), Макса Планка (1994), Амалфі (2001), Хольберга (2006).

Лит.: Дубин Б. В. Культурные ориентации, идеологические группы и динамика традиционных обществ в работах Ш. Эйзенштадта // Критический анализ буржуазных теорий модернизации. Москва, 1985; Словарь-справочник по социологии. Москва, 2011; Гринин Л. Е., Ильин И. В., Коротаев А. В. Универсальная и глобальная история: Эволюция вселенной, земли, жизни и общества. Волгоград, 2012.

В. В. Чепак

Айзеншток Ієремія Якович

Айзеншток, Ієремія Якович (04.03.1900, м. Єлисаветград, тепер м. Кропивницький, Україна — 27.06.1980, м. Ленінград, тепер м. Санкт-Петербург, РФ) — літературознавець, бібліограф, дослідник української та російської л-ри 19 ст., кандидат філол. наук (з 1935). Закінчив іст. філол. ф-т Харків. ун-ту (1921; учень М. Сумцова, О. Білецького). З 1922 — аспірант н.-д. каф. європ. культури, з 1925 — її наук. співробітник. 1926–1929 — наук. співробітник н.-д. каф. літературознавства Харків ун-ту, з 1926 — учений секретар новоствореного Ін-ту Т. Г. Шевченка у м. Харкові (тепер Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України), де розгорнув активну роботу зі збирання й наук. вивчення укр. літ. спадщини. Зусиллями А. в межах обміну культур. цінностями ін-ту було передано з б.-к. архівосховищ і музеїв міст Москви і Ленінграда автографи, малюнки й офорти Т. Шевченка. Подарував ін-ту власну колекцію автографів Т. Шевченка, П. Куліша, І. Манжури, Я. Щоголева та ін. 1931–1934 працював у Партвидавці ЦК КП(б)У. Від 1934 — в Ін-ті рос. л-ри (Пушкінському домі) у м. Ленінграді. 1941 пішов на фронт добровольцем. Після війни працював у Н.-д. ін.-ті театру і музики, викладав у Київ. і Ленінград. ун-ті на каф. рос. л-ри, згодом — на каф. слов'ян. мов та л-р, очолював секцію худ. перекладу Ленінград. секції Спілки письменників РРФСР.

А. — автор бл. 600 праць, серед яких праці про творчість Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, І. Франка та ін. Особливу увагу приділяв проблемам текстології. Упорядкував серію творів письменників 19 ст. «Українські пропелі», з якої

побачив світ тільки один том (1929). Здійснив текстологічну підготовку академічних та ін. видань творів П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, М. Коцюбинського, І. Манжури, І. Франка, Т. Шевченка, М. Гоголя, М. Некрасова, І. Тургенєва, Г. Успенського, М. Чернишевського та ін. Зокрема, підготував перше повне коментоване видання щоденника Т. Шевченка (1925), кілька видань його поет. творів, уклав коментарі до двох п'ятимних видань творів Т. Шевченка у рос. перекладах (1955–1956; 1964–1965). Серед праць: «Шевченко і народна пісня» (1938), «Шевченко і фольклор», «Шевченко і Брюллов» (обидві — 1939) та ін. Брав участь у наук. шевченківських конференціях, у збірниках праць яких публікував статті.

Осн. праці А. у галузі бібліографії: «Показчик літератури з поезики, 1900–1922» («Указатель литературы по поэтике, 1900–1922», у співавт. з І. Кагановим; 1923); доповнення до показчика О. Гуцала «Ucrainica: Книжки й неперіодичні видання рр. 1914–1917» (1918) і М. Баженова «Григорий Федорович Квитка-Основьяненко» (1919), стаття «Українська журнальна бібліографія» (1923); рецензії на низку довідково-бібліограф. видань — «Українознавство» С. Єфремова (1920), «Т. Г. Шевченко: Матеріали для бібліографії за рр. 1903–1921» М. Яшека (1922), «Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 роки» Д. Дорошенка (1925), «Українська мемуаристика, 1914–1924» І. Калиновича (1925), «Русская литература от символизма до наших дней» Є. Нікітіної (1926), «Десять років української літератури (1917–1927)» О. Лейтеса та М. Яшека (1928), «Теория литературы» С. Балухатого (1929). Видав пам'ятку укр. бібліографії 19 ст. «Опись книгам, принадлежащим Т. Г. Шевченку» Ф. Лазаревского (1923). Архів А. зберігається в Ін-ті л-ри НАН України, особиста б.-ка (близько 11 тис. одиниць) — у Нац. б-ці України ім. В. Вернадського. Низка праць дослідника залишилися неопублікованою, частину наук. спадщини втрачено.

Пр.: Шевченкознавство — сучасна проблема. І. До тексту Шевченкових творів. Харків, 1922; До історії видань творів Г. Ф. Квітки. Київ, 1927; Студії над текстами І. Котляревського // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1927. Кн. 10; П. Гулак-Артемовський: Матеріали до біографії та історично-літературної оцінки. Харків., 1927; Г. Ф. Квітка і М. П. Погодін (До історії літературних відносин) // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і поч. XX ст. 1928. Кн. 2; Безсоновщина (3 матеріалів до життєпису О. О. Потебні) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1928. Кн. 16; І. Манжура і О. Потебня // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1929. Кн. 21–22; 3 юнацьких літ М. Драгоманова // Україна. 1929. Кн. 33; До етнографічних планів 1840-х рр. // За сто літ. Матеріали з громад. і літ. життя України XIX і поч. XX ст. 1929. Кн. 4; Г. Ф. Квітка і П. О. Куліш // За сто літ. Матеріали з громад. і літ. життя України XIX і поч. XX ст. 1930. Кн. 5; Листи М. Костомарова до А. Краєвського // За сто літ. Матеріали з громад. і літ. життя України XIX і поч. XX ст. 1930. Кн. 68; Судьба літературного наслідства Т. Г. Шевченко // Литературное наследство. Москва, 1935. Т. 19/21; Як працював Шевченко. Київ, 1940; Поет-демократ Леонид Николаевич Третьяков. 1839–1905. Ярославль, 1954; Із розшукуів про Шевченка // Збірник праць 5-ї наукової шевченківської конференції. Київ, 1957; «Подражаніє сербському»

Т. Шевченка // Збірник праць 8-ї наукової шевченківської конференції. Київ, 1960; Невідомі та призабуті спогади про Т. Г. Шевченка // Вітчизна. 1961. № 3; Українські поети-романтики // Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. Київ, 1968; Петро Гулак-Артемівський // Гулак-Артемівський П. Твори. Київ, 1970; Автобіографія. Вибрані листи (1910-ті – 1920-ті роки). Київ, 2003.

Лит.: Кирилюк Є. П. Сімдесятиліття Ієремії Айзенштока // Радянське літературознавство. 1970. № 6; Кирилюк Є., Павлюк М. Любов і неспокій ученого: до 80-річчя з дня народження І. Я. Айзенштока // Літературна Україна. 1980. 11 березня; Ієремія Якович Айзеншток // Радянське літературознавство. 1980. № 8; Листи Максима Рильського до Ієремії Айзенштока // Літературна Україна. 2000. 13 квіт.; Бажинов І. Шевченкознавчі обрії Ієремії Айзенштока // Шевченків світ: Науковий щорічник. 2008. Вип. 1.

О. В. Боронь

Айзлі, Дон Фултон (англ. Eisele, Donn Fulton; 23.06.1930, м. Колумбус, США — 02.12.1987, м. Токіо, Японія; похований на Арлінгтонському національному цвинтарі, США) — 30-й космонавт світу і 19-й астронавт США. Закінчивши (1952) Військ.-мор. академію США, пройшов льотну підготовку й здобув (1954) кваліфікацію військ. пілота. 1954–1956 — пілот літака-перехоплювача. Здобув (1960) у Технологічному ін-ті військ.-повітр. сил (ВПС) ступінь магістра наук з астронавтики. До осені 1961 — інженер з авіаційно-космічної зброї і ракетних двигунів на базі ВПС Райт-Паттерсен. Після підготовки в Аерокосмічній школі пілотів-дослідників ВПС (Air Force Aerospace Research Pilot School) служив пілотом-інструктором. Потім — пілот-випробувач та інженер у Центрі спец. видів зброї ВПС (Air Force Special Weapons Center) на базі Кіртленд в шт. Нью-Мексико. Зарахований (жовтень 1963) до загону астронавтів NASA під час третього набору. Був призначений (наприкінці 1965) пілотом в осн. екіпаж першого пілотованого польоту космічного корабля «Аполлон» (Apollo), але під час підготовки зламав плече і вимушено перейшов до екіпажу дублерів. Виконав політ у космос протягом 11–22.10.1968 як пілот командного модуля космічного корабля «Аполлон-7». Тривалість польоту становила 10 діб 20 год 9 хв 3 с. Дублер пілота командного модуля в екіпажі космічного корабля «Аполлон-10». Згідно з планами мав увійти до складу осн. екіпажу космічного корабля «Аполлон-13» чи «Аполлон-14». Але з особистих причин залишив (1970) відділ астронавтів NASA. Упродовж 1970–1972 — тех. помічник з пілотованих польотів у Н.-д. центрі в Ленглі (NASA Langley Research Center). У червні 1972 вийшов у відставку з ВПС. Директор (1972–1974) від-ня Корпусу миру (U. S. Peace Corps) в м. Бангкоці (Таїланд). До кінця життя працював на керівних посадах у кількох приватних компаніях США. Нагороджений медаллю «Леґіон пошани» (Legion of Merit), Хрестом «За видатні льотні заслуги» від ВПС (Air Force Distinguished Flying Cross), медалями NASA «За виняткові заслуги» (NASA Exceptional Service Medal) і «За видатні заслуги» (NASA Distinguished Service Medal). Його ім'я внесено до Зали слави американських астронавтів (U.S. Astronaut Hall of Fame).

І. П. Крячка

Айзлі Дон Фултон

Айкідо

Айкідо [япон. 合気道 (писемністю кандзі), あいきどう (писемністю хірагана)] — вид спорту, бойове мистецтво, створене Моріхеем Уесібою на основі давньояпонських технік айкі-дзюцу, реформованих Сокаку Такедою у кін. 19 ст. (безпосередній попередник А. — розроблене С. Такедою мист-во дейто-рю айкі-дзюдзюцу). На розвиток А. також вплинуло середньовічне япон. бойове мист-во ягу сінкаге-рю. М. Уесіба як засновник А. носить титул засновника (кай-со) і великого учителя (о-сенсей). Назву «А.» можна перекласти як «шлях поєднання духу», «шлях єдності духу» або «духовної енергії». Особливістю А. є використання кидків і захватів, що застосовуються для нейтралізації супротивника з намаганням уникнути нанесення травм. У А. використовуються також окремі види захисної зброї, яка, як правило, застосовується лише з навч. метою для відпрацювання рухів.

Філосо. принципи А. є переосмисленням ідей сінтоїзму й релігії оомото-кьо з суттєвим впливом дзен-буддизму. М. Уесіба розробив осн. принципи А. на поч. 1920-х, оголосивши про це 1922, після отримання сертифікату на право викладати бойові мист-ва (кюдзю дайрі) від С. Такеди. Первісна назва А., яку використовував М. Уесіба, — айкі-будо (будо — загальна назва япон. бойових мист-в). Зміст навчання А. почав змінюватися ще за життя засновника цього мист-ва. Жорсткі бойові прийоми, що практикувалися у перші роки існування А., замінювалися м'якшими. В межах А. почали розвиватися різні бойові стилі, більшість із яких не є ефективними для ведення рукопашного бою, тож вважаються передусім видами спорту й філосо. системами. Станом на початок 21 ст. існують понад 30 напрямів А. Найпопулярнішим стилем А. є айкікай, створене особисто М. Уесібою. Правила А. айкікай регулюються Фондом айкікай (Японія).

Як і в ін. япон. бойових мист-вах, осн. елементи А. — стійки, рухи для пересування, блоки й бойові прийоми. Мист-во А. поділяється на два розділи: бій без зброї (тайдзюцу) й бій із використанням захисної зброї (буківаза). Осн. елементи тайдзюцу: захвати, прийоми захисту від

захватів, бойові прийоми. У рамках тайдзюцу й буківаза розроблено окремі системи прийомів для боротьби з озброєним і беззбройним супротивником. Як правило, тренування у А. відбуваються в парі, коли один супротивник (уке) нападає, а інший (наге) захищається. Оскільки навчання А. не надає можливості ефективно оборонятися проти прийомів, не передбачених його правилами, це бойове мист-во часто стає об'єктом критики.

Окрім Японії А. є популярним у США та країнах ЄС. З 1990-х цей вид спорту набув поширення й в Україні. З 1997 діє Федерація айкідо України, що займається створенням системи навч. центрів А. в регіонах, навчанням інструкторів, підготовкою укр. спортсменів до міжнар. змагань.

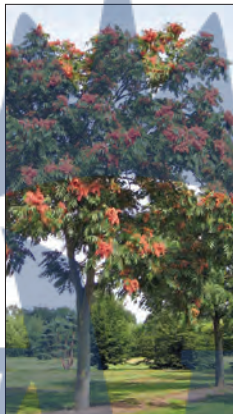
Дж.: Уєсиба М. Будо рансю (Практика будо). Москва, 2001.

Лит.: Тараторин В. История боевого фехтования: Развитие тактики ближнего боя от древности до начала XIX века; Айки-до — Искусство мира. Киев, 1996.

Айлант (*Ailanthus*) — рід рослин родини *симурубових*. Дерево заввишки 20–25 м. Листки непарноперисті, довгі (до 60–80 см) з 13–25 довгасто-яйцеподібними листочками. Квітки різностатеві, дрібні, зеленкуватого кольору, зібрані в суцвіття волоть. Квітне в червні–липні. Плід — крилатка. Бл. 10 видів, поширені, у Пд. і Сх. Азії та Австралії. В Україні зростає один вид — А. високий, або китайський ясен (*A. altissima*) — дерево до 30 м заввишки, з розлогою кроною, швидко росте, посухостійкий, але недостатньо зимостійкий. Вирощують А. з декоративною метою в садах і парках та для закріплення ярів і крутосхилів. Культивують на Пд. та Пд.-Зх. України. Поширений у Криму. Легко дичавіє. Міцну деревину використовують у пром-сті; листки — для відгодівлі гусені шовковичного шовкопряда.

Лит.: Флора СССР: В 30 т. Москва, Ленинград, 1949. Т. 15.

Аймар, Лусіана Паула (Aymar, Luciana Paula; 10.08.1977, м. Росаріо, провінція Санта-Фе, Аргентина) — спортсменка, хокеїстка на траві. Почала займатися хокеєм на траві у 7-річному віці у клубі «Атлетіко Фішертон» у рідному місті, через 6 років перейшла до клубу «Хокей клуб де Росаріо». У дитинстві захоплювалася також футболом і тенісом. Грала за низку аргентин. хокейних клубів, а також за нм. клуб «Рот Весс» (1998) та ісл. «Реал клуб де Поло Барселона» (2004). 1997 у складі юніорської збірної Аргентини взяла участь в юніорському чемпіонаті Панамериканських ігор. 1998 дебютувала у складі дорослої збірної Аргентини, яка зайняла четверте місце на Чемпіонаті світу. Усього за свою кар'єру за нац. збірну зіграла 376 матчів і забила 161 м'яч. Разом зі збірною Аргентини здобула золоті (1999, 2003, 2007) та срібну (2011) медалі Панамериканських ігор, срібні (2000, 2012), бронзові (2004, 2008) медалі Олімпійських ігор, золоті (2001, 2008, 2009, 2010, 2012, 2014), срібні (2002, 2007, 2011), бронзову (2004) медалі Трофею чемпіонів, золоті (2002, 2010), бронзові (2006, 2014) медалі Чемпіонату світу. Несла прапор Аргентини на церемонії відкриття Панамериканських ігор у Ріо-де-Жанейро (Бразилія, 2007) і Олімпійських ігор (Лондон, 2012). Уславилася чудовим дриблінгом, за що її порівнюють із аргентин. футболістом Д. Марадоною, її називають Ла Мага («Чарівниця»), Ель Дієго, Марадона хокею. Після Лондонських Олімпійських ігор стала другим аргентин. спортсменом, що здобув 4 олімпійські медалі (першим був віндсерфер К. М. Еспінола). Єдина хокеїстка, яка 8 разів стала володарем премії «Хокеїст року» Міжнар. федерації хокею на траві (2001, 2004, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, 2013). Вважається кращою хокеїсткою усіх часів. У грудні 2014 завершила спортивну кар'єру. Крім спорту також знімається як фотомодель.

Айлант. Айлант високий (*Ailanthus altissima*)

Аймар Лусіана Паула

Лит.: Calvano L. Luciana Aymar, corason de liona. Barcelona, 2010; Olympic Field Players of Argentina: Luciana Aymar, Magdalena Aiceda, Agustina Garcia, Cecilia Rognoni, Mercedes Margalot, Jorge Lombi. Memphis, 2010.

С. В. Глухова

Аймара́ (самоназва аумаранака, аумара) — 1) Один із корінних народів Америки. А. мешкають у прикордонних районах Болівії, Перу і Чилі. Ареал — район оз. *Тітікака*, Болівійське плато, департамент Пуно (Перу), деп. Ла-Пас і Оруро (Болівія), а також Аргентина. Чисельність — бл. 3 млн осіб. А. належать до амер. гілки монголоїдної раси. Мова А. вважається спорідненою з мовою кечуа, частина дослідників об'єднує її й кечуа з аравакськими мовами у андську мовну сім'ю. Більшість А. — католики, частина також належить до *адвентистів*, *п'ятдесятників*, *мормонів* та ін. Осн. традиційні заняття А. — землеробство і тваринництво. Традиційні ремесла — ткацтво і плетіння з вовни лами й альпака, вир-во ліпної мальованої кераміки, кустарна металургія, виготовлення очеретяних човнів (уампу) та ін. Традиційно селяни-аймара займалися також вирощуванням коки.

Лит.: Buechler H., Buechler J.-M. The Bolivian Aymara. Case studies in cultural anthropology. New York, 1971; Березкин Ю. Е. Инки: Исторический опыт империи. Ленинград, 1991; Якушенков С. Н. Духовная культура аймара Перу и Боливии. Астрахань, 1999; Якушенков С. Н. Семантический анализ духовной культуры Аймара. Астрахань, 2001.

В. В. Пилипенко

2) Мова, якою розмовляє народ А., що мешкає в Центральних Андах. Разом із мовою хакару (провінція Яуйос, Перу) утворює групу аймаранських (аймарських) мов, яку частина дослідників вважає окремою сім'єю, а інші науковці включають як групу до складу андської мовної сім'ї. Походить із центр. гірських районів Перу, однак ще в доколумбовий час внаслідок міграцій носії цієї мови просунулися на Пд. до оз. *Тітікака*, витіснивши мову пукіна, та далі на Пд. А., разом з *кечуа* та *іспанською мовою*, є офіційною мовою Перу (два різновиди: південна А. — 213 тис. носіїв, 2011, оцінка; центральна А. — 442 тис. носіїв, 2000, оцінка) і Болівії (998 тис. носіїв, 2014, оцінка). Її носії також мешкають у Чилі (19 тис. носіїв, 2007, оцінка) й Аргентині (30 тис. носіїв, тимчасові мігранти з Болівії, 2015, оцінка). Загальна кількість носіїв в усіх країнах — 2 589 тис. (2015, оцінка). Сучас. мова поділяється на два діалекти: центральний (аур) та південний (аус). Етимологія назви А. неясна. Вперше назва зустрічається у вигляді «аймара-ес» у хроніках П. де *Сьеса де Леона* (1553) для позначення місцевості й народу, що проживав на ній поряд із народом чанка. За відомостями

кіпукамайоків (рахівників та істориків інків, сер. 16 ст.) в д-ві інків Тауантінсуйу А. була офіційно визнаною мовою, що зафіксовано законом за часів Віракочі Інкі (14–15 ст.), й залишалася такою до часів Тупака Інкі Юпанкі, коли була замінена на кечуа. Юрист і хроніст Х. Поло де Ондегардо вперше використовує назву А. для позначення мови, що відображено в документах III Лімського собору, надрукованих 1584–1585. Тоді нею розмовляли етнічні групи аймараес, канчі, кана, кунті, кольа, лупака, пакахес, чаркас, каранга, кілька та інші. Після публікації італ. місіонером Л. Бертоніо першої граматики (1607) та словника мови А. (1608) назва стала загальнопоширеною.

А. — аглютинативна (з використанням суфіксів для побудови слів), полісинтетична мова з порядком слів підмет — додаток — присудок. Використовується графіка на основі лат. алфавіту. У мові А. три голосні звуки (/a/, /i/, /u/), для яких розрізняють два ступені довготи, але дифтонги відсутні. За присутності увулярних приголосних /q, qʰ, qʷ, χ/ високі голосні знижуються до середніх (/i/ → [e], /u/ → [o]). Приголосні в А. можуть бути лабіальними, альвеолярними, палаталізованими, велярними і увулярними. За цими ознаками А. близька до мови кечуа. Приголосних звуків — 26. Звуки не оглушуються (напр., немає різниці між [p] і [b]), але кожна приголосна має три форми: проста (без придику), гортанна і з придику. У А. є вібрант /r/, існує відмінність між альвеолярним чи палатальним для носових і латеральних звуків, а також два напівголосних (/w/ і /j/). В мові А. 4 граматичних особи (1-ша ексклюзивна, 1-ша інклюзивна, 2-га і 3-тя). За визначенням ЮНЕСКО, мова А. відноситься до таких, що перебувають у «зоні ризику» і можуть зникнути.

Лит.: Annotaciones generales de la lengua aymara. Lima, 1584; Duviols P. Un inédit de Cristobal de Albornoz: La instrucción para descubrir todas las guacas del Pirú y sus camayos y haciendas // Journal de la Société des Américanistes. 1967. T. 56. № 1; Cerrón-Palomino R. Fuentes lingüísticas // BIRA. 2002. № 29; Duviols P. Un inédit de Cristobal de Albornoz: La instrucción para descubrir todas las guacas del Pirú y sus camayos y haciendas // Journal de la Société des Américanistes. 1967. T. 56. № 1; Discurso sobre la Descendencia y Gobierno de los Incas // Betanzos J. de. Suma y Narración de los Incas. Madrid, 2004; Cerrón-Palomino R. El aimara como lengua oficial de los incas // Boletín de Arqueología PUCP. 2004. № 8; Купрієнко С. А. Источники XVI–XVII веков по истории инков: хроники, документы, письма. Киев, 2013.

С. А. Купрієнко

Айни (самоназва Utari, Aynu) — нащадки найдавніших мешканців Японії, які заселили її прибл. в 13 тис. до н. е. А. поступово витіснялися японцями з центр. районів країни і заселили о. Хоккайдо, Курильські о-ви, о. Сахалін і Пд. п-ова Камчатка. Після рад.-япон. війни 1945 більшість А. Сахалін і Курильських о-вів разом із японцями було виселено до Японії. На поч. 21 ст. А. населяють лише Пн. о. Хоккайдо (округ Хідака). Ін. групи А. асимільовано японцями, нівхами, ітельменами й алеутами. Належать до айнської підраси великої австралоїдної раси. Назва «А.» походить від слова «айну», що на хоккайдському діалекті айнської мови означає «людина». Більшість айнів віддають перевагу самоназві «утарі», що айнською мовою означає

«друг, товариш». Існує три теорії про походження А.: європеїдна (запропонована англ. науковцями у сер. 19 ст., а згодом розвинута нім. вченим, лікарем Е. фон Бельцом), австралоїдна (запропонована франц. вченими у 19 ст. й розвинута рос. у 20 ст.) і монголоїдна (запропонована у 1960-х япон. вченими). Остання теорія є найаргументованішою й підтримується більшістю науковців світу. Окремі мовознавці виявляли в мові А. лат., слов'ян., англо-нім. й індо-арійські коріння, проте жодна зі спроб встановлення зв'язку мови А. з ін. мовами не отримала широкого визнання, відтак вона вважається *ізолятом*. Більшість етнічних А. сучас. Японії розмовляють лише япон., мова А. перебуває під загрозою зникнення. Традиційні вірування А. — анімізм, витіснений буддизмом і синтоїзмом. Чисельність А. (окрім нащадків змішаних шлюбів) — бл. 23 тис. осіб у Японії (2006, оцінка) і бл. 100 осіб у Росії (п-ів Камчатка і о. Сахалін). А. на о. Хоккайдо майже цілковито асимільовано японцями, основне заняття — землеробство. Спроби відродити мову й елементи традиційного побуту А. дотепер не були успішними. 06.06.2008 япон. парламент уперше визнав А. самостійною нац. меншиною.

Лит.: Kodama S. Ainu: historical and anthropological studies. Sapporo, 1970; Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ, 1997; Рубель В. А., Коваленко О. О. Проблема етногенезу японського народу в сучасній японській історіографії // Східний світ. 2000. № 1; Poisson B. The Ainu of Japan. Minneapolis, 2002.

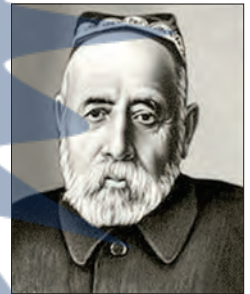
В. П. Капелюшний

Айні, Садриддін (тадж. Айні, Садриддин; справжнє ім'я — Саїдмуродзода, Садриддін; 27.04.1878, кишлак Соктаре, тепер Бухарська обл., Узбекистан — 15.07.1954, м. Сталінабад, тепер м. Душанбе, Таджикистан) — письменник, учений, громадський діяч, основоположник новітньої таджицької й один із фундаторів новітньої узбецької літератур, автор перших таджицьких повістей й роману, представник соцреалізму, академік (1951) і перший президент (1951–1954) АН Таджикистану. Писав таджиц. і узбец. мовами. Перші вірші, нариси, статті, а також повість «Бухарські кати» («Buxoro jallodlari») опубл. упродовж 1918–1920 узбец. мовою. Повість «Одіна» («Одина»; 1924), перші таджиц. романи «Дохунда» (1930) та «Раби» («Ғуломон»; 1935) — епопея про життя таджиків на межі 19–20 ст. Найбільший твір — автобіографічну повість «Спогади» («Ёддоштҳо», у 4 кн., 1949–1954; Сталін. премія, 1950) — вважають енциклопедією життя таджиц. народу. Автор моногр. про Ібн Сіну (1939), Рудакі (1940), Фірдоусі (1940), Сааді (1942), Навої (1942), Беділя (1954), Васіфі (1956); дослідження про Насафі, Мушфікі, Доніша, Лагуті, де представлено таджиц. поетів від 9 до 20 ст.; іст. праці «Історія мангітських емірів Бухари» (1922). Уклав першу антол. таджиц. л-ри «Зразки таджицької літератури» (у 3 кн., 1926) і «Короткий тлумачний словник таджицької мови» (1938, опубл. 1976). Твори А. перекладено багатьма мовами, зокрема укр. (М. Бажан, І. Гончаренко, А. Могила, О. Новицький, Є. Ребрик, М. Рильський, А. Сенкевич, П. Тичина, О. Шокало). У Поділ. р-ні Києва з 1982 функціонує бібліотека ім. С. А.

Тв.: Укр. перекл. — Одіна. Харків, 1931; Дохунда. Харків, 1934; Бухара (Спогади, 1–2 кн.) Київ, 1952; Смерть

Айни

Айні Садриддін

лихваря. Київ, 1958, 1978; Стара школа. Київ, 1959; Та-джицька поезія. Київ, 1962; Бухара (Спогади, 1–4 кн.) Київ, 1972, 1983; Смерть лихваря. Повісті. Київ, 1978; Стара школа. Повість та оповідання. Київ, 1985.

Лит.: Ребрик Е. Передмова // Айні С. Одіна. Харків, 1931; Ребрик Е. Творчість Садриддіна Айні // Айні С. До-хунда. Харків, 1934; Садриддін Айні (1878–1954). Корот-кий бібліографічний покажчик літератури / Укл. С. Ф. Семенова. Львів, 1968; Лавров С. Від Вахшу до Дніпра // Літературна Україна. 1978. 28 квіт.; Шокало О. Українською мовою // Літературна Україна. 1978. 28 квіт.; Дзюба І. М. Садриддін Айні. Нарис життя і творчості. Київ, 1987.

О. А. Шокало

Айнська мова (айн. Ainu Itak, アイヌ イタク) — мова айнів, у минулому поширена на о-вах *Хок-кайдо*, *Сахалін*, *Курильських островах* і частині п-ова *Камчатка*. Більшість дослідників вважають А. мовою-ізолятом, що не входить до жодної мовної сім'ї. Висловлювали припущення про її віддалену (на рівні *макросім'ї*) спорідненість із *індоевропейськими*, *тунгусо-манчжурськими* мовами, *японською* мовою. На підставі зразків айн. фольклору й фонет. записів усного мовлення 19–20 ст. дослідники виокремлюють від 19 до 23 діалектів А. м. Віддалені діалекти не були взаємно зрозумілими. Більшість діалектів вимерли у 20 ст. Поряд із діалектами в 19 ст. існував над-діалектний варіант А. м., яким було складено фольклорні епічні перекази («юкар» або «туй-та»), у 20 ст. покладений в основу літ. мови. На межі 19 й 20 ст. всі носії А. м. у Японії були япон.-айн. білінгвами, незнана кількість носіїв-монолінгвів залишалася лише на о. Сахалін у складі Рос. імперії (сахалін. діалект А. м. вимер у рад. період). На поч. 21 ст. кількість носіїв А. м. складає від 10 (володіння на рівні рідної мови, середній вік носіїв — понад 80 років; за оцінкою 2007) до кількох десятків осіб (як друга мова, середній вік носіїв — бл. 60 років, за оцінкою 2012). А. м. має просту фонологічну систему (12 приголосних і п'ять голосних фонем), належить до аглютинативних мов. Категорію особи й категорію суб'єкта / об'єкта дії передають за допомогою спец. префіксів, що приєднуються до дієслова. Категорію часу граматично не виражено, вона передається за допомогою лексичних засобів. А. м. властивий інверсійний порядок слів у реченні — службові частини мови перебувають у позиції до самостійних. До 20 ст. А. м. була безписемною. У 20 ст. розроблено дві системи айн. писемності: на основі лат. графіки та одного з різновидів япон. складового письма (див. *катакана*). У Рос. імперії й СРСР для словників А. м. і записів айн. фольклору епізодично використовували *кирилицю*.

Лит.: Добротворский М. Айнско-русский словарь. Казань, 1875; Patrie J. The Genetic Relationship of the Ainu Language. [Honolulu], 1982; Tamura S. 1988. The Ainu Language. Tokyo, 1988; Shibatani M. The Languages of Japan. Cambridge, 1990.

С. І. Гірик

Айнштайн, Альберт (Ейнштейн; нім. Einstein, Albert; 14.03.1879, м. Ульм, Німеччина — 18.04.1955, м. Принстон, США) — фізик, громад. діяч-гуманіст. А. народився в родині підприємця Германа Айнштайна й домогосподарки Пауліни Айнштайн (дівоче прізвище Кох) у королівстві Вюртемберг, яке 1871 приєдналось до нов. Нім. імперії. 1886 А. пішов до школи в Мюнхені,

Айнштайн Альберт

а 1888 перейшов до гімназії Лютпольда, яку залишив 1895, не завершивши навчання. 1895 А. склав на відмінно вступні іспити з фізики та математики до Цюрих. політехнікуму, однак не був прийнятий і продовжив навчання у кантон. школі Аарау. 1896 А. закінчив навчання та отримав диплом, який надав йому право бути зарекованим до Цюрих. політехнікуму. 1896 А. позбувся громадянства Вюртемберга, а 1901 отримав громадянство Швейцарії. Після закінчення навчання (1900) та отримання кваліфікації вчителя серед. школи, А. безуспішно намагався отримати посаду асистента в політехнікумі (1901). А. переїхав до Берна (1902), де працював на посаді експерта 3-го класу Берн. патентного бюро. Згодом (1906) його підвищили до експерта 2-го класу. 1907 А. подав прохання про призначення його приват-доцентом у Берн. ун-ті, однак дістав відмову. Отримав цю посаду з другої спроби (1908). А. залишив (1909) посади в патентному бюро та приват-доцента, його призначили екстраординарним професором у Цюрих. ун-ті. декретом імп. Франца-Йосипа (1911) А. призначений професором Празьк. ун-ту, тож переїхав до Праги. Обійняв посаду професора Цюрих. політехнікуму (1912). Після повернення до Цюриха А. обрали членом Пруської АН (1913). А. переїхав до Берліна, де працював професором Берлін. ун-ту та директором Фіз. ін-ту ім. кайзера Вільгельма. У 1920-х А. читав лекції в Норвегії, Данії, США (Чикаго, Бостон, Принстон) та Японії. Під час перебування в Японії став лауреатом Нобелівської премії з фізики за заслуги в обл. теор. фізики та особливо за відкриття закону фотоелектр. ефекту (1921). Після приходу до влади нацистів у Німеччині А. виїхав до США (1933), де залишився на постійне проживання і працював на посаді професора Ін-ту вищих досліджень у Принстоні (Нью-Джерсі). А. отримав громадянство США (1940), залишивши за собою також громадянство Швейцарії. До Другої світової війни А. відвідував Європу (Велика Британія, Швейцарія, Бельгія). У дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософії (1905) А. запропонував новий теор. метод визначення радіусу молекул та *Авогадро сталої*. Дис. А. вважають однією з його найфундаментальніших праць (опубл. 1906). Її результати досі застосовують, зокрема в буд-ві (рух частинок піску у цементних розчинах), екології (рух частинок аерозолів в хмарах) тощо. Результати дис. розвинені в його роботах з *броунівського руху*, для опису якого осн. є А. — Смолуховського рівняння (1905–1911). Дослідження використано для підтвердження реального існування молекул; вони лягли в основу теорії *флуктуацій*. Вивів (1905) перше флуктуаційно-дисипат. співвідношення, яке пов'язало середньо-квадрат. відхилення броун. частинки з дисипат. процесом (через *в'язкість*). Розглядаючи броун. рух як дифуз. процес, А. тлумачив його як марк. процес, що встановлює зв'язок між зміщенням однієї частинки та *дифузіїю* багатьох частинок (явище, за якого вирівнюється кількість частинок в одиниці об'єму). Т. з. марк. ланцюжки введені в фізику лише рік потому (А. Марков, 1906). В ін. важливій роботі з клас. статист. фізики А. пояснив явище критичної опалесценції (під час проходження світла крізь газ його розсіяння посилюється за деякої критичної температури) і пояснив блакитний колір неба (1910). А. належать

піонерські роботи з квант. теорії, механіки руху частинок зі швидкостями, близькими до швидкості світла c (спец. теорія відносності) та теорії гравітації, яка трактує тяжіння як прояв неевклідовості простору — часу (відносності загальної теорії). А. першим (1905) увів у фізику поняття про світлові кванти (фотони) як безмасові частинки, які рухаються зі швидкістю світла, мають імпульс (1917) та енергію. На основі положень фізики статистичної, А. визначив нову субстанцію, яку згодом назвали бозе-газом фотонів. Він заклав основи майбутньої квант. теорії, пов'язавши енергію фотонів з Планка сталою. На цій основі А. вивів закони фотоефекту та пояснив люмінесцентні та фотохім. явища. А. увів поняття корпускулярно-хвильового дуалізму електромагнітного випромінювання (1909). Цю ідею згодом використали Л. де Бройль і Е. Шрödінгер для побудови механіки квантової. А. створив квант. теорію тепломістностей тверд. тіл (1907–1911). Він увів поняття про спонтанне та індук. випромінювання (1916), ставши засновником сучасної квант. електроніки та фактично передбачивши лазери. А. сформулював релятивістське співвідношення, що описує закон збереження енергії — імпульсу (1923). Він виконав низку робіт з квант. статистики (1924–1925), відкрив Бозе — Айнштайна конденсацію. А. правомірно вважають одним із засновників квант. механіки, хоча він не поділяв погляду на неї як на статист. теорію, що пояснює лише ймовірнісний розподіл результатів експерименту. А. належить пріоритет у побудові релятивістської механіки (1905). Відомий Галілея принцип відносності, що узгоджується з механікою Ньютона, А. замінив на новий відносності принцип, який ґрунтується на двох постулатах: усі закони природи однакові в усіх інерц. системах відліку (у таких системах відліку різні положення тіл у просторі, їхні різні орієнтації та різні моменти часу є еквівалентними); швидкість поширення взаємодії є скінченною і дорівнює швидкості світла (яка не залежить від швидкості джерела світла). Виходячи з цих постулатів, А. сформулював осн. закони релятивістської механіки. З цієї теорії випливає низка наслідків, а саме: скорочення лінійних розмірів рухомого об'єкта, уповільнення часу у русом. тілі (перебіг всіх фіз. процесів уповільнюється), еквівалентність маси m та енергії E , $E = mc^2$, залежність маси тіла від його швидкості тощо. Ці та ін. т. з. релятивістські ефекти підтверджені у численних експериментах. Їх враховують у дослідженнях з фізики ядерної, фізики елементарних частинок, сучасної теорії квантової теорії. Сучасна теорія відносності зумовила появу нових філос. течій, привнесла нове мислення в фізику, примусила переглянути класичні уявлення, укорінені в фізиці та хімії з часів Ньютона. Оскільки сучасна теорія відносності не враховує явища, пов'язані з гравітацією, А. працював (1907–1915) над узагальненням цієї теорії з метою залучення тяжіння, створив теорію гравітац. поля. А. показав, що геометричні властивості простору—часу визначаються фіз. явищами та не є незмінними. Він сформулював осн. рівняння заг. теорії відносності, яке поєднує між собою геометрію простору — часу з матерією, яка породжує тяжіння, що, у свою чергу, робить геометрію неевклід. (псевдо-ріман.). На основі розв'язання цього рівняння А. першим (1915) пояснив аномалії в

орбіт. русі планети Меркурій, відкриті Левер'є (1859). Він передбачив (1907) та розрахував (1915) величину відхилення променів світла під час проходження біля мас. тіл, таких як Сонце. Це явище зафіксовано під час повного сонячного затемнення (на Пн. Бразилії, 1919). Величина зміщення світла від прямолінійного розповсюдження збіглася з розрахованою А. на базі заг. теорії відносності. А. передбачив ефект гравітаційного лінзування (подібно до того, як світло відхиляється звичайною лінзою, напромак розповсюдження електромагнітн. випромінювання відхиляється гравітац. полем мас. джерела, такого як галактика чи галактик скупчення). Цей ефект згодом підтверджений спостереженнями т. з. «хреста А.» (гравітаційного лінзування квазара, 1990), «кільця А.» (деформації світла від віддаленого джерела з утворенням зображення в формі кільця, 1998). Ін. передбачення А. щодо існування гравітац. хвиль підтверджено лише багато років потому (2016). З теорії А. випливає можливість існування областей простору—часу з настільки сильним гравітац. притяганням, що їх не можуть залишити ні частинки, ні світло (чорні діри). Ґрунтуючись на заг. теорії відносності, А. побудував першу реалістичну космічну модель Всесвіту. Згодом ця модель переросла у сучасну т. з. стандартну космічну модель, яка узгоджується із астр. спостереженнями за «розумних» значень вільн. параметрів. А. залучив до теорії космічну сталу, необхідність використання якої в рівняннях заг. теорії відносності заперечувалась до 1998, коли до неї повернулися у зв'язку із зафіксованою аномалією, — наш Всесвіт розширюється з прискоренням, тоді як від часів А. вважали, що швидкість розширення зменшується. Сучасна космологія пов'язує це прискорення з існуванням т. з. темної енергії, яка дуже добре параметризується космічною сталою А. Відкриття А. вплинули на подальший розвиток теор. фізики у 20 та 21 ст. Він заклав основи квант. теорії конденса. середовищ, релятивістської квант. теорії поля. А. висловив революційну ідею про об'єднання тяжіння з електромагнетизмом і намагався побудувати єдину теорію (1922), яка б мала бути строго причинною, в якій частинки з'являлися б у вигляді часткових розв'язків заг. рівнянь поля, а квант. постулати були б їхніми наслідками (1925–1954). Ця програма досі актуальна й частково реалізована у т. з. теорії суперструн. А. виконав низку робіт з експерим. фізики та одержав кілька патентів про вдосконалення пром. виробів. А. брав участь у сусп. житті, входив до різних громад. об'єднань, напр., був членом Комітету з інтелектуальної співпраці Ліги Націй (до 1923). А. був почес. професором майже всіх ун-тів Європи та США. А. надіслав листа президентові США Ф. Рузвельту, в якому звертав увагу на можливість застосування атомної енергії у військ. цілях, побоюючись, що нацистська Німеччина перша зробить атомну бомбу (1939). З цього листа стартував т. з. Мангеттенський проект, який А. відмовився очолити, також він не дав згоди обійняти посаду президента Ізраїлю (1952). Незадовго до Б. Рассела, А. підтримав звернення до всіх д-в відмовитись від ядерної зброї (1955).

Пр.: The Collected Papers of Albert Einstein. Vol. 1–14. 1987–2015.

Лит.: Pais A. 'Subtle is the Lord...' The Science and the Life of Albert Einstein. Oxford, 1982, 2005; Isaacson W. Einstein: His Life and Universe. New York, 2007.

В. Є. Кузьмичов

Айова (Iowa) — штат на Середньому Заході США (в центр. частині країни), названий на честь індіанського племені Айова, т. з. «Серце Америки». Офіційне прізвисько — «Штат Око Яструба». Девіз — «Ми цінимо наші свободи і збережемо наші права». Столиця і найбільше місто — Де-Мойн (209,2 тис. осіб, 2014). Тер. штату — 145,7 тис. км² (26-й в США), нас. — 3134,7 тис. осіб (2016, 30-й в США), густота нас. — 21 особа/км². Протяжність А. з Пд. на Пн. становить 320 км, зі Сх. на Зх. — бл. 500 км. Межує зі штатами *Міннесота* (на Пн.), *Висконсин*, *Іллінойс* (на Сх.), *Міссурі* (на Пд.) і *Небраска*, *Південна Дакота* (на Зх.). Вік корінних геол. порід штату збільшується із Зх. (крейдяні відклади віком 74 млн років) на Сх. (кембрійські породи віком бл. 500 млн років), а корінні породи вкриті шаром кайнозойських (потужністю до перших сотень метрів) алювіальних, льодовикових, еолових та ін. відкладів. А. — єдиний штат в США, де сх. і зх. кордони повністю формуються ріками. Штат розташований у межах Внутрішніх рівнин США, на межиріччі найбільших річок країни — *Міссісіпі* (на Сх.) і *Міссурі* (на Зх.), з характерним горбистим рельєфом та численними річковими долинами. Найвища точка штату — Хокай-Пойнт (пагорб «Соколіні Очі», 509 м), найнижча точка розташована на рівнині Кюака (146 м); серед. висота — 335 м над рів. м. Великі озера А. розташовані на північному Зх. штату, включають декілька крупних природних озер (пл. водної поверхні — 1035 км² або бл. 0,7 % тер. штату). Найбільшими є три гол. озера льодовикового походження — Біг Спіріт (пл. — 23,1 км², серед. глибина — 5,2 м), Західне Окободжі (15,6 км², 12,0 м) і Східне Окободжі

і савани (60 % тер., нині використовуються для с. г., зокрема вирощування зернових культур), луки, водно-болотні угіддя на заплавах річкових долин і заболочені льодовикові улоговини в пн. районах прерій (30 % пл. штату, використовуються переважно як пасовиська). Ліси в гірських районах займають 7 % тер. А. та ін. Перше постійне поселення європейців у межах А. засн. (1788) франц. першопрохідцем Ж. Дюбуком (1762–1810). Згодом франц. володіння в Пн. Америці (зокрема і майбутній штат А.) були продані Сполученим Штатам під час Луїзіанської покупки (1803). Перше офіційне поселення амер. колоністів на Зх. від р. Міссісіпі з'явилося в 1833. А. отримала статус території (1838) з адм. ц. в м. Айова-Сіті, статус (29-го) штату (1846), згодом столиця штату була перенесена в м. Де-Мойн (1857). За часів перетворення США на індустріальну д-ву (1870–1920) штат став житницею країни, а на Сх. штату стала розвиватися пром-сть. Понад 60 % мешканців А. проживає в містах. Найбільші міські агломерації утворилися навколо Де-Мойну (бл. 575 тис. осіб) і Давенпорту (бл. 380 тис. осіб). Найбільші міста штату (після столиці, 2014) є: Сідар-Рapidс (засн. в 1849, нас. — 129,2 тис. осіб), Давенпорт (1836, 104,6 тис. осіб), Сіу-Сіті (1854, 82,5 тис. осіб), Айова-Сіті (1839, 73,4 тис. осіб), Ватерлоо (1845, 68,4 тис. осіб) та ін. Сучасна А. є провідним с.-г. штатом США. Провідна галузь тваринництва — свилярство (найбільше поголів'я і вир-во бл. 30 % свинини в США), скотарство (молочна і м'ясна продукція), птахівництво (14 % яєць). Вирощують кукурудзу (19%), соєві боби (17%), овес тощо. Штат є найбільшим виробником спирту в країні та ін. Пром-сть А. виробляє чорні та кольорові метали, різноманітне устаткування, зокрема електричне, хімічну і поліграфічну продукцію. Харчова пром-сть спрямована на переробку с.-г. сировини (м'ясна, молочна, маслоробна, мукомольна галузі).

Лит.: Jean C. P. Landforms of Iowa. Iowa, 1991; Lynn A. M. Iowa's Archaeological Past. Iowa, 2000; Walter N. Habits of Empire: A History of American Expansionism. New York, 2009.

Ай-Петринська яйла — платоподібний масив Головного пасма Кримських гір. Простягається на 25 км від Байдарських Воріт на Зх. до Ялтинської яйли на Сх. Висота — до 1346 м (г. Рока). Круто обривається у бік Південного берега Криму скельними стінками заввишки 50–600 м, пн. і пн.-зх. схили пологі. Поширені карстові форми рельєфу. А.-П. я. складається з вапняків. У межах її виділяють 3 карстові райони Гірсько-Кримської карстової області (Зх., Центр. і Сх., Ай-Петринські) з численними карстовими ліями (понад 1800) і порожнинами, печерами (найвідоміші — Каскадна, Севастопольська, Скельська, Узунджа), колодязями й шахтами (понад 300). Багато перевалів (Шайтан-Мердвен, Байдарські Ворота та ін.). Природні ліси (бук, граб, сосна, ясен, клен) вкривають 12,6 % пл. яйли. Переважає гірськостепова та гірсько-луща рослинність з різнотравнотипчаківими і різнотравнозлаковими угрупованнями. Пд. частина А.-П. я. — у складі Ялтинського гірсько-лісового заповідника. У межах яйли — заказники (напр., *Великий Каньйон Криму*) та ін. природоохоронні об'єкти й тер. Район рекреації.

В. П. Душєвський

Прапор штату Айова

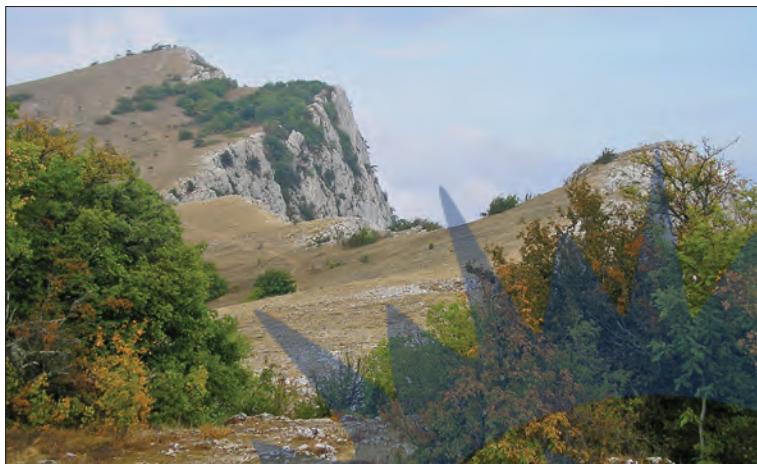
Печатка штату Айова

Капітолій штату Айова
(м. Де-Мойн)

(7,4 км², 3,1 м). Клімат штату континент. вологий, зі сніжною зимою (серед. т-ра січня коливається від –2 °С до –11 °С) та теплим вологим літом (серед. т-ра липня — +19, +30 °С). Середньорічна кількість опадів становить 710–970 мм, випадають переважно навесні та влітку. В цей період А. часто піддається ударах стихій, потерпаючи від *повеней*, *буревіїв* і *торнадо*. Природна рослинність А. — це колись високотравні прерії

Ай-Петринська яйла

Ай-Петрі — гірська вершина на Ай-Петринській яйлі Головного пасма Кримських гір, на Пн. від м. Алупки. Висота — 1234 м. Зубчасті скелі вер-

Ай-Петрі. Вид на гору Ай-Петрі з моря

шинної зони, які утворилися в результаті вивітрювання, підносяться над яйлою на 20–30 м і круто обриваються до моря. Складаються з вапняків. Численні карстові форми рельєфу (лійки, печери, шахти). На А.-П. росте бл. 600 видів деревно-чагарникових і трав'янистих рослин, на вершині — 1000-літній тис і буково-грабовий гай. З висоти 1000–800 м над рів. м. починається пояс сосни кримської, яка в першому ярусі росте з дубом, а в другому — з ялівцем колючим. Пам'ятка природи з 1947; з 1973 — у межах Ялтинського гірськолісового заповідника. Об'єкт туризму. 1986 споруджено канатну дорогу, що сполучає А.-П. з Місхором. А.-П. — найвітряніше місце Криму й України.

Лит.: Флусов В. С. Ай-Петри. (Очерк — путеводитель). Симферополь, 1971; Душевский В. П., Шутов Ю. И. Ай-Петри. Путеводитель. Симферополь, 1986.

В. Г. Єна

Айрибаба — найвища гора Туркменістану (3139 м) і гірського хребта Койтендаг (Кутітангтау), в пд.-зх. частині Паміро-Алаю (пд. продовження хребта Байсунтау). Вершина розташована на тер. Койтендагського (Чаршангінського) етрапу (р-ну) на Пд. Сх. Туркменістану біля кордону з Узбекистаном. Складена осадовими вапняковими породами з вмістом гіпсу, розвинений карст. Хребет порізаний численними

каньйонами (завглибшки до 500–700 м і завширшки кілька метрів біля дна). Гора з дуже крутими схилами; сх. урвистий схил утворює практично нездоланну для людини ділянку держ. кордону Туркменістану з Узбекистаном. Схили гори вкриті рідколіссям з арчі (ялівця) та ін. чагарниками. Клімат помірний, вершину гори вкрито снігом (листопад–травень), річна кількість опадів — бл. 400 мм. На схилах гори розташовано Койтендагський заповідник, ств. 1989 на пл. 271,4 км², охороняються унікальні гірські ландшафти хребта Кутітангтау. В передгір'ї — ефемерова напівпустеля, а в горах — субтропічні гірські степи з ссерофітними чагарниками. У резерваті зростає бл. 150 видів рослин, багато з них ендеміки; мешкають 21 вид ссавців (гвинторогий козел або мархур, туркменська рись, Тяньшанський бурий ведмідь, барс, бородань), 143 види птахів, 21 — плазунів, 2 — земноводних. Зберігаються археол. і палеонтол. пам'ятки (сліди динозаврів на плато динозаврів), система карстових вапнякових печер Кап-Кутан з протяжністю галерей понад 57 км і перепадом висот — 310 м.

10.09.2004 Меджліс Туркменістану прийняв постанову щодо перейменування А. на «Пік Великого Туркменбаші» на честь президента республіки С. Ниязова.

Лит.: Эке Ажанс Туркменистан. Анкара, 1995; Бушмакин А., Чарыев Б. Кутитанг, кладезь земли туркменской // Природа и человек. Ашхабад, 2004; Винокуров О., Кияшко Л., Магадов Х. Всё о Койтендаге: Айрыбаба, Ходжапиль, Плато динозавров, Карлюские пещеры. Ашхабад, 2006.

А. С. Івченко

Айронбрідж урочище (англ. Ironbridge Gorge) — урочище в долині р. Северн у м. Телфорд, Шропшир, Англія; з 1986 об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Займає пл. 550 га в 50 км від Бірмінгема. Крім р. Северн, охоплює долини двох менших річок — Коулбрукдейл та Медлі. Населення — бл. 4 тис. осіб. В А. наявні всі елементи промислової революції 18 ст., зокрема шахти, кар'єри, відвали, промислові комплекси,

Айрибаба

Айронбрідж урочище. Залізний міст

житло робітників, з-ця тощо. 1708 під керівництвом Абрахама Дербі I (що розробив литво чавуну за допомогою коксу замість деревного вугілля) збудовано доменну піч Коулбрукдейла. Також у А. зберігається значна колекція рухомих пам'яток та архівів, пов'язаних із розвитком індустріалізації регіону. Під охороною перебуває природний ландшафт долини р. Северн. 1778 було зведено перший у світі металевий міст, що став символом початку індустр. доби. Архітектор споруди — Т. Прічард, замовник — власник місцевого ливарного заводу Абрахама Дербі III. Перше випробування міст витримав 1795 під час великої повені. У сх. частині пам'ятки розташовані залишки двох доменних печей 1757. Південніше Медлі є великий *скансен* із рештками двох доменних печей Блістст Хіл та цегляні й черепичні вир-ва. Нині А. — активне співтовариство, музейна та пам'яткоохоронна структура з рівнем відвідування до 1 млн осіб на рік. Найбільшими орг-ціями є Ironbridge Gorge Museum Trust (створ. 1967), Severn Gorge Countryside Trust (створ. 1991).

Лит: Alfrey J., Clark C. The Landscape of Industry: Patterns of Change in the Ironbridge Gorge. Routledge, 2005; Powell J. Ironbridge Gorge Through Time. Stroud, 2013.

Айрон Мейден (англ. Iron Maiden — Залізна дівка) — британський рок-гурт, представник Нової хвилі британського важкого металу (хеві-метал). Створений 1975 у Лейтоні, р-ні м. Лондона (Велика Британія). Тематика пісень А. М. — філософія, містика, фантастика, війна, історія, л-ра, міфологія.

Учасники гурту: Харріс, Стів [англ. Harris, Steve; повне ім'я — Харріс, Стівен Персі (англ. Harris, Stephen Percy); 12.03.1956, м. Лондон, Велика Британія] — засновник і лідер гурту, бас-гітарист, композитор, автор пісень; роль у гурті — бас-гітара, бек-вокал, клавішні (у гурті від 1975); Мюррей, Дейв [англ. Murrey, Dave; повне ім'я — Мюррей, Девід Майкл (англ. Murrey, David Michael); 23.12.1956, м. Лондон, Велика

Бріт-ан-сон, Брюс [англ. Dickinson, Bruce; повне ім'я — Дікінсон, Пол Брюс (англ. Dickinson, Paul Bruce); 07.08.1958, м. Верксп, графство Ноттингемшир, Велика Британія] — співак, гітарист, автор пісень, телеведучий, пілот, приватний підприємець; роль у гурті — вокал (у гурті від 1982); Мак-Брейн, Ніко [англ. McBrain, Nicko; повне ім'я — Мак-Брейн, Майкл Генрі (англ. McBrain, Michael Henry); м. Лондон, Велика Британія] — ударник, композитор, автор пісень; роль у гурті — ударні (у гурті від 1982); Герс, Янік [англ. Gers, Janick; повне ім'я — Герс, Янік Роберт (англ. Gers, Janick Robert); 27.01.1957, м. Гартшупл, графство Дарем, Велика Британія] — гітарист, композитор, автор пісень; роль у гурті — гітара (у гурті від 1990); Кенні, Майкл [англ. Kenney, Michael; 13.08.1953, Каліфорнія, США] — музикант, клавішник; роль у гурті — клавішні, синтезатор (у гурті від 1988). За час існування гурту А. М. склад учасників змінювався 19 разів.

За назву гурту С. Харріс обрав однойменну назву середньовічного знаряддя катування, згаданого у фільмі «Людина у залізній масці», знятому за мотивами роману А. Дюма-батька «Віконт де Бражелон, або Десять років потому». Гурт здобув світову популярність 1982 після випуску третього студійного альбому «The Number of the Beast» («Число звіра»). Альбом зайняв перше місце у брит. чартах. 1984 А. М. повторив свій успіх, випустивши альбом «Powerslave» («Раб могутності»). Гастрольний тур для підтримки альбому тривав 13 місяців, було відіграно 193 концерти, що становило на той час рекорд за всю історію рок-музики. 1989 вокаліст гурту Б. Дікінсон вирішив почати сольну кар'єру. 1993 ще за його участі гурт відіграв прощальне турне та випустив два концертних альбоми «A Real Live One» / «A Real Dead One» («Справді жити» / «Справді померти») і «Live at Donnington» («Жити у Доннінгтоні»). Після 1994, змінивши вокаліста на Блейза Беллі (справжнє ім'я — Бейлі Александер Кук), гурт випустив альбоми «The X Factor» (1995) та «Virtual XI» (1998), які не мали комерційного успіху через іншу манеру виконання пісень. 1999 з поверненням Б. Дікінсона колишні слава й успіх знов прийшли до А. М. 3 2003 А. М. виступає у незмінному складі.

Дискографія А. М. складається з 16 студійних альбомів, 11 концертних альбомів, 7 збірників, 4 міні-альбомів, 43 синглів, 19 відеоальбомів, 38 музичних кліпів та 5 бокс-сетів. Загальний тираж альбомів А. М. перевищив 90 млн по всьому світу.

А. М. за свою кар'єру відіграв майже 2000 концертних турів. Понад 35 років гурт підтримує на сцені їх незмінний талісман — маскот «Едді» (англ. «Eddie», повн. «Едді-голова», англ. «Eddie the Head»/ «Eddie the Head»), що нагадує зомбі. Спочатку талісман був лише намальований. 1992 голову «Едді» з пап'є-маше створив худ. Д. Пітс, який оформлює також обкладинки альбомів та синглів гурту із зображенням маскота. Гурт А. М. як представник «старої» школи року має значний вплив на ін. виконавців хеві-метал. 2000 гурт посів 24 місце в рейтингу «100 найліпших виконавців хард-року» (англ. «100 Greatest Hard Rock Artists») від телеканалу VH1, у 2006 — 4-те місце від MTV «10 найліпших хеві-метал груп усіх часів» (англ. «MTV's Top 10 Heavy Metal Bands of All Time»), 2015 — 3-тє місце у рейтингу

Айрон Мейден

Британія] — гітарист, композитор, автор пісень; роль у гурті — гітара (у гурті від 1976); Сміт, Адріан [англ. Smith, Adrian; повне ім'я — Сміт, Адріан Фредерік (англ. Smith, Adrian Frederick); 27.02.1957, м. Лондон, Велика Британія] — гітарист, художник, композитор, автор пісень; роль у гурті — гітара, бек-вокал (у гурті від 1981); Ді-

«VH1 Європа — 10 найліпших метал-груп усіх часів» (англ. «VH1 Europe — All Time Top 10 Metal Bands»). 2005 учасники гурту залишили свої відбитки у цементі на алеї слави рок-н-ролу Голлівуду (м. Лос-Анджелес, шт. Каліфорнія, США). Станом на 2016 гурт А. М. отримав 25 нагород у 35 номінаціях, зокрема, нагороду Великої Британії («Brit Awards»), нагороду «Греммі» та ін.

Лит.: Wall M. Iron Maiden: Run to the Hills: the Authorised Biography. London, 2004; Lancett P. The Iron Maiden. Stoke-on-Trent, 2005; Halfin R. Iron Maiden. London, 2006; Stenning P. Iron Maiden: 30 Years of the Beast — The Complete Unauthorised Biography. New Malden, 2006.

І. П. Волинець

Айронс, Джеремі Джонс (англ. Irons, Jeremy John; 19.09.1948, м. Каус, о. Вайт, Велика Британія) — актор кіно, театру й телебачення. Після закінчення актор. школи театру «Олд Вік» у м. Бристолі (1969) став членом його групи. 1971 переїхав до м. Лондона, де грав у Театрі Вест-Енда й на телебаченні. 1980 виступав на сцені Королів. Шекспірівського театру. Того ж року дебютував на кіноекрані роллю хореографа М. Фокіна в біографічній драмі «Ніжинський» (реж. Г. Росс). 1981 зіграв помітні ролі: Чарлза Райдера у телесеріалі «Повернення до Брайдсгеда» (за романом І. Во) та Чарлза Смітсона у фільмі «Жінка французького лейтенанта» (за романом Дж. Фаулза, реж. К. Рейш), де грав разом із М. Стріп; за цю роль був номінований Брит. кіноакадемією на найкращу чоловічу роль. Обидві ролі, зіграні на нюансах, багатозначних недомовках, неочікуваних переходах від спокою до емоційних вибухів, були внутрішньо пов'язані — А. переконливо втілює образ англ. джентльмена, стриманого, скупого на зовнішні прояви, але здатного на глибокі почуття й переживання. Ці акторські риси стали для А. в подальшому репутаційними. Саме репутація бездоганного виконавця ролей джентльменів привела А. до заголовної ролі в екранізації першої книги епопеї М. Пруста «Кохання Свана» (1983), яку спочатку планував знімати Л. Вісконті, згодом Дж. Лоузі, а зрештою втілює Ф. Шлендорфф. Гра А., яка поєднала в образі Свана слабкість, меланхолію та впертість, стала найголовнішим досягненням стрічки. За роль священика отця Габрієля в іст. драмі «Місія» (1986, реж. Р. Жоффе), відзначений багатьма найвищими кінонагородами, актор отримав номінацію «Золотий глобус».

Наприкінці 1980-х А. із європ. кіно переходить до амер., залишаючись вірним власному фаховому почерку. Правдивим досягненням для нього стало втілення амбівалентних персонажів у фільмах канад. реж. Д. Кроненберга — одночасне виконання ролей невротичних близнюків у «Намертво зв'язаних» (1988) та Рене Галімара у «М. Баттерфляй» (1993). За роль підозрюваного у вбивстві дружини Клауса фон Булова у фільмі «Мінливість долі» (1990, реж. Б. Шредер), персонажа, що викликає водночас симпатію й відторгнення, А. отримав «Оскар». Згодом втілює іст. персонажів — Кафку в однойменному фільмі (1991, реж. С. Содерберг) та удаваного Альєнде в «Домі духів» (1993, реж. Б. Август). Відтак актора підстерігає відомий синдром тиражування на екрані певних типажів, у випадку А. — інтелектуала-невротика, що випадає зі сучасності. По-

дібні ролі часом постають переконливими й виразними, як образ Алекса у фільмі «Краса, що зникає потай» (в англ. прокаті «Stealing Beauty»; в італ. прокаті «Io ballo da sola» — «Я танцюю сама»; 1996, реж. Б. Бертолуччі), або надто монотонними у виконанні, як Гумберт Гумберт в екранізації «Лоліти» В. Набокова (1997, реж. Е. Лайн). Від кін. 1990-х А. часто з'являється у фільмах, де психол. багатоманітність його гри виявляється фактично зайвою, й актор радше позірно використовує відомі типажні риси, — від ролей Арамиса в «Людині в залізній масці» (1998), Профіона в екранізації комп'ютерної гри «Підземелля драконів» (2000) до ролей Ентоні Рояла в науково-фантастичній «Висотці» (2015) чи Альфреда Пеніворта у фільмах про комікс-героя Бетмена («Бетмен проти Супермена: На зорі справедливості», 2016; «Ліга справедливості», 2017).

Лит.: Kennedy H. Metamorphosis Man // American Film. 1991. № 11–12; Дорошевич А. Джеремі Айронс // Кино США. Актеры. Москва, 2003.

В. М. Войтенко

Айронс Джеремі Джонс

Айрширська порода великої рогатої худоби — порода молочного напрямку. Виведена у 18 ст. у графстві Айр (тепер обл. Пд., Пн. і Сх. Ейршир, Шотландія, Велика Британія), поширена в Австралії, Канаді, Росії, США, Шотландії, скандинав. країнах, зокрема Фінляндії. В Україні вперше потрапила 1933–1935. А. п. не має чіткого ареалу поширення, розводять лише в окр. госп-вах Вінн., Кіровоград., Луган., Львів., Полт. та Харків. обл. Характеристики: високі молочність (5,5–8 тис. кг молока за період лактації) та вміст жиру (4,5–5,5 %), оптимальна інтенсивність молоковиділення (1,3–1,5 кг/хв); невелика жива маса (дорослі корови — 450–500 кг, бугаї — 690–750 кг); масть зазвичай червоно-ряба, хоча в окремих тварин з'являється чорна пігментація деяких зон шкірного покриву. Низький рівень затрат корму, зокрема концентратів, на одиницю продукції, зумовлює високу ефективність розведення худоби А. п.

Значну роботу з удосконалення А. п. провели укр. вчені й селекціонери: В. В. Борзов, О. М. Зеленець, Ф. М. Лимар, С. Ю. Рубан, В. І. Чередниченко та ін. Тварин А. п. використовували при створенні пд.-сх. внутрішньопородного типу укр. червоно-рябої молочної породи.

Лит.: Дмитриев Н. Г. Породы скота по странам мира. Ленинград, 1978; Чередниченко В. І. Продуктивність айрширської худоби та результати схрещування з нею симментальської у Ворошиловградській області // Молочно-м'ясне скотарство: Міжвід. тем. наук. зб. Київ, 1981; Плеїнна робота. Київ, 1995; Плеїнні ресурси України. Київ, 1998.

І. С. Бородай

Айрширська порода

Айсберг (англ. iceberg, голл. ijsberg, букв. — льодова гора, від голл. ijs — лід і berg — гора) — велика брила льоду, що дрейфує в океані або морі. Утворюється внаслідок мех. абляції крайових частин льодовика, відколу від шельфових льодовиків. Місця утворення: неподалік Антарктиди, Гренландії та о-вів Канадського Арктичного архіпелагу. Більша частина А., до 90 % об'єму, міститься під водою через різницю у густоті мор. води та льоду (1025 кг/м³ та 920 кг/м³ — відповідно). Довжина А. — кілька кілометрів, висота над поверхнею води — 70–

Айсберг

100 м. Плаваючи в океані чи морі, А. може рости за рахунок опадів та ущільнення снігового покриву. Віддаляючись від полярних широт, може становити загрозу для судноплавства. Вважається альтернативним джерелом питної води.

Н. І. Середа

Айсорська мова — див. *Ассирійська мова*.

Айсрізенвельт — найбільша крижана печера світу. Розташована у вапнякових надрах гори Хохкогель (масив Тенненгебірге) в сх. частині Альп, неподалік м-ка Верфен в землі Зальцбург (Австрія). Вхід в печеру знаходиться на висоті 1641 м, заг. довжина — 42 км, глибина

Айсрізенвельт

(перепад висот) — 407 м, об'єм крижаних наростів на стінах і склепіннях перевищує 30 тис. м³. Численні проходи і лабіринти карстової печери утворилися під впливом р. Зальцах, яка протягом кількох тисячоліть розмивала вапнякові породи, а крижані стіни і склепіння печери є результатом танення снігу в Альпах — талі снігові

маси спускалися з гір і накопичувалися в печері, поступово перетворюючись на лід, який зберігається протягом року. Печера здавна відома мисливцям. Офіційним першовідкривачем (1879) вважається зальцбурзький альпініст і спелеолог А. фон Поссельт-Кдоріх (1854–1911), який дослідив перші 200 м її лабіринтів. Найретельніше печеру обстежив (1911–1913) австр. художник і спелеолог О. фон Мерк (1887–1914), який загинув під час Першої світової війни. 1925 урну з прахом дослідника (за заповітом) було вмуровано в одну з ніш печери А. Перші екскурсії до печери відбулися 1920. Нині діє канатна дорога, яка доставляє до найближчого входу в печеру гірського притулку Форшерхютте тисячі екскурсантів на день. А. відкрита для відвідувачів зазвичай в травні–жовтні, в інші місяці року вхід до печери обмежений через небезпеку сходження лавин.

Лит.: Lehmann O. Die größte Eishöhle im Tennengebirge (Salzburg). (Eisriesenwelt) // Spelaologisches Jahrbuch, III. Salzburg, 1922; Oedl R. Die Vermessung der grossen Eishöhle im Tennengebirge (Salzburg) // Spelaologisches Jahrbuch, III. Salzburg, 1922; Schaffer N. Alexander Von Mork 1887–1914, Der Entdecker der Eisriesenwelt als Maler. Wien, 1987.

А. С. Івченко

Айстра. Айстра степова (*Aster amellus*)

Айстра (*Aster*) — під трав'янистих рослин родини *айстрових*, або складноцвітих, налічує понад 200 видів (за даними бази The Plant List 2013, — 234 види А.). *Ареал* охоплює Євразію. Амер. види, які раніше включали до роду А., за даними сучас. систематики відносять до ін. родів род. айстрових. З назвою А. пов'язана поширена помилка: рослини, які культивують під назвою «садові айстри», належать не до роду А., а до ін. роду род. айстрових — калістефус (*Callistephus*). «Садовою айстрою» називають сорти виду калістефус китайський, або китайська астра (*Callistephus chinensis*). А. — однорічні та багаторічні трав'янисті рослини. Листки прості дрібні цілісні, розташування чергове. Квітки різні: крайові квітки — язичкові, бувають різноманітного забарвлення; центральні — дрібні, трубчасті, зазвичай жовтого кольору. Квітки зібрані в суцвіття-кошики, які в свою чергу зібрані в щитки або волоти. Цвіте в липні–вересні. Плід — сім'янка із чубчиком. В Україні як дикі або здичавілі рослини зростають 6 видів. Рослини роду А. широко культивують як декоративні садові рослини.

Айстра альпійська (*Aster alpinus*) — вид судинних рослин родини айстрових. Багаторічна трав'яниста рослина з довгими горизонтальними та короткими висхідними кореневищами, мичкуватою кореневою системою й висхідними напіврозетковими надземними пагонами 5–25 см заввишки, які несуть верхівкові поодинокі кошики 2–5 см діаметром, крайові квітки з бузково-фіолетовою оквітиною, серединні квітки — із жовтою оквітиною. Більшість листків зосереджена у прикореневих розетках, частина їх розташована на стеблах, усі листки короткочерешкові, із суцільними яйцеподібно-лопатчастими збіжними пластинками 5–8 см × 10–20 мм. Цвіте у липні–серпні, плодоносить у серпні. Розмножується насінням та вегетативно. Реліктовий вид з диз'юнктивним *ареалом*. Ареал цього аркто-альпійського виду рослин охоплює Євразію, Пн. Америку, де він представлений ок-

Айстра альпійська (*Aster alpinus*)

Айстра верболиста (*Aster salignus*)

ремим підвидом, у горах Серед. Європи досить рідкісний. В Україні — Карпати (Свидовець, Мармарош, Чорногора та Чивчин). Зростає в субальпійських та альпійських поясах на висоті 1200–2000 м над рів. м., на схилах різної експозиції, переважно на слабо задернованих ділянках, у розщелинах скель, на осипищах та «полицях». Рoste поодинокими локалітетами. Чисельність коливається у межах 5–15 рослин на 1 м². Причиною зменшення чисельності А. а. є випасання худоби та ін. прояви госп. діяльності людини, зокрема, зривання на букети та викопування рослин для озеленення. Вид занесено до ЧКУ. Природоохоронний статус — рідкісний. Охороняється у Карпат. біосферному заповіднику. Заборонено збирання рослин і порушення місць зростання виду.

А. а. широко культивують у ботанічних садах, альпінаріях та на присадибних ділянках.

Лит.: Червона книга України. Рослинний світ. Київ, 2009.

С. М. Зиман, О. М. Корнієнко

Айстра верболиста, морози (*Aster salignus*, *Symphyotrichum salignum*) — вид рослин родини айстрових, найпоширеніший в Україні. Назва «морози» характеризує особливості рослини зберігати квітки до пізньої осені, до заморозків. Багаторічна рослина заввишки 30–100 см, з майже голими стеблами. Листки маленькі, лінійні, вузькі. Квітки блідо-лілові або блідо-блакитні, зібрані в невеликі (14–20 мм) суцвіття-кошики, які в свою чергу зібрані у волоть. Крайові квітки блідо-лілового або білого кольору. *Адвентивний вид* України, який походить з Пн. Америки, поширився в 19 ст. як декоративний і повсюдно здичавів. Деякі дослідники вважають, що *A. salignus* виник у Європі в результаті гібридизації типових різновидів *A. lanceolatus* і *A. novi-belgii*. Також є припущення, що під цією назвою поширено кілька близьких видів та їхніх гібридів.

Лит.: Майоров С. Р., Бочкін В. Д. и др. Адвентивная флора Москвы и Московской области. Москва, 2012.

Айстрові (Asteraceae або Compositae), складноцвіті — родина квіткових рослин порядку айстроцвітих. Однорічні і багаторічні трави, в тропічній зоні трапляються чагарники і дерева. Поширені по всій земній кулі. Род. А. налічує від 135 до 146 родів та від 1900 до 2271 видів. В Укра-

(напр., у представників роду *Айстра*) або щиток (напр., у деревія). Квітки дрібні, бувають одно-статевими, двостатевими і нестатевими. Маточка утворена двома плодолистками, 5 тичинок зростаються між собою. Оцвітина кожної квітки подвійна, має 5 слабо розвинених чашолистків. Віночок зрослопелюстковий, різноманітної форми, залежно від будови тичинок і маточки у А. розрізняють 5 типів квіток: трубчасті — пелюстки зрощені у трубку, є 5 тичинок і / або маточка (напр., квітки центральної частини суцвіття соняшника, ромашки); язичкові — пелюстки зростаються у вигляді язичка, на верхівці якого є 5 зубчиків, мають 5 тичинок і маточку (квітки суцвіття кульбаби); несправжньоязичкові — зовні схожі на язичкові, пелюстки зростаються у вигляді язичка із 3 зубчиками на верхівці, не

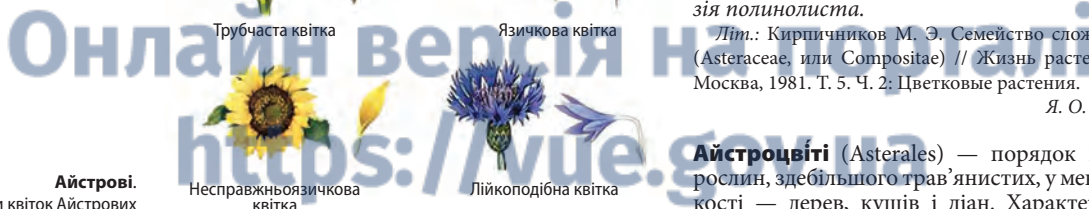
Головні ознаки родини Айстрові	
Формула квітки	$\uparrow \underset{(5)}{C} \underset{(5)}{P} \underset{(5)}{T} \underset{(2)}{M}$
Суцвіття	Кошик
Плід	Сім'янка
Листки	Прості

мають тичинок, а іноді й маточки (напр., крайові квітки чорнобривців); лійчасті — пелюстки зростаються у вигляді трубочки, що має більше 5 зубчиків, не мають тичинок і маточки, слугують для приваблення комах-запилювачів (напр., крайові квітки волошки); двогубі квітки — віночок має дві частини: коротшу із 1–2 зубцями і довшу із 3–4, мають тичинки і маточку (напр., квітки трикиса каліфорнійського). Листки різноманітної форми і розміру, розміщення чергове або супротивне. Плід — сім'янка. Багато А. здатні до інтенсивного вегетативного розмноження (напр., топінамбур). Коріння багатьох видів утворює *мікоризу*.

А. мають велике практичне значення: це овочеві та олійні культури (топінамбур, артишок, латук посівний, соняшник, сафлор); у кулінарії використовують для виготовлення напоїв цикорій і кульбабу, як прянощі — тархун, як підсолоджувач — стевію. А. широко використовують у медицині. Відомі лік. росл.: деревій звичайний, арніка гірська, ромашка лікарська, череда трироздільна, розторопша плямиста, нагідки лікарські, полин звичайний і полин гіркий, ехінацея пурпурова. А. — поширені декоративні рослини: айстри, жоржини, хризантеми, ромашки, гербери, маргаритки). Серед А. багато бур'янів, деякі з них є карантинними рослинами, напр. *амброзія полинолиста*.

Лит.: Кирпичников М. Э. Семейство сложноцветные (Asteraceae, или Compositae) // Жизнь растений. В 6 т. Москва, 1981. Т. 5. Ч. 2; Цветковые растения.

Я. О. Мелжжеріна

Айстрові.
Основні типи квіток Айстрових

їні зростає бл. 700 видів, що належать до більш ніж 120 родів. Головна відмінна риса А. — складні квітки, що утворюють суцвіття кошики, у якому може бути понад тисяча квіток і який може мати розміри від кількох міліметрів (у жабника) до 50 см (у соняшника). Суцвіття кошики можуть у свою чергу бути зібраними у волоть

Айстроцвіті (Asterales) — порядок квіткових рослин, здебільшого трав'янистих, у меншій кількості — дерев, кущів і ліан. Характерна особливість — щільне розташування тичинок навколо маточки і наявність запасного полісахариду інуліну. А. ймовірно походять від одного спільного предка, який, за сучас. уявленнями, був деревною рослиною і походить з Пд. Америки. За сучас. систематикою APG, яка базується на порівняльному мол.-ген. аналізі, порядок А. включає такі род.: Альсесовієві (Alseuosmiaceae),

Аргофілові (Argophyllaceae), Айстрові (Asteraceae), Каліцерові (Calyceraceae), Дзвоникові (Campanulaceae), Гуденієві (Goodeniaceae), Донатієві (Donatiaceae), Лобелієві (Lobeliaceae), Бобівникові (Menyanthaceae), Пентафрагмові (Pentaphragmataceae), Фелінові (Phellinaceae), Русееві (Rousseaceae), Стилідієві (Stylidiaceae).

Лит.: The Angiosperm Phylogeny Group III. An update of the Angiosperm Phylogeny Group classification for the orders and families of flowering plants // Botanical Journal of the Linnean Society. 2009. Vol. 161. № 2.

Айтау. Місячні гори — пд.-сх. частина Чу-Ілійських гір на Пн. Тянь-Шаню в межах Жамбильської обл. на Пд. Казахстану. Невисокий, дуже зруйнований гірський хребет витягнутий в пн.-зх. напрямку на 150 км, макс. висота — 1052 м (г. Сункар в масиві Хантау на пн.-зх. краю хребта). Утворений в каледонську і герцинську епохи складчастості. Древні гори складені гранітами, сланцями, вапняками, зруйновані вітровою та водною ерозією, завдяки чому мають плоскі вершини і пологі схили. Через незначні висоти в горах слабо розвинена висотна поясність. Переважає пустельний степ з степовою рослинністю і характерним тваринним світом. Навесні цвітуть тюльпани, іриси та маки. Схили гір використовуються як пасовища для овець і кіз.

Лит.: Вопросы географии Казахстана. Алма-Ата, 1959. Т. 3; Айтау // Казахстан. Национальная энциклопедия. Алматы, 2004. Т. I.

Айт-Бен-Хадду ксар (англ. Ksar of Ait-Ben-Haddou, берб. Ath Benhadu, араб. ايت بن حادو) — пам'ятка типової для пд. Марокко житл. та фортифікац. архітектури; з 1987 об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Ксар — різновид поселення, щільно забудовані глинобитні житлові комплекси, оточені стіною з банштами. А. — найвідоміший ксар, розташований у пров. Уарзазат, Марокко. За легендою, був заснований 757 Бен Хадду, за ін. даними в 11 ст., хоча більшість наявних споруд зведено не раніше 17 ст. А. ілюструє структуру та технологію буд-ва, характерну для цієї частини Сахари від найдавніших часів (11 ст.). Поселення мало велике значення як торговий пункт на шляху між давнім Суданом та Тімбукту. Будинки прикрашені в єдиному стилі за допомогою особливого типу мурування — цегла, укладена під косим кутом, утворює Z-подібний орнамент. Усі споруди збудовано з сирцевої цегли червоного кольору. Більша частина будівель розташована на підвищенні. Житл. будинки варіюють від бідних простих конструкцій до складних палаців із власними кутовими вежами та терасами. Крім житл. будинків, елементами ксару є мечеть, медресе, міська площа, два кладовища, караван-сарай, агропромислові споруди (за межами міських стін), фортифікації тощо. Внутр. простір ксару — лабіринт проходів між житл. та громад. будинками. У стінах прорізано чотверо воріт. Нині в селищі є музей, крамниці, ресторани та ін. турист. інфраструктура.

Лит.: Art et transculturalité au Maghreb: incidences et résistances: actes de la journée d'études, Oran, 2-3 décembre 2006. Actualité scientifique. Universités francophones: Actualité scientifique. Hadj Miliani, Lionel Obadia. Markaz al-Bahth fi al-Antrubölüjiyā al-ljtimā'iyah wa-al-Thaqāfiyah (Algeria), Agence universitaire de la francophonie. Diversité

Айт-Бен-Хадду ксар

des expressions culturelles et artistiques et mondialisation (DCAM). Paris, 2007; Marshall D. Preparing World Heritage Nominations. 2nd ed. UNESCO, 2011.

Айтматов, Чингіз Торокулович (кирг. Чыңгыз Төрөкулович Айтматов; 12.12.1928, аїл Шекер, тепер Кара-Бууринський р-н, Киргизстан — 10.04.2008, м. Нюрнберг, Німеччина) — письменник, громадський діяч, представник «шістдесятників», дипломат, писав російською та киргизькою мовами. Нар. письменник Кирг. РСР (з 1968), академік АН Кирг. РСР (з 1974), дійсний член Європ. академії наук, мист-ва і л-ри (з 1983), член Всесвітньої академії наук і мист-в. 1953 закінчив Кирг. с.-г. ін-т, 1958 Вищі літ. курси при Літ. ін-ті ім. О. М. Горького (Москва). Гол. ред. журн. «Иностранная литература» (1988–1990). Автор повістей «Джаміля» («Жамілла»; 1958), «Перший учитель» («Биринчи мугалим»; 1959), «Прощай, Гульсарі!» («Гулсарат», 1966; Держ. премія СРСР, 1968), «Білий пароплав» («Ак кеме», 1970; Держ. премія СРСР, 1977), російськомовних романів «І понад вік триває день» («И больше века длится день»; перевидання «Буранный полустанок», 1980; Держ. премія СРСР, 1983), «Плаха» (1986), де втілено думку про єдність людства та його відповідальність за збереження життя на Землі, необхідність високої духовної місії сучасника. У публіцист. виступах А. послідовно обстоював ідею «планетарної свідомості» як необхідної передумови забезпечення миру на Землі, подолання суперечностей між різними країнами, співпраці між народами в ядерну епоху. Був організатором Іссик-Кульського форуму діячів світової культури (1986). Із 1990 — посол СРСР, а потім РФ у Люксембурзі, з 1994 — посол Киргизстану в Люксембурзі, Бельгії та Нідерландах. Твори А. опубл. багатьма мовами народів СРСР і світу. Укр. мовою їх перекладали М. Шумило, А. Осипчук, І. Щербина, В. Іконников та ін. Про творчість А. писали О. Гончар, Л. Новиченко, Н. Кузякіна, П. Сердюк, А. Погрібний та ін.

Тв.: В соавторстве с землею и водою... Фрунзе, 1978; Собрание сочинений: В 3 т. Москва, 1982–1984; Эхо мира. Москва, 1986; Статьи, воспоминания, диалоги, интервью. Москва, 1988; У к р п е р е к л. — Материнське поле. Київ, 1967; Джамілла. Київ, 1975; Рябий пес біжить краєм моря. Ранні журавлі. Київ, 1978; Повісті гір і степів. Київ, 1980; Твори: У 2 т. Київ, 1983.

Айтматов Чингіз Торокулович

Лит.: Асаналиев К. Открытие человека современности. Заметки о творчестве Чингиза Айтматова. Фрунзе, 1968; Сердюк П. О. Чингиз Айтматов. Київ, 1971; Воронов В. Чингиз Айтматов. Москва, 1976; Гачев Г. Чингиз Айтматов и мировая литература. Фрунзе, 1982; Kolesnikoff N. Myth in the Works of Chingiz Aitmatov. Lanham, 1999.

І. Д. Бажинов

Ай-Тодор — скелястий мис на Південному березі Криму, що оточує з Зх. Ялтинську бухту. До берега падає стрімкими урвищами заввишки 40–50 м. Є відрогом яйлинських масивів. Складається з вапняків. На А.-Т. — залишки лісу (яловець високий, фісташка туполиста, дуб пухнастий, сунічник дрібноплідний). Руїни рим. укріплення Харакс (1–3 ст.). На Аврориній скелі мису розташована пам'ятка архітектури — ма-

Ай-Тодор

льовнича споруда «Ластівчине гніздо» (1912). А.-Т. — пам'ятка природи місцевого значення (з 1964). Об'єкт туризму.

О. В. Єна

Айтхожін, Мурат Абенович (каз. Айтхожин, Мурат Әбенұлы; 29.06.1939, м. Петропавловськ, тепер Казахстан — 19.12.1987, м. Алмати, Казахстан) — молекулярний біолог, біохімік, академік АН КазССР (1983), доктор біологічних наук (1977), професор (1980). 1986–1987 — президент АН КазССР. Освіту здобув в Казах. держ. ун-ті ім. С. М. Кірова (1962), закінчив аспірантуру Моск. держ. ун-ту ім. М. В. Ломоносова (1965). З 1965 працював в Ін-ті ботаніки АН КазРСР, зав. лаб. (1969–1978), директором Ін-ту ботаніки АН КазРСР (1978–1983). Засновник і директор Ін-ту молекулярної біології та біохімії АН КазРСР (1983–1987). Одним з перших провів порівняльне вивчення біоксинтезувального апарату у вищих орг-мів. Вивчав фіз.-хім. властивості інформосом у клітинах рослин. Під керівництвом А. розроблено комплекс приладів для автоматизації мол.-біол. досліджень. Нагороджений Золотою медаллю Радян. фонду миру (1987), орденом Дружби народів (1987). За цикл робіт «Відкриття інформосом — нового класу внутрішньоклітинних частинок» отримав Ленін. премію (1976).

Пр.: Айтхожин М. А., Белицина Н. В., Спирин А. С. Нуклеиновые кислоты на ранних стадиях развития зародыша у рыб (на примере вьюна *Misgurnus fossilis*) // Биохимия. 1964. Т. 29. № 1; Айтхожин М. А., Азимуратова Р. Ж., Ким Т. Н., Дарканбаев Т. Б. Выделение и характе-

ристика быстрометящихся фракций РНК цитоплазмы *Aspergillus niger* // Биохимия. 1972. Т. 37. № 6; Айтхожин М. А., Беклемишев А. В., Назарова Л. М., Филимонов Н. Г. Функциональная активность гетерологичных рибосом // Докл. АН СССР. 1972. Т. 203. № 6; Рибонуклеопротеидные частицы высших растений: Автореф. дис. ... д-ра биол. наук. Москва, 1976; Айтхожин М. А., Исаков Б. К. Информосомы растений. Алма-Ата, 1982; Молекулярные механизмы биосинтеза белка растений: Избр. тр. Алма-Ата, 1989.

Айя — 1) Крайній зх. мис Південного берега Криму на Пд. Сх. від Балаклави, являє собою вертикальний виступ головної гряди Кримських гір довжиною 13 км. Складається з вапняків та конгломератів. На схилах — кам'яні хаоси, ущелини й урвища, вкриті реліктовим середземноморським рідколіссям. Найвища вершина на мисі А. — скеля Кокія-Кія 557 м. Частина мису використовувалася для пристрілки корабельних гармат. На скелях збереглися сліди від ударів ядер. У р-ні мису А. 1955–1956 побудовано ракетний комплекс, згодом реконструйовано під пуск крилатих ракет, тепер не діє. Мис входить до ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Мис Айя».

2) «Мис Айя» — об'єкт природно-заповідного фонду загальнодержавного значення в Балаклавському р-ні Севастополя (1982). Пл. 1340 га. До заказника входить скелястий масив Кокія-Кала (557 м), урочища Аязьма і Батилиман та прилегла частина акваторії Чорного моря. Охороняються унікальні лісові угруповання з реліктових порід — сосни Станкевича (найбільший осередок на Кримському п-ові), ялівцю високого, фісташки туполистої та сунічника дрібноплідного. Флора заказника складається майже з 500 видів, 28 з них занесено до Червоної книги України. Трапляються рідкісні види тварин: підковоніс великий, підковоніс малий, сапсан, орлан білохвіст, полоз леопардовий та ін.

Ака — див. Фейхоа.

Акабаторі, Сіро (яп. 赤堀 四郎; 20.10.1900, м. Сідзуока, Японія — 03.11.1992, м. Осака, Японія) — хімік-органік і біохімік, член Японської АН (1964), іноз. член АН СРСР (1966). Закінчив ун-т Тохоку (1925); продовжив навчання в Європі та США, де займався вивченням органічної хімії. Від 1935 викладав хімію в Осацькому ун-ті, з 1938 — професор. Організатор і перший директор Ін-ту білка (1958), ректор Осацького ун-ту (1966), президент Ін-ту фіз. і хім. досліджень (1967) та Японського біохім. т-ва (1966). Осн. наук. праці присвячені вивченню білків і біохім. окислювальних процесів. Розробив оригінальні способи синтезу ряду амінокислот, а також метод асиметричного органічного синте-

Айтхожін Мурат Абенович

Айя. Мис Айя

Акаборі Сіро

зу, названі його іменем: синтез амінокислот за А. (1952), метод А. для виділення амілази (1958) та ін. Ім'я А. носять також відкриті ним реакції: з відновлення α -амінокислот або їх ефірів в аміноальдегідіпіди (1931) та отримання аміноспиртів конденсацією амінокислот з ароматичними альдегідами (1943). Лауреат наук. премій Хаторі Хококаї та Асахі за праці з вивчення хімії білків. На відзначення наук. внеску А. в 2000 заснована пам'ятна премія ім. А. Японського пептидного т-ва.

Лит.: Березов Т. Т., Коровкин Б. Ф. Биологическая химия. 3-е изд. Москва, 1998; Кольман Я., Рем К.-Г., Вирт Ю. Наглядная биохимия. Москва, 2000; Гонський Я. І., Максимчук Т. П. Біохімія людини. Тернопіль, 2002.

Акабська затока (Ейлатська затока) — затока на Пн. Червоного моря, що відокремлює Синайський півострів від Аравійського півострова. Геологічно є частиною розлому Великої (Східно-Африканської) рифтової долини. Має витягнуту (майже з Пд. на Пн.) форму завдовжки бл. 175 км, завширшки до 29 км, найбільша глибина — 1828 м. Берегова смуга порізана слабко з невеликими бухтами. Затока відокремлена від Червоного моря підводним порогом завглибшки до 958 м та поєднана з ним Тиранськими протоками (бл. 13 км у найвужчому місці), в яких розташована низка островів: Тиран (пл. 80 км²), Санафір (30 км²), Фараонів (з фортецею хрестоносців, 13 ст.) та інші. Зх. берег затоки (Синайський півострів) належить Єгипту, Сх. — Саудівській Аравії. В пн. частині затоки невелика частина узбережжя належить Ізраїлю (порт Ейлат, звідси інша назва затоки — Ейлатська зат.).

Акабська затока. Ізраїльське узбережжя

та Йорданії (єдиний вихід до моря в країні з Йорданським портом Акаба, назву якого носить затока). А. з., крім прикордонного статусу, має важливе екон. (переважно транспортно-туристичне) значення. У водах затоки розвинене рибальство. На ізраїльській, єгипетській, а віднедавна і йорданській ділянках узбережжя затоки успішно розвивається туризм (в першу чергу, міжнар.). А. з. є одним із найпопулярніших місць для дайвінгу в світі (сотні тис. занурень щорічно). Тут немає сильних течій, майже не буває штормів, завжди прозора тепла вода. Увіразняється насиченістю мор. фауни. У коралових рифах живе понад 1000 різновидів риб, 110 видів

м'яких і 120 видів твердих коралів, водяться великі краби, креветки, омари.

Лит.: Wilhelmsson D., Ohman M. C., Stahl H., Shlesinger Y. A. Artificial Reefs and Dive Tourism in Eilat, Israel // Building Capacity for Coastal Management. 1998. Vol. 27. № 8.

А. С. Івченко

«Академвидав» — українське недержавне книжкове видавництво. Засн. в м. Києві 2002. Директор «А.» — В. Теремко. «А.» спеціалізується на виданні навчальних книжок для вишів, наук. монографій, довідково-енциклопедичних видань. За час існування вид-во підготувало понад 300 назв книжок сумарним накладом 1,7 млн прим.

Серії «А.»: «Слово і час» — літ. портрети. «Сам!» — посібники для самостійної роботи студента, створені відповідно до вимог Болонського процесу. «Монограф» — наук. видання з комплексним, контраверсійним осмисленням проблем, актуальних для інтелектуального дискурсу. Більшість видань вид-ва «А.» є спільними проектами з Видавничим центром «Академія». «А.» отримало численні нагороди. Диплом Дніпропетровського книжкового ярмарку (2004) за широкий асортимент та високу якість книжкової продукції. Диплом міжрегіональної спеціалізованої виставки-ярмарку «Книжковий салон 2004». Відзнака Форуму видавців у Львові (2006) за високопрофесійне створення книжкової бази вищої школи в Україні. Диплом за участь у другій Київській міжнар. книжковій виставці-ярмарку (2006) та ін.

Лит.: Базиль Л. Значення видавництва для розвитку літературознавчої компетентності вчителя // Вісник Книжкової палати. 2011. № 5; Катеринич П., Капнік О. Огляд актуальної ситуації на видавничому ринку навчальної літератури // Наукові записки Інституту журналістики. 2015. Т. 59.

Т. С. Крайнікова

Академізм (франц. académisme, від académie — мистецький навчальний заклад) — напрям, що склався в мистецьких академіях 16–19 ст. і ґрунтувався на догматичному наслідуванні зовн. форм класичного мистецтва (античного та епохи Відродження). Виник в Італії (болонська школа живопису, засн. бл. 1585), поширився в багатьох країнах Європи з утворенням академій мист-в у Парижі (1648), Відні (1692), Берліні (1694), Петербурзі (1757), Лондоні (1768). А. сприяв систематизації худ. освіти, закріпленню класичних традицій, що, проте, перетворювалися ним на систему канонів і приписів. У живопису перевага надавалася рисункові.

Первинне формування поняття й розвиток А. у образотворчому мист-ві пов'язане з заснуванням Л. Карраччі та його двоюрідними братами Агостіно й Аннібале Карраччі бл. 1585 школи для художників. Остання спочатку отримала назву «Академія прагнучих» («Accademia Desiderosi»); згодом перейменовано на «Академію спрямованих вірним шляхом» («Accademia degli Incamminat»). Замість загальноприйнятого раніше учнівства у окремого майстра-живописця та переймання його індивідуальної манери, учням академії пропонувалася спеціально розроблена методика для вивчення досягнень минулого. В Академії братів Карраччі навчали практичним професійним навичкам та викладали деякі теор. предмети: перспектива, історія, міфологія тощо.

У навч. процесі широко пропагувалось вивчення натури, викладалась також анатомія. Однак натура мала перероблятися й удосконалюватись відповідно до ідеалів й канонів краси Високого Відродження. Однією з педагогічних новацій Болонської академії стало присудження нагород за кращі навч. (найчастіше випускні) роботи.

Поняття «Болонський А.» не збігається з поняттям «Болонської школи» як однієї зі шкіл італ. живопису 14–18 ст., але є одним з її складників. Окрім Академії братів Карраччі, в Італії 16–17 ст. існували численні муз. заклади з подібною назвою, напр., Болонська академія, засн. 1666 на

Академізм. Олександр Кабанель. Офелія, 1883

базі міських муз. т-в (пізніше Болонська філармонічна академія). На відміну від образотворчого мист-ва, в муз. культурі термін «А.» не набув значного поширення. Навч. заклад братів Карраччі швидко здобув неабиякий авторитет у мист. середовищі й знайшов чимало прихильни-

Академізм. Федір Бруні. Мідний змії, 1841

ків. Серед послідовників Л. Карраччі був Г. Рені, який очолив Академію 1619 після смерті Л. Карраччі.

Значними кроками в поширенні принципів А. стало заснування Королівської академії живопису й скульптури у Парижі (1648), Академії мист-в у Берліні (1699), Імператорської академії мист-в у Петербурзі (1757), Академії образотворчих мист-в у Відні (1772) та низки подібних навч. закладів в ін. містах Європи. У худ. академіях вперше в європ. худ. культурі почалась «академізація» мист-ва, тобто вироблення єдиної загальноприйнятої методики професійної мист. освіти та надання статусу норми, канону,

зразка певним худ. формам й конкретно-історичним напрямам.

Вважаючи сучасність негідною справжнього, «високого» мист-ва, А. протиставив їй позачасові й позанаціональні норми, ідеалізовані образи, далекі від реальності й сусп. життя сюжети (антична міфологія, Біблія, стародавня історія), що підкреслювалося умовністю моделювання, кольору і рисунка, театральністю композиції, жестів і поз. Як окремий напрям (різновид класицизму) А. остаточно склався в 1-й пол. 19 ст. Класицистичний А. використовує іст., алегор., міфол. сюжети, створює ідеалізовані образи. В класицистичному А. досить помітною стала «тіньова» сторона академічної худ. освіти. Наголос на збереженні традицій та уніфікація навч. методик і прийомів відсторонювали мист-во від актуальних проблем сучасності, догматизували його, ставали перешкодою на шляху розвитку творчої індивідуальності молодих митців. У протиставленні з А. вступали романтизм та реалізм. Під тиском художників-реалістів (у Росії — зокрема передвижників) і митців А. видозмінювався, часом трансформуючись в еклектичне салонне мист-во. Класицистичний А. близький до поняття «салонне мист-во». Однак у власне класицистичному А. поважне місце посідає ідейна (ідеологічна), громадянська тематика (які знаходять вираження в іст. та міфол. жанрах), тоді як типове салонне мист-во здебільшого схиляється до еротичної, куртуазної та пасторальної тематики.

У 20 ст. у деяких країнах А. проявлявся в оновлених формах неокласицизму. Серед представників класицистичного А. 19 ст. як Ж. О. Д. Енгр, А. Кабанель, В. Бугро, П. Деларош, Г. Семирадський, Ф. Бруні, К. Брюллов, О. Іванов та ін. Вплив ідеалістич. естетики А. позначився також на розвитку укр. мист-ва (окремі твори І. М. Сошенка, Г. Васька, Д. І. Безперчого та ін.). У Петербурзькій академії мист-в у майстерні К. Брюллова, одного з провідних майстрів рос. А., проходив навчання Т. Шевченко, що позначилося на його живописній спадщині як технічно, так і тематично. Використовуючи сюжети, прийоми й засоби академічного мист-ва, Т. Шевченко разом з тим критикував А. як антиреалістичний напрям.

У 20 ст. термін «А.» застосовують для характеристики митців з високого рівня професійною худ. освітою та реалістичних за стилістикою творів досконалого суто технічного виконання (при цьому йдеться про побудову композиції, гармонійність колориту, техніку накладання фарби та інші подібні класичні аспекти живопису). Термін використовується, наприклад, у контексті творчості І. Глазунова, О. Шилова та ін. Термін «А.» застосовують також для визначення будь-якої канонізації, перетворення на непорушну норму ідеалів і принципів мист-ва минулого.

Лит.: Pevsner N. Le accademie d'arte. Torino, 1982; Видінеєв В. Н. О понятиях «декоративность» и «академизм» в живописи // Философия образования. 2015. № 2 (59).

В. А. Афанасьев, Л. Л. Корнеева

Академії військові — вищі військові навчальні заклади державної форми власності зі специфічними умовами навчання, призначені для здійснення на певних рівнях вищої освіти підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфі-

кації офіцерів з метою задоволення потреб у фахівцях для військових формувань держави та проведення наукової, науково-технічної, інноваційної та методичної діяльності. У деяких країнах до вищих військ. навч. закладів з повноваженнями А. в. також відносили військ. коледжі та вищі військ. школи, в яких навчалися, як правило, лише офіцери. Так, у Великій Британії вища військ. підготовка офіцерів здійснюється у коледжах видів Збройних Сил, а підвищення кваліфікації — в Імперському коледжі оборони та в Об'єднаному штабному коледжі. У США офіцерські кадри з вищою військ. освітою готують командно-штабні та військ. коледжі видів Збройних Сил, а підвищення кваліфікації офіцерів та генералів відбувається в Об'єднаному штабному коледжі Збройних Сил США, Нац. військ. коледжі та Військово-промисловому ко-

ривалися у 18 — на поч. 19 ст.: 1701 — Королівська військ.-мор. академія Данії; 1715 — Мор. академія у Санкт-Петербурзі; 1741 — Королівська військ. академія в м. Вулідж, Велика Британія; 1810 — Військ. академія Пруссії.

В Україні після проголошення незалежності у складі Збройних Сил функціонувало дві академії: Воєнна інженерна радіотехнічна академія протиповітряної оборони ім. Л. О. Говорова (м. Харків), яка 1993 увійшла до складу Харківського ун-ту Повітряних Сил імені І. Кожедуба; Воєнна академія військ. протиповітряної оборони ім. О. М. Василевського (м. Київ), в 1992 реформована в Академію Збройних Сил України, з 1999 — Нац. академія оборони України, в 2008 на її базі створений Нац. ун-т оборони України, якому 2013 присвоєно почесне ім'я І. Черняхівського.

1998–2015 у системі військ. освіти України створено 4 військ. академії. Українська військ.-мед. академія (1998, м. Київ) веде свою історію від Військ.-мед. відділення при Укр. держ. мед. ун-ті ім. акад. О. Богомольця (1993), з 1996 — Військ.-мед. ін-т, з 1998 — сучасна назва. Воєнно-дипломатична академія ім. Є. Березняка (2009, м. Київ). Військ. академія (2011, м. Одеса) веде свою історію від Одеського кадетського корпусу (1899), який 1913 реорганізований у Сергієвське артилерійське юнкерське училище, з 1937 — Одеське артилерійське училище, з 1969 — Одеське вище артилерійське командне училище, 1993 на базі трьох вищих Одеських військ. уч-щ сформовано Одеський ін-т Сухопутних військ, з 2006 — Військ. ін-т Одеського Нац. політех. ун-ту, з 2011 — Військ. академія. Нац. Академія Сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (2015, м. Львів) веде свою історію від австрійської школи кадетів піхоти (1899), 1921 реорганізована у польськ. кадетський корпус, з кінця 1939 — Львівське піхотне уч-ще, з 1947 — Львівське військ.-політ. училище, з 1993 — Військ. ін-т Нац. ун-ту «Львівська політехніка», з 2005 — Львівський ін-т Сухопутних військ, 2009 реформований в Академію Сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, з 2015 — сучасна назва.

Окрім осн. завдань, А. в. здійснюють підготовку студентів за програмою підготовки офіцерів запасу, військ. фахівців іноз. д-в за міжнар. договорами, проводять військово-патріотичне виховання молоді. У складі академій можуть створюватися наук. (науково-метод., навч.-наук., науково-дослідні (н.-д.) центри, комп'ютерні та інформаційні центри, підрозділи перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, відділи ад'юнктури і докторантури, н.-д. відділи (лаб.), навч.-метод. кабінети, а також філії (як відокремлені структурні підрозділи). Склад навч.-наук. бази А. в. — полігони, аеродроми, танкодроми, спеціаліз. лаб., тренажери, наочне обладнання та ін. засоби або центри практичного навчання — визначається профілем їх освітньої діяльності та наук. завданнями. Безпосереднє управління діяльністю А. в. здійснюють начальники академій та їх заступники. Дорадчим колегіальним органом управління діяльністю А. в. є Вчена рада, яка визначає стратегію і головні перспективні напрями розвитку академій. Правове регулювання діяльності А. в. забезпечується Конституцією та законами України, Указами Президента України, постановами ВР України, актами КМ України, статутами та наказами Мі-

Національна Академія Сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (м. Львів)

леджі. У Збройних Силах Франції офіцерів з вищою освітою готують у вищих військ. школах, а підвищення кваліфікації здійснюється в Ін-ті військ. досліджень нац. оборони. У колишньому СРСР у А. в. навчалися лише офіцери, а офіцерські кадри готували військ. училища та вищі військ. училища.

Військова академія (м. Одеса)

Перші військ. навчальні заклади були створені у 17 ст.: 1653 — кадетська школа в Пруссії; 1678 — Королівська військ. академія в Турині; 1698 — Воєнно-інженерна школа у Москві. Військ. навч. заклади, яким було надано статус академії, ство-

ністерства оборони України, іншими законодавчими актами.

Світові військ. академії: Терезіанська військ. академія Австрії, м. Вінер-Нойштадт (1751); Особлива військ. школа Сен-Сір, муніципалітет Гер, Бретань, Франція (1802); Військ. академія США, м. Вест-Пойнт, шт. Нью-Йорк (1802); Військ. академія Модени, Італія (1815); Військ. академія Генерального штабу (Росія), заснована 1832 як Імператорська військ. академія; Королівська військ. академія, м. Брюссель, Бельгія (1834); Військ.-мор. Академія США, м. Аннаполіс, шт. Меріленд (1845); Королівська військ. академія в Сандгерсті, Велика Британія (1947); Академія офіцерів армії Німеччини, м. Дрезден (1956).

Лит.: Franke V. Preparing for Peace: Military Identity, Value Orientations, and Professional Military Education. Westport, London, 1999; Чиненний А., Чиненний С. Военные академии России: XIX век // Высшее образование в России. 2002. Вып. 2; Crackel T. West Point: A Bicentennial History. Lawrence, 2002; Нецадим М. І. Військова освіта в Україні: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. Київ, 2003; Колесов П., Стрелецкий А. Сен-Сирская специальная военная школа сухопутных войск Франции // Зарубежное военное обозрение. 2006. № 6; Барадачев А. Г., Цыбулькин В. В., Рожан Л. Н. Кадетские корпуса XIX — нач. XX вв.: украинское измерение (система обучения и воспитания). Київ, 2012; Андронатій В. Б., Савицький В. Л. Українська військово-медична академія — центр підготовки висококваліфікованих військово-медичних фахівців для Міністерства оборони України та інших органів виконавчої влади // Наука і практика. 2014. № 1; Masland J. W., Radway L. I. Soldiers and Scholars: Military Education and National Policy. Princeton, 2015.

О. О. Мітягін, О. А. Прохоров

Академії мистецтв — науково-творчі центри в галузі образотворчого мистецтва, а також вищі навчальні заклади. Перші А. м. виникли у 16 ст. в Італії як вільні об'єднання художників (Болонська академія, бл. 1585). 1648 засн. Королівську академію живопису й скульптури у Парижі. В 17–18 ст. створено А. м. у Відні (1692), Берліні (1694), Лондоні (1768). У 19 ст. у низці зарубіжних А. м. (Будапешт, Краків, Відень, Мюнхен) навчалися й укр. художники. Назву «академія» іноді присвоювали собі приватні худ. студії. (академія Жуліана в Парижі, Ажбе в Мюнхені). 1757 засн. А. м. у Петербурзі. Першою вищою худ. школою України була Укр. держ. А. м. (відкрито 22.11.1917 у Києві). 1933 створено Всеросійську А. м. у Ленінграді, 1947 її реорганізовано в А. м. СРСР у м. Москві, дійсними членами якої були, зокрема, й укр. художники (М. Божій, С. Григор'єв, В. Касіян, О. Шовкуненко та ін.).

А. м. України заснована відповідно до Указу Президента України «Про Академію мистецтв України» від 14.12.1996 як держ. науково-творча установа в царині худ. культури та мистецтвознавства. Див. Національна академія мистецтв України.

Академік (від грец. Ἀκαδημία, Ἀκαδημία — місцевість поблизу Афін, названа на честь міф. героя Академа), дійсний член академії — член академії — організації вчених, що об'єднує науковців та організовує діяльність відповідного наукового співтовариства. Це найвищий статус

членства в академії; крім А. (дійсного члена академії), є ще член-кореспондент, почесний член академії, іноземний член академії.

Процедура обрання академіка. Процедуру обрання А. визначає Статут відповідної академії, опертий на норми Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність». А. може бути обрано вченого, який зробив видатний внесок у науку — здобув результати, що мають велике теор. чи практичне значення, запропонував підходи до розв'язання наук. проблем, створив наук. школу, чії праці визнано вітчизняною та світовою наук. спільнотою тощо. Вибори А. проводяться за наявності вакансій та призначаються президією академії. Кандидатуру для обрання А. висуває вчена (наук., наук.-тех.) рада наук. установи чи вишу. Передвиборна кампанія та вибори проводяться на демократичних засадах, в умовах повної поінформованості наук. громадськості. А. обирають шляхом голосування на заг. зборах академії; право голосу мають лише дійсні члени академії. А. обирається довічно.

Права та обов'язки академіка. Гол. обов'язок академіків України — збагачувати науку новими досягненнями і відкриттями, особисто здійснюючи наук. дослідження, організовуючи колективні розробки проблем, здійснюючи наук. керівництво н.-д. роботами.

Академіки НАН України та інших галузевих академії мають переваги у провадженні наук. діяльності, а також певні матеріальні пільги у формі довічних щомісячних грошових виплат, розмір яких визначається КМ України.

Дж.: Статут Національної академії наук України: затверджено загальними зборами НАН України 05.04.2002: Зміни та доп. затверджені Загальними зборами 15.05.2003 р. Київ, 2002; Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII // Відомості Верховної Ради. 2016. № 3.

Академік Вернадський — наукова антарктична станція, розташована на мисі Марина о. Галіндез Антарктиди в Беллінсгаузена морі Південного океану, за 7 км від зх. узбережжя Антарктичного півострова. Працює цілий рік та є метеорол. і геогр. обсерваторією. Наук. база на Аргентинських о-вах поблизу Антарктичного

Науково-дослідницька база «Академік Вернадський»

п-ова. Засн. під час Британської експедиції на Землю Іреяма (1934–1937). Постійно діюча метеорол. обсерваторія почала працювати на о. Вінтер (з 1947). Упродовж зимівлі 1953–1954 станція була перенесена на мис Марина о. Галін-

дез, названа «Faraday Station» (1977) — на честь брит. фізика і хіміка М. Фарадея (1791–1867). 1996 станція передана Україні Англійським Антарктичним Т-вом та перейменована на «Академік Вернадський» на честь вченого натураліста акад. В. Вернадського (1863–1945), першого президента АН України (1918–1921). Клімат на станції — морський субантарктичний, відносно м'який, серед. т-ра влітку — бл. 0 °С, взимку зазвичай не нижче –18 °С (найнижча зафіксована на станції т-ра — –47 °С). Взимку характерні часті вітри (понад 30–35 м/с). Опади у вигляді снігу бл. 300 днів/рік, небо безхмарне лише 25–30 днів/рік. Комплекс будівель складається з 9 споруд, встановлених на кам'яній основі о. Галіндез. Більшість з них зведені 1979–1980. 1984 за 9 км від станції споруджено невеликий будинок аварійної бази («хатина Расмуссена»). Гол. призначення станції — проведення фундамент. та прикладних наук. досліджень в Антарктиці за напрямками: океанографічні та біоресурсні, гідрометеорол., фізика полярного геокосмосу і соціально-земних зв'язків; ядерно-фіз. дослідження Землі та атмосфери, геологічно-геофіз., біол. (системне дослідження структури та функцій антарктичних біоценозів), мед.-фізіол. Роботу станції та координацію наук. досліджень Антарктики забезпечує *Національний антарктичний науковий центр*, держ. н.-д. установа в структурі Держ. агентства з питань науки, інновацій та інформації України. Станція здатна одночасно розмістити до 24 осіб (взимку — 10–15 осіб). 2016–2017 триває XXI Українська антарктична експедиція, членами якої є 13 осіб.

Літ.: Україна в Антарктиці. Національний Антарктичному Науковому Центру XX років: 1993–2013. Київ, 2013; Ukrainian Antarctic Station Akademik Vernadsky. Kyiv, 2015.

А. С. Івченко

«Академічна бєсіда» — перше статутне українське студентське товариство, яке виконувало функцію читальні. Засноване 16.10.1870 групою студентів Львів. ун-ту. Голова т-ва — укр. письменник, громад. діяч О. Авдіковський. Унаслідок розколу між прихильниками укр. і русофіл. орієнтації частина студентів виїхала з «А. б.» і заснувала русофіл. т-во «Академічний кружок» (1870–1895). 1871 т-во «А. б.» самоліквідувалося, передавши майно новій організації «Дружній лихвар» (1870–1882).

Літ.: 3 історії української молодіж в Галичині 1871–1884: істор. очерк розвою товариства «Дружній Лихвар», опісля «Академічне Братство». 1871–1885. 3 передмово д-ра І. Франка // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. 1903. Т. 55; Історичний огляд життя в студентських українських організаціях. Львів, 1908; Ленік В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.). Львів, Мюнхен, 1994.

Г. І. Калінічева

Академічна гімназія у Львові — найстаріша вітчизняна гімназія на українських землях загалом і в Галичині зокрема. Засн. за розпорядженням цісаря Австро-Угорщини *Йозефа II* від 24.10.1784 як підрозділ відновленого Львів. ун-ту (Академії), тому мала назву «академічна». А. г. — продовження академічної гімназії єзуїтів (з 1591), з 1774 — цісарсько-королів., 1776–84 — терезіанської королів. держ. гімназії. Випускни-

ків А. г. зараховували до ун-ту без вступних іспитів. Мовою викладання до 1849 була лат., згодом нім., із 1864–1865 запроваджено укр. (руську) для навчання більшості дисциплін у 4 нижчих класах, із 1873 — в усіх класах. 1849 А. г. реформували у 8-класну класичну гімназію, пізніше з паралельними гуманітарними відділами. Першу матуру (екзамени на атестат зрілості) укр. мовою гімназисти складали 1878. У 1-му класі вивчали релігію, руську, нім., польськ. мови, рахунок, каліграфію; у 8-му класі — релігію, латину, грец., руську, польськ., нім. мови, історію та статистику, математику, фізику, психологію. Серед необов'язкових предметів були каліграфія, рисунок, стенографія, спів, франц. та англ. мови, «ігри і забави» (фіз. культура). Після реформи 1932 А. г. реорганізовано в 4-річну загальноосвітню гімназію і 2-річний ліцей. Мала репутацію найкращої укр. серед. школи. Чимало учнів А. г. були членами укр. молодіжної орг-ції «Пілат». Після реорганізації навчання в гімназіях Польщі (1933) класичну 8-річну гімназію було замінено 4-класною після 6 років навчання в нар. школі. Навчання (2 роки) продовжувалося в ліцеях (гуманітарний, мат.-фіз., природничо-географ., класичний). В А. г. значну увагу приділяли вивченню іноз. мов. Випускники володіли нім. чи франц. мовами. Назва А. г. змінювалася залежно від сусп.-політ. обставин: за часів II Речі Посполитої — Державна гімназія № 571 з руською мовою навчання у Львові, за рад. часів — серед. школа № 1 з укр. мовою навчання, під час нім. окупації (1941–1944) — Перша гімназія. 1944 реформовано в серед. загальноосвіт. школу. 1992 перетворено на Першу Львівську гімназію при ун-ті «Львівська політехніка». 1998 відроджена А. г. випустила перших матурантів.

Першим директором українізованої А. г. був О. В. *Ільницький* (1867–1892), пізніше — Е. Харкевич (1892–1911), І. *Кокорудз* (1911–1928), М. Сабат (1928–1930), С. Лецій (1930–1931, 1934–1939), Д. *Лукіянович* (1931–1934), П. Менчик (1941–1944) та ін. Гімназійних учителів називали професорами. У різні часи в А. г. викладали М. Возняк, І. Кокорудз, Ф. Колесса, І. Крип'якевич, С. Людкевич, О. Огоновський та ін.

Літ.: Мельник І. Львівська академічна гімназія // Поступ. 2005. 10 верес.

Т. Д. Кочубей

Академічна година — традиційна назва мінімальної облікової одиниці навчального часу в закладах освіти різних типів. А. г. не дорівнює астрономічній і встановлюється нормативними документами; зазвичай триває 45 хв. Дві А. г. утворюють навч. пару. На підставі А. г. складають навч. план, обліковують обсяги дисциплін, навч. матеріалу та ін. Напр., обсяг одного залікового кредиту в європ. кредитній трансферно-накопичувальній системі становить 30 год, тож на дисципліну зазвичай відводять 30 год (1 кредит), 60 год (2 кредити) тощо, плануючи з них кількість А. г. лекційних, семінарських, лабораторних та ін. занять.

Літ.: Вища освіта. Нормативно-правові акти про організацію освіти у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації: У 2 кн. / Укл. М. І. Панов, Ю. П. Битяк, Г. С. Гончарова та ін.; За ред. проф. М. І. Панова. Харків, 2006.

А. І. Конончук

Академічна гімназія у Львові

«Академічна громада» — студентське товариство взаємної допомоги; діяло у м. Львові 1896–1921. Організаторами-засновниками А. г. після об'єднання студентського товариства *«Академічне братство»* і *«Вагра»* 26.01.1896 стали 55 студентів, серед них відомі згодом громад.-політ. й культурно-освітні діячі, вчені І. Голубович, С. Томайівський, О. Янів, І. Раковський (обраний першим головою), М. Крушельницький, І. Макух, І. Герасимович, О. Левицький, Г. Гарматій, О. Терлецький, Ф. Колесса, В. Гнатюк, Ю. Романчук, М. Новаківський, М. Вахнянин. У роботі перших уконституючих зборів брав участь професор історії Львівського ун-ту М. Грушевський. «А. г.» видавала журн. «Молода Україна». Членами т-ва згодом були Т. Замора, Л. Цегельський, В. Ярема, С. Горук, В. Шурат, І. Брик, І. Крип'якевич та ін. активісти молодіжного руху. «А. г.» підтримала студентські виступи 1901 у м. Львові. Від 1910 перебувала у складі *Українського студентського союзу*. Створила наук. гурток із секціями — літ., іст., сусп. наук, природничою, філос. Заснувала 6-ку, Допомоговий фонд для підтримки незаможних молодих літераторів (1897). Організувала відзначення 25-річчя літ. діяльності І. Франка, видала його збірник «Мій ізмарagd» (1898). Влаштувала вечорниці на честь М. Драгоманова (1898), брала участь у Шевченківських вечорницях (1899), стала співвидавцем серії книжок «Дешева бібліотека» (твори С. Руданського, К. Малицької, фольклорні матеріали). За участь у створенні та діяльності *Українського таємного університету* «А. г.» заборонена польськ. владою. Однойменно громада діяла в *Ягеллонському університеті* у Кракові 1888–1895 і 1912–1918; її активістом був В. Стефанік.

Дж.: Устав товариства «Академічна громада» у Львові. Львів, 1898; Звіт Виділу Академічної Громади, товариства української академічної молодіжк у Львові за рік адміністративний. 1908–1909. Львів, 1909.

Лит.: Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939. (Короткий історичний нарис). Івано-Франківськ, 1995; Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. Львів, 2001.

М. Р. Литвин

Академічна мобільність — можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі (науковій установі) на території України чи поза її межами. Суб'єктами А. м., згідно з програмними документами Болонського процесу, виступають студенти, викладачі, науковці та управлінський персонал. Розрізняють такі види А. м.: а) пряма мобільність — переміщення студентів, аспірантів, викладачів зі своєї країни за кордон; б) зворотна мобільність — переміщення іноз. громадян для навчання або проведення досліджень у їхні країни; в) експортна мобільність, або зовнішня мобільність — з погляду країни-постачальника студента; г) імпортована мобільність, або вхідна мобільність — з погляду країни-донора. У межах Болонського процесу А. м. має два виміри: 1) вертикальний — навчання студента в іншому виші, після закінчення якого він отримує ступінь; 2) горизонтальний — навчання в іншому виші протягом певного періоду (семестру, навч. року), після чого студент повертається до ун-ту

та продовжує навчання. Відповідно до принципів Болонського процесу, розрізняють поняття «ступенева мобільність» (diploma / degree mobility) як навчання, яке закінчується отриманням ступеня, та «кредитна мобільність» (credit / temporary mobility) як навчання з накопиченням кредитів.

Забезпечують А. м. осн. інструменти Болонського процесу: Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система, Рамка кваліфікацій Європейського простору вищої освіти, Додаток до диплома, а також європ. та нац. системи забезпечення якості вищої освіти.

В Україні учасниками А. м. є вітчизняні суб'єкти освітнього процесу й виші (наук. установи) та іноз. учасники освітнього процесу і навч. заклади (наук. установи), що беруть участь у програмах А. м. Право на А. м. реалізується на підставі міжнар. договорів про співробітництво в галузі освіти та науки, міжнар. програм і проектів, договорів про співробітництво між такими сторонами: а) укр. вишами, наук. установами; б) між вітчизняними та іноз. вишами (наук. установами); також може реалізуватися вітчизняним учасником освітнього процесу з власної ініціативи, підтриманої адміністрацією вітчизняного вишу (наук. установи), де він постійно навчається чи працює, на основі індивідуальних запрошень та ін. механізмів. За місцем реалізації права на А. м. розрізняють внутрішню і міжнар. А. м.

Осн. видами А. м. в Україні є: а) ступенева мобільність — навчання у виші, відмінному від постійного місця навчання учасника освітнього процесу, для здобуття ступеня вищої освіти, що підтверджується документом (документами) про вищу освіту або про здобуття ступеня вищої освіти від двох або більше вищих навч. закладів; б) кредитна мобільність — навчання у виші, відмінному від постійного місця навчання учасника освітнього процесу, для здобуття кредитів Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи та / або відповідних компетентностей, результатів навчання (без здобуття кредитів Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи), які будуть визнані у виші постійного місця навчання вітчизняного чи іноз. учасника освітнього процесу.

Формами А. м. учасників освітнього процесу, що здобувають освітні ступені молодшого бакалавра, бакалавра, магістра та доктора філософії у вітчизняних вишах, є: а) навчання за програмами А. м.; б) мовне стажування; в) наукове стажування. Формами А. м. для осіб, що здобувають наук. ступінь доктора наук, науково-педагогічних, наук. і педагогічних працівників та ін. учасників освітнього процесу є: а) участь у спільних проектах; б) викладання; в) наук. дослідження; г) наук. стажування; г) підвищення кваліфікації.

Лит.: Internationalization and Trade in Higher Education: Opportunities and Challenges. Paris, 2004; Сепреєва Ю. І. Академічна мобільність в Європі: історія і сучасність. Мінськ, 2007; Santiago P., Tremblay K., Basri E., Arnal E. Tertiary Education for the Knowledge Society: Social Features, Equity, Innovation, Labour Market, Internationalisation. Paris, 2008. Vol. 2; Калінічева Г. І. Акад. мобільність як складова європейського простору вищої освіти // Вища освіта України. 2010. Дод. 4. Т. 1 (19): Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору; Калінічева Г. І. Вплив цивілізаційних чинників на акад. мобільність студентства // Трибуна. 2011.

№ 1–2, 3–4; Правові засади реалізації Болонського процесу в Україні. Київ, 2014.

Г. І. Калінічева

Академічна свобода — самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та / або інноваційної діяльності, що здійснюється на засадах свободи слова і творчості, безперешкодного поширення знань та інформації, проведення наукових досліджень, а також використання відповідних результатів. А. с. реалізується з урахуванням обмежень, встановлених законом.

На міжнар. рівні принципи А. с. закладено у Великій хартії європ. ун-тів (м. Болонья, 18.09.1988), Рекомендаціях ЮНЕСКО та МОП «Про статус викладацьких кадрів вищих навчальних закладів», Лімській декларації «Про академічну свободу та автономію вищих навчальних закладів» (м. Ліма, 10.09.1988) та ін. документах. До А. с. можна віднести три основні свободи:

Свобода досліджень. Дослідник має право вільно обирати напрями і методологію власних наук. пошуків, включно із суперечливими або непопулярними поглядами, порушувати будь-які проблеми, здійснювати широку апробацію здобутих результатів наук. розвідок. При цьому він може вимагати від керівництва реалізації політики інтелектуального розвитку, належного і кваліфікованого управління. А. с. не усуває обов'язку проводити дослідницьку діяльність на основі добросовісного пошуку істини.

Свобода викладання. Викладач вільний від інституційної цензури, може мати власну думку, незалежну від установи або системи, в яких він працює, має право брати участь у професійних або академічних органах. Викладач самостійно визначає, як саме читати лекцію, практичне чи ін. типу заняття, та, не зазначаючи обмежень, обирає навч. матеріали, методи, формати викладу. Водночас принципи А. с. не заперечують підвладності викладачів вищим навч. закладам.

Свобода навчання (отримання знань). Студент має право здобувати знання відповідно до своїх потреб та інтелектуальних запитів, обирати навч. курс, форми навчання та позанавч. заняття. Він може висловлювати власну думку в ході занять.

Категорія А. с. відома ще з античних часів, а саме з Академії Платона. У Середньовіччі відродилася в концепції «вільних мистецтв». Набула поширення в добу модерну («Науковчення» І. Фіхте) та здобула переосмислення в постмодерні. У сучас. системі освіти А. с. — складник міжнар. освітнього права та фундаментальний принцип, на який спирається діяльність ун-тів багатьох країн світу, зокрема, країн-підписантів Болонської декларації. В осн. документах Болонського процесу термін А. с. асоціюється з терміном «інституціональна автономія», оскільки умовою А. с. є *автономія вищого навчального закладу*. Користування А. с. покладає відповідальність на всіх учасників освітніх і науково-дослідницьких програм.

Дж.: Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // Відомості Верховної Ради. 2014. № 37–38.

Лит.: Правові засади реалізації Болонського процесу в Україні: монографія / За заг. ред. В. Лугового, С. Калашикової. Київ, 2014.

Г. І. Калінічева

Академічна студентська група — офіційно створена, відносно постійна в межах навчального року, первинна реальна група студентів у структурі курсу, факультету або вишу в цілому, члени якої об'єднані спільними навчально-професійними завданнями, взаємодіють із викладачами, кураторами та між собою. Взаємодіючи, студенти групи засвоюють професійні знання та етичні норми, здійснюють наук. і наук.-тех. діяльність відповідно до своїх інтересів, здібностей і нормативних вимог у галузі вищої освіти. Мета — становлення особистості майбутнього фахівця. Створення А. с. г. зумовлено потребами управління (як клас у школі, група в дитсадку). Кількість студентів у групі встановлюється нормативними документами вищого закладу освіти і складає від 5 до 35 осіб. А. с. г. — один з осн. елементів освітньо-виховної системи вищої школи.

Студентів у групі поєднує: спільна мета і навч.-професійна діяльність, ділові та особисті зв'язки, однорідність складу групи за віком, висока поінформованість одне про одного, самоврядування та ін. Активна участь кожного студента в житті групи — досвід, необхідний для того, щоб жити й працювати в будь-якому виробничому колективі.

У структурі А. с. г. є дві підструктури: офіційна та неофіційна. Офіційна підструктура підпорядкована комплексу професійної підготовки, сприяє становленню майбутнього фахівця, ґрунтується на повазі, авторитетності в діловій сфері. Її ланки мають офіційний характер: староста, призначений деканатом (відповідає за орг-цію навчання) та профорг, обраний студентами (відповідає за соц. захист прав кожного члена групи в процесі навчання та відпочинку). До офіційної структури А. с. г. також входять студорг, культорг, фізорг, волонтер та ін., які обираються на зборах групи разом із старостою та профоргом і є активом групи. Неофіційна підструктура виявляється в тому, що група поділяється на підгрупи зі своїми лідерами; такий розподіл відбувається на основі інтересів, симпатій-антипатій, життєвих цінностей, особистісних особливостей студентів.

А. с. г. — спільнота автономна і самодостатня; здатна сама вирішувати внутр. проблеми. Водночас її активність пов'язана з соц. життям ф-ту, ун-ту, вирішенням проблем соц. характеру.

Лит.: Майерс Д. Соціальна психологія / Пер. с англ. Санкт-Петербург, 1996; Берн Э. Лидер и группа. Екатеринбург, 2002; Осипова Т. Ю. та ін. Виховна робота зі студентською молоддю. Одеса, 2006; Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи. Київ, 2006.

А. І. Конончук

«Академічне братство» — українське студентське товариство, що діяло у м. Львові 1882–1896. Створено на зборах 05.03.1882 на основі молодіжних т-в «Дружний Лихвар» і «Академічна бесіда». Назву запропонував К. Левицький. Членами т-ва були О. Ярема, К. Ганкевич, А. Чайковський, Д. Партицький, В. Охримович, І. Кокорудз, І. Грабович, М. Зобків, О. Маковей, К. Студинський та ін. активісти молодіжного, зокрема народовецького, руху. А. б. заснувало б-ку, у якій зібрано твори І. Франка, Т. Шевченка, С. Подолинського, Панаса Мирного, П. Куліша, світову класику, періодичні видання. А. б. організовувало студентські віча й маніфестації

на захист академічних свобод, прав жінок, літ. вечори на честь М. Шашкевича, О. Кониського, Ю. Федьковича; планувало видання «Антології руських пісень». Започаткувало книжкову серію «Ювілейна бібліотека». Видало одне число газ. «Товариш» (1888). У складі т-ва діяли гуртки: філос., етнографічно-статистичний (створено з ініціативи І. Франка). Члени т-ва збирали кошти на буд-во у м. Львові пам'ятника М. Шашкевичу. 1885 А. б. висунуло ідею спорудження у місті пам'ятника Т. Шевченку. 1896 увійшло до складу «Академічної громади» (Львів).

Дж.: Українське братство. Устав. Львів, 1886.

Літ.: Борис М. Академічне братство і академічна громада у Львові // Український календар. Варшава, 1986; Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 (Короткий історичний нарис). Івано-Франківськ, 1995; Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. Львів, 2001.

М. Р. Литвин

Академічне веслування — вид спорту, змагання на академічних човнах. Входить до програми Літніх Олімпійських ігор.

Орган, що регулює правила й координує діяльність орг-цій із А. в. в окремих країнах, — Міжнародна федерація А. в. Її засн. 1892 у м. Турині представниками Франції, Швейцарії, Бельгії, Італії з метою уніфікації правил змагань у зв'язку зі зростанням популярності А. в. З 1922 штаб-квартира орг-ції перебуває в м. Лозанні, Швейцарія. Міжнародна федерація А. в. — перша спортивна федерація, що приєдналася до олімпійського руху перед першими сучас. Олімпійськими іграми 1896. Федерацію визнано Міжнародним олімпійським комітетом, вона об'єднує 142 нац.

Академічне веслування

федерації. На тер. України розвитком А. в. займається засн. 1997 Федерація А. в. України, яка є членом Міжнародної федерації А. в.

Веслування як вид спорту виникло в Англії у 17–18 ст. 1830 з'явилися перші човни з виносними кочетами, що дозволило зробити корпус більш вузьким і легким, а судно більш швидкохідним. У сер. 19 ст. почали застосовувати рухливі сидіння, тобто з'явився академічний човен у сучас. вигляді. Це дозволило використовувати для гребка силу ніг і ще збільшити швидкість. Човни почали виготовляти з легших матеріалів. У 19 ст. А. в. набуло популярності в різних країнах Європи й поширилося до Пн. Америки й Австралії. А. в. включено до програми перших Олімпійських ігор 1896 у м. Афінах, однак через погану погоду змагання з цього виду спорту тоді було скасовано. Уперше змагання з А. в. в рамках олімпіади проведено на Олімпійських іграх 1900 у м. Парижі. Олімпійські змагання з А. в. за участю жінок уперше відбулися на Літніх Олімпійських іграх 1976 у м. Монреалі.

Змагання з А. в. для олімпійських і неолімпійських видів веслування проводяться в одному чи кількох класах човнів і можуть поділятися на заїзди. Веслярі розподіляються за статтю й віком, окремо організовуються заїзди для веслярів легкої ваги та веслярів адаптивного веслування. Змагання можуть бути особистими, командними й особисто-командними. На змаганнях з А. в. на Олімпійських іграх розігрується 14 комплектів нагород. Олімпійські змагання з А. в. проводяться у спеціально обладнаних природних веслових каналах. Змагання з неолімпійських видів А. в. можуть організовуватися у критих приміщеннях. У човні, який має рухатися у межах своєї доріжки, може перебувати 1, 2, 4 або 8 веслувальників зі стерновим або без нього, веслувальники можуть гребти одним (розпашне веслування) або двома (парне) веслами.

Чемпіонати світу з А. в. відбуваються від 1962, чемпіонати Європи — від 1893. Найпопулярнішим А. в. є у Великій Британії, інших країнах Зх. Європи, а також США, Австралії, Новій Зеландії та Канаді. Найвидатнішим спортсменом у А. в. серед чоловіків є британець С. Редгрейв, п'ятиразовий олімпійський чемпіон. Серед жінок такими є румунські спортсменки, п'ятиразові олімпійські чемпіонки Ж. Даміан (Даміан-Андрунаке) й Е. Ліпе (Оленюк). Е. Ліпе (Оленюк) — найтитлованіша спортсменка в історії А. в.

Перші призові місця на Літніх Олімпійських іграх 1952 у складі збірної СРСР завоювали укр. спортсмени Г. Жилін, І. Ємчук. Найуспішнішими вітчизняними веслярами в А. в. є олімпійські чемпіонки К. Тарасенко, А. Коженкова, Н. Довгодько та Я. Дементьєва, які виграли олімпійське золото у парній четвірці на Літніх Олімпійських іграх 2012 в м. Лондоні.

Літ.: Factsheet The Programme Of The Games Of The Olympiad Update. Lausanne, 2013.

М. В. Чорна

«Академічний кружок» — українське студентське т-во, що діяло у м. Львові 1871–1895 за участі студентів ун-ту, вищих політехнічної та ветеринарної шкіл. Здебільшого дотримувалося москвофільської орієнтації. Розташовувалося в Народному домі. Діяльність т-ва підтримала редакція часопису «Слово». Конкурувало з т-вом

«Академічний кружок».
Журнал «Друг»

«Дружний Лихвар». У 1873–1874 навч. році об'єднувало 145 дійсних членів, серед них С. Лабаша, І. Кордасевича, М. Голейка, Р. Алексевича, І. Гумецького, А. Дольницького, О. Калитовського, В. Криницького, І. Данилюка та ін. Видавало часопис «Друг» (наклад 300–400 прим.; редактор А. Дольницький, члени редак. к-ту С. Лабаш, О. Калитовський, М. Вагилевич), в якому друкувалися твори І. Франка, М. Павлика, Марка Вовчка та ін. Члени т-ва І. Белей, М. Павлик, І. Франко 1876–1877 вели боротьбу як проти москвофільства, так і народовців. Організовувало вечорниці на честь Т. Шевченка, М. Шапкевича, М. Устияновича, І. Тургенева. Із членами т-ва листувався М. Драгоманов. 1895 реформоване у студентське т-во «Друг», яке діяло з перервами до 1939.

Дж.: «Академічний кружок» во Львові. Отчет виділа «Академічного кружка» за год. Львів, 1872; Академічний кружок. Устав общества. Львів, 1879.

Лит.: Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 (Короткий історичний нарис). Івано-Франківськ, 1995; Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. Львів, 2001.

М. Р. Литвин

«Академічний легіон» — збройне студентське формування у складі польської Національної гвардії (командир ген. Ю. Залуський, згодом полк. Р. Вибрановський) у Львові під час революції 1848. Створений у березні 1848. Налічував бл. 900 осіб, зокрема, вихідців з Королівства Польського у складі Рос. імперії. Під егідою Центральної ради Народової брав участь у збройних виступах проти австрійської влади 01–02.11.1848, після придушення яких був розпущений відповідно до умов капітуляції. Багато активістів «А. л.» репресовано.

Лит.: Історія Львова: У 3 т. / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 2007. Т. 2: 1772 – жовтень 1918.

Ф. І. Стеблій

Академічний човен

Академічний рік — проміжок часу від початку занять у вищих навчальних закладах до їх закінчення. Як правило, А. р. розпочинається 1 вересня і закінчується в червні наступного календарного року. А. р. є одиницею обліку навч. часу студента. Термін «А. р.» за змістом тотожний терміну «навчальний рік» і використовується працівниками сфери освіти й науки багатьох европ. країн. А. р. в уні-ті складається з двох семестрів (у окремих закладах — трьох триместрів). Перший семестр охоплює осінньо-зимовий період календарного року, другий семестр проходить у весняно-літній період. А. р. позначається номерами двох наступних один за одним календарних років, на які він припадає (наприклад, 2015/2016 А. р.). Упродовж А. р. навчання здійснюється на одному курсі. В освітніх закладах Європи до кінця 16 ст. вступ студентів до навч. закладів відбувався у різний час, заняття проводилися упродовж усього календарного року. А. р. почав встановлюватися наприкінці 16 — на поч. 17 ст.

Лит.: Концептуально-методологічні основи проектування методів і засобів діагностики освітніх результатів у вищих навчальних закладах / За ред. В. І. Лугового, О. Г. Ярошенко. Київ, 2014; Андрущенко В. П. та ін. Феномен університету в контексті «суспільства знань». Київ, 2014.

Г. І. Калінічева

Академічний університет (рос. Академический университет) — перший ун-т у Рос. імперії, що існував 1724–1766. Заснований згідно з указом Петра І. Підпорядковувався Петербурзькій АН (тогочасна назва — Академія наук і мист-в у Санкт-Петербурзі, тепер — Російська АН). Фактична дата початку викладання — січень 1726. Першими професорами А. у. були академіки Петербурзької АН Я. Герман, Ж. Деліль, (де Ліль), Д. Бернуллі та ін. До 1764–1765 навч. року А. у. розташовувався на Троїцькому подвір'ї (Василівський острів), потім — у будинку барона Строганова (Тучкова наб.). 1758–1765 ректором А. у. був М. Ломоносов; викладання в А. у. припинено 1766 (через рік після його смерті). 1770 А. у. офіційно ліквідовано шляхом об'єднання з Академічною гімназією в Училище академії з викладанням у старших класах за університетською програмою.

Відомі випускники А. у. — М. Ломоносов (переведений на навчання зі Слов'яно-греко-латинської академії), хімік Д. Виноградов, математик і філолог В. Адоуров (Адауров).

Лит.: Толстой Д. Академический университет в XVIII столетии. Санкт-Петербург, 1885; Балашов Е. Материалы по истории Санкт-Петербургского университета XVIII в.: Обзор архивных документов. Санкт-Петербург, 2001.

Академічний човен — спортивний інвентар, вузький довгий човен із виносними кочетами й рухомими каретками, що використовується у академічному веслуванні. Човни мають відповідати таким вимогам: усі несні частини мають надійно кріпитися до корпусу човна, а сидіння весляра може переміщуватися вздовж осі човна. Човни повинні забезпечуватися підніжками, які дозволять веслярам залишити човен без допомоги рук упродовж якнайкоротшого часу. Нис човна має бути обладнаний білою гумовою кулькою діаметром не менше 4 см і флюгаркою з номером доріжки. Цифри вказуються чорною фарбою на білому або жовтому тлі. Стартові номери закріплюються на носовій частині човна.

Академічні звання — звання, що присуджувалися вихованцям (художникам і архітекторам), викладачам мистецьких академій, відомим колекціонерам, держ. і громад. діячам за видатні заслуги в галузі образотворчого мистецтва і архітектури. У різних країнах А. з. мали свої назви. У Петербурзькій академії мист-в існували А. з., затверджені відповідними статутами: академік, призначений (кандидат в академіки, 1764–1859), почесний член академії (1763–1918), почесний вільний общник (1766–1893), почесний любитель мистецтв (1763–1918). Всі звання присуджувалися на щорічних Публічних зборах академії шляхом голосування.

У різні часи академічних звань були удостоєні представники укр. мист-ва: 1860 звання академіка гравюри — Т. Шевченко (за гравюри з картин Рембрандта «Притча про робітників на винограднику» й І. Соколова «Приятелі»), академіків живопису — 1860 — К. Трутовський (за картину «Хоровод у Курській губернії»), 1887 — В. Орловський (за картини «Захід сонця», «У степу», «Вечір») та ін. Почесними членами академії були представники укр. мист-ва або ін. митці й діячі науки, які працювали в Україні: живописець-мариніст І. Айвазовський, археолог

І. Бартоломей, композитор і колекціонер живопису Д. Бортнянський, худ. і музейний діяч Д. Григорович, колекціонери Б. Ханенко та П. Харитоненко та ін.; почесними вільними общниками — худ. М. Раєвська-Іванова, археолог Т. Кибальчич, колекціонер Г. Тарновський та ін.; академіками — архітектори О. Бекетов, В. і О. Беретті, М. Бонч-Бруєвич, В. Сичугов, М. Толвинський та ін.; живописці М. Бодаревський, В. Галімський, К. Костанді, В. Котарбінський, Г. Ладиженський, Д. Маляренко, І. Саблуков, М. Сажин, Є. Столиця, Р. Судковський, М. Пимоненко, Х. Платонов, О. Попов, О. Розмарицин, О. Рокачевський, скульптори Б. Едуардс, П. Забелло. Відповідно до Тимчасового статуту академії 1893, що діяв до 1918, звання академіка було збережене і введено нове — дійсний член. Серед них — живописці В. Васнецов, М. Кузнецов, К. Крижицький, І. Грабар, А. Куїнджі, І. Рєпін, Ф. Рубо, В. Серов, І. Похитонов та ін.; скульптори М. Антокольський, В. Беклемішев, Л. Полен. Для викладачів академії з 1764 було встановлено звання ректора, ад'юнкта-ректора (до 1802), радника, професора і радника (з 1802), заслуженого ректора, заслуженого професора (обидва — з 1830). Вихованцям академії на щорічних публічних зборах присуджували звання «класного» або «вільного» (некласного) художника.

Літ.: Юбилейный справочник Императорской академии художеств. 1794–1914: у 2 т. Санкт-Петербург, 1914; 225 лет Академии художеств СССР. Каталог выставки: у 2 т. Москва, 1985.

В. В. Шлейов

Акаде́мія (від грец. *Ἀκαδημία* — місцевість поблизу Афін, названа на честь міфол. героя Академа) — 1) Академія наук — наукова установа, що користується широкою автономією. Сучасні наук. А. організовані за принципом асоціацій, клубів, спілок. А. планує, координує й реалізує фундаментальні та прикладні наук. дослідження. Напр., Амер. академія мист-в і наук (англ. American Academy of Arts and Sciences), Брит. академія (англ. British Academy), франц. Академія наук (франц. Académie des sciences) та ін.

В Україні гол. наук. установою є Національна академія наук України (НАН України). Існують також галузеві А.: Нац. академія агр. наук України, Національна академія медичних наук України, Нац. академія педагогічних наук України, Національна академія правових наук України, Нац. академія мист-в України.

А. як наук. центр виникла в античному світі; її традиції розвивалися в подальші століття. Напр., Академія Платона, «Палацова академія» Карла Великого, «Нова академія» Альда Мануція та ін.

Акаде́мія. Рафаель Санті. Фреска «Афінська академія Платона» (Станці делла Сеньятура Апостольського (Папського) палацу, Ватикан, 1509–1510)

2) Різновид ВНЗ — як галузевих, так й університетського типу, що поширені в ЄС, Канаді, США, напр., Амер. академія мист-в (англ. American Academy of Art), Берлінська академія архітектури (нім. Berliner Bauakademie) та ін.

А. — наук. і методичний центр, що має розвинену інфраструктуру навч., наук. і науково-виробничих підрозділів. Згідно з Законом України «Про вищу освіту», А. — галузевий навч. заклад, що надає вищу освіту на першому (бакалаврському) і другому (магістерському) рівнях за однією чи кількома галузями знань. Також на базі А. ведеться інтенсивна наук. й н.-д. робота. А., відкриваючи аспірантуру й спеціаліз. вчені ради із захисту дисертацій, здійснює підготовку, перепідготовку й підвищення кваліфікації наук. і науково-педагогічних працівників на третьому (доктор філософії) і вищому (доктор наук) рівнях вищої освіти.

Перший заклад із назвою А. на тер. України засн. 1576 в Острозі князем Василем-Костянтином Острозьким (Див. *Острозька академія*). 1659, згідно зі статтями Гадяцької угоди (1658), Києво-Могилянській колегії надано права А. (див. *Національний університет «Києво-Могилянська академія»*). У грудні 1917 засновано Українську академію мист-в (тепер *Національна академія образотворчого мистецтва й архітектури*). У процесі освітніх реформ на межі 20–21 ст. багато вишів в Україні отримали статус А.

3) Громадські орг-ції, що діють в Україні та в інших країнах, напр., Громадська орг-ція «Міжнародна термоелектрична академія», Міжнародна громадська орг-ція «Академія людини» та ін.

Дж.: Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // Відомості Верховної Ради. 2014. № 37–38

«Академія», Видавничий центр «Академія» — українське книжкове недержавне видавництво. Засн. в м. Києві 1993. «А.» видає підручники, посібники для вишів та загальноосвітніх шкіл, наук., довідково-енциклопедичну та худ. л-ру. Упродовж існування вид-во підготувало понад 700 назв книжок сумарним накладом 10 млн прим.

Серії ВЦ «Академія». Вид-во розробило понад 10 книжкових серій, серед них: «Альма-матер» — підручники, навч. посібники для студентів із літературознавства, мовознавства, філософії, логіки, етики, релігієзнавства, політології, психології, соціології, історії, економіки, менеджменту, математики, географії, екології, педагогіки тощо. «Nota bene!» — спеціаліз. словники-довідники з літературознавства, мовознавства, логіки, психології, соц. комунікацій, економіки та ін. «Енциклопедія ерудита» — оригінальні, комплексні енциклопедії, що відображають сучасний рівень розвитку науки. «Монограф» — наук. монографії з літературознавства, мовознавства, соц. комунікацій, правознавства, політології та ін. Опубл. праці Ф. Бацевича, Г. Клочка, Я. Поліщука, М. Савчина, В. Теремка, В. Ткаченка та ін. «Тести» — навч. матеріали для школярів та абітурієнтів, підготовлені згідно з програмами та рекомендаціями Міністерства освіти і науки України. «Життя і слово» — літ. портрети письменників, які сформували канон нової укр. л-ри. «Автографи часу» — біографічна проза про видатних людей минулого і сучасності: В. Винниченка, О. Кобилянську, М. Коцюбинського, Г. Сковороду, В. Стефаника, А. Тес-

ленка, І. Франка. «Ім'я. Національний контекст» — сучасна белетристика.

Нині «А.» активно освоює сегмент літ.-худ. видань, розроблюючи креативні проекти, пропонуючи інноваційне бачення сучасної книжки. «А.» веде спільні проекти з вид-вом «Академвидав».

Т. С. Крайнікова

Академія аграрних наук України — див. *Національна академія аграрних наук*.

Академія адвокатури України — вищий навчальний заклад 4 рівня акредитації, недержавної форми власності у м. Києві. А. а. У. готує спеціалістів та магістрів за спеціальністю «Правознавство», бакалаврів за спеціальностями «Переклад» та «Міжнародне право». В А. а. У. діють Школа адвокатської підготовки, Адвокатські студії, Центр підвищення кваліфікації, Навч. юрид. консультація, Н.-д. лаб. з проблем адвокатури та прав людини. В А. а. У. функціонують 4 відділення — загальної юрид. підготовки, спеціальної адвокатської підготовки, міжнар. права та перекладу.

1995 було засновано ТОВ «Інститут адвокатури при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка», 2001 назву було змінено на ТОВ «Академія адвокатури України». 1999 при А. а. У. створено Школу адвокатської підготовки. Від 2005 розпочала діяльність Н.-д. лаб. з проблем адвокатури та прав людини. 2010 при А. а. У. створено Ін-т мед. і фармацевтичного права та біоетики, який складається з н.-д. центру мед. і фармацевтичного права, лаб. біоетики, школи мед. права, консультативного бюро із захисту прав громадян у галузі біології та медицини, експертної групи та студентських студій. В А. а. У. працює 8 кафедр: теорії та історії д-ви і права; кримінального та адм. права; цивільного, господарського права та процесу; кримінального процесу та криміналістики; адвокатської майстерності; прав людини, міжнар. та європ. права; укр. філології та культурології; іноз. мов і перекладу.

В А. а. У. діє аспірантура за спеціальностями «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність», «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право», «Судоустрій, прокуратура та адвокатура». Діє спеціалізована вчена рада з захисту дисертацій канд. юрид. наук за двома спеціальностями: «Кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право»; «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза, оперативно-розшукова діяльність». З 2004 виходить наук. журн. «Вісник А. а. У.», який 2005 внесено до переліку фахових видань України за напрямом юрид. науки.

Лит.: Новини Академії адвокатури України // Вісник Академії адвокатури України. 2011. Вип. 2; Курдюков В. В., Гревцова Р. Ю. Розвиток вітчизняного медичного права: внесок Академії адвокатури України // Вісник Академії адвокатури України. 2012. Вип. 2.

Академія вішуканих мистецтв у Флоренції (Accademia di belle arti di Firenze) — навч.-мист. і художньо-музейний заклад у м. Флоренції (Італія). У Галереї А. в. м. одне з найкращих зібрань скульптури *Мікеланджело*, зокрема, його шедевр «Давид». А. в. м. — перша академія живопису в

Європі. Заснував 1562 Козімо I Медичі, великий герцог Тосканський (1519–1574). До цього у Флоренції функціонувало Т-во малюнка ім. св. Євангеліста Луки, засн. 1339, яке розміщувалося в гол. капелі флорент. лікарні Санта Марія Нуова. У сер. 16 ст. приміщення у Т-ва відібрали, що призвело до фактичного припинення його існування. 1561 фра Джованні Аньоло Монторсолі (відомий на той час скульптор) і майстер Заккерія (*prior* флорент. церкви Нунціати) вирішили відновити т-во, але вже як Академію малюнка. Дж. Вазарі презентував ідею великому герцогові Козімо I Медичі, який ідею підтримав. Спочатку А. розмістили у храмі монастиря дель Анджелі, згодом — у церкві Сантісіма-Аннунціата. Члени-засновники А. в. м.: фра Джованні Аньоло, Франческо де Сангалло, Аньоло Бронзіно, Джорджо Вазарі, Мікеле ді Рідольфо і П'єр Франческо ді Якопо ді Сандро. Першим академіком став скульптор, художник і архітектор італ. Відродження Мікеланджело Буонарроті. 1784 великий герцог Тосканський П'єтро Леопольдо ді Лорена трансформувач Академію малюнка в А. в. м., до якої ввійшли всі школи мист-в, малювання і скульптури Флоренції. За рішенням герцога, до вишуканих мист-в зарахували музику, на підставі чого в А. в. м. створили муз. відділення. (1849 воно виокремилось зі складу А. в. м. як Муз. ін-т, згодом Консерваторія, який 1910 назвали ім'я Лудвіґа Керубіні, видатного італ. композитора, уродженця Флоренції). При А. в. м. засн. Галерею з метою надати учням можливість знайомитись зі зразками античного мист-ва та копіювати їх. Основу ізофону трансформованого закладу склали роботи з колекції попередньої Академії. 1786 і 1808 Галерею поповнили мист. твори кількох монастирів і церков, 1873 з площі Сеньйорії перенесли статую Мікеланджело «Давид» (1501–1504). 1784 Галерея переїхала до будівлі колишнього госпіталю при монастирі св. Матфії і св. Миколая (у подальшому А. в. м. зайняла весь госпіталь), але приміщення виявилось затісним для скульптури (висота статуї без п'єдесталу становить 4 м 10 см, із п'єдесталом — 5 м 17 см). Тому 1882 за проектом арх. Еміліо де Фабрис для неї збудували спец. приміщення — т. з. трибуну Давида. 1911 до А. в. м. надійшло п'ять скульптур Мікеланджело: «Раби» («Атлас», «Юний раб», «Раб, що прокидається» і «Бородастий раб»), а також «Св. Матвій». Фігури рабів призначалися для гробниці папи Юлія II у соборі св. Петра у Римі, над якою Мікеланджело працював близько 40 років, однак так і не завершив (більшість скульптур цієї гробниці виконали ін. майстри). Скульптуру «Св. Матвій» створено бл. 1504 для фасаду флорент. собору, де її так і не було встановлено. 1939 колекцію Галереї А. в. м. поповнила ще одна робота великого скульптора — «Палестринська П'єта». Крім скульптури Мікеланджело, серед зібрання А. в. м. дві роботи Джамболонья. У Галереї чудова колекція живопису 13–16 ст., зокрема, «Діва Марія на троні» Фра Бартоломео, «Сретеньє» Домініко Гірландайо, «Мадонна з малям і ангелами» і «Мадонна з малям, св. Іоаном і двома ангелами» Сандро Ботічеллі, а також «Благовіщення» Філіппіно Ліппі, сина Філіппо Ліппі, у якого навчався Ботічеллі. Оскільки А. в. м. — освітній заклад, в її зібранні є велика кількість гіпсових моделей, зокрема проф. А. в. м., скульптора Лоренцо Бартоліні. Галерея А. в. м. сполучається з Консерваторією

ім. Л. Керубіні, що уможливорює знайомство з колекцією старовинних муз. інструментів і документальних пам'яток муз. культури. В експозиції представлені клавесин, спінет, фортепіано, скрипки, віолончелі, альти. Три інструменти — альт, віолончель, скрипка — роботи Антоніо Страдіварі (1644–1737). Альт і віолончель входили до т. з. струнного квінтету Медичі (1690) — подарунка аристократа з Кремони Бартоломео Аріберті тоск. принцу Фердинандо, сину великого герцога Тосканського Козімо III Медичі. Скрипку Страдіварі, яку експонує музей, видатний майстер створив пізніше (1716), вона не входила до квінтету. Одну з оригінальних скрипок квінтету втрачено, друга — в Академії св. Цецилії у м. Римі. На окрему увагу заслуговує перше фортепіано, створене у Флоренції 1700 (за ін. даними 1709). Його винахідником вважають Бартоломео Кристофорі (1655–1732), майстра з виготовлення клавесинів з Падуї, якого 1688 запросили до флорент. двору принца Фердинанда. Останнім часом експозицію Галереї А. в. м. поповнюють роботи сучасних художників, що є поширеною практикою провідних худ. музеїв Італії.

Літ.: Вазарі Дж. Життєпис найславніших живописців, скульпторів та архітекторів / Пер. з італ. Київ, 1970. Федотова Е. Д. Италия. История искусств. Москва, 2006;

О. М. Гончарова

Академія Гонкур. Гонкурівська Академія (Académie Goncourt), Гонкурівське літературне товариство (Société littéraire des Goncourt) — літературне товариство, утворене за заповітом Е. Гонкура. Уперше зібралося 07.04.1900 у будинку письменника Л. Енніка у передмісті Парижа Пассі; у складі т-ва були письменники: К. Гюїсманс, О. Мірбо, Роні-старший і Роні-молодший, Л. Еннік, П. Маргеріт, Г. Жоффруа, згодом обрали Л. Доде, Е. Буржа, Л. Декава. На наступних зборах 09.02.1903 у будинку К. Гюїсманса обговорювався статут після офіційного визнання академії указом голови Ради міністрів Франції від 19.01.1903. Надалі «десятка» збиралася щомісяця від 26.02.1903 спочатку у весільному салоні Гранд-Отелю у Парижі, а від 31.10.1914 місцем зборів членів А. Г. став ресторан «Друан» у Парижі. Збори відбуваються першого вівторка кожного місяця, крім літа. За статутом т-во декларується як неприбуткова асоціація. 1903 президентом Франції воно було оголошене «суспільно корисним», що дозволило А. Г. отримувати дарунки і спадщину та ставило під контроль двох міністерств — культури і внутрішніх справ. А. Г. отримує допомогу від мерії Парижа і міст-партнерів, Нац. центру книги, компанії Гнас. Нових членів А. Г. вводять шляхом кооптації, обираючи часто одноголосно чи майже одноголосно. Для того щоб кандидатуру було відхилено, достатньо одного категоричного заперечення когось із членів т-ва. Обирати до А. Г. можуть будь-якого франкомовного письменника. Новий член А. Г. отримує столовий прибор попередника з ножем і виделкою, виготовленими з позолоченого срібла. На столових приборах вигравіровано імена членів А. Г..

Щороку в листопаді А. Г. присуджує Гонкурівську премію. Крім основної премії присуджується Гонкурівська премія за перший роман, Гонкурівська премія за новелу, Гонкурівська премія за

Логотип Академії вишуканих мистецтв

поезію, Гонкурівська премія за біографію. Склад А. Г. (на 2016): Б. Піво (президент), Е.-Е. Шмітт, Д. Декуен, П. Констан, П. Рамбо, Т. Бен-Желлун, В. Депант, Ф. Шандернагор, Ф. Клодель, П. Ассулін.

Лім.: Caffier M. Academie Goncourt. Paris, 1994; Lainé P. Sacré Goncourt! Paris, 2000; Bourra O. Un siècle de Goncourt. Paris, 2003.

С. В. Глухова

Академія Жюліана (франц. Académie Julian) — приватна Академія мистецтв у Парижі, заснована художником Р. Жюліаном 1867–1868 як альтернатива Школі образотворчого мистецтва (Ecole des Beaux-Arts). А. Ж. користувалася популярністю в середовищі франц. та іноз. студентів, особливо американців. До А. Ж. зараховували як професійних художників, так і аматорів. Особливість А. Ж. полягала в тому, що вона надавала можливість навчатися жінкам. Натомість

Академія Жюліана.

М. К. Башкирцева. В художній студії Р. Жюліана, 1881

доступ до Школи образотворчого мист-ва вони отримали лише 1897. Навчання базувалося на академічній традиції. Метою навчання була підготовка студентів, які не вступили до Школи вишуканих мист-в, до подання робіт на престижну Римську премію (присуджувалася у Франції протягом 1663–1968 й надавала можливість для художників стажуватися в м. Римі) чи їх експонування в Паризькому Салоні.

До 1880 діяльність А. Ж. було зосереджено у приміщеннях Пасажу Панорам і на вул. Бів'єн. Згодом заклад було розширено. Спочатку класи були змішаними, згодом Р. Жюліан заснував для жінок окремі майстерні. На додаток до майстерень для жінок по вул. Бів'єн було відкрито низку майстерень для чоловіків у передмісті Сен-Дені. 1888 засновано майстерню для жінок на вул. Бері, у найбільшому аристократичному районі, а також два семінари на Монмартрі. Також засновано майстерню для чоловіків у аристократичному р-ні на вул. Сен-Оноре неподалік від Вандомської площі. 1890 провідну чоловічу майстерню було перенесено на Фобур-Сен-Дені в Латинському кварталі. Згодом створено жіночі майстерні на вул. Шерше-Міді.

1881 в А.Ж. утверджено принцип: «кожен користується повною свободою і працює так, як вважає за потрібне». Замість поділу на класи всі рівні форми навчання було об'єднано в одному класі, щоб студенти могли навчатися один в одного. Доступ до класів, де навчалися жінки, чоловікам було суворо обмежено. Попри це, твори

жінок виставлялися нарівні з чоловічими на щомісячних конкурсах, на яких жінки часто здобували головні призи. В А. Ж. не було чітко визначеного порядку та дисципліни. Місцеві студенти часто глузували над іноземцями, які навчалися в А. Ж., через що багато з них змушені були залишити заклад.

Учні та вчителі А. Ж. періоду розквіту визначали світові течії академічного авангарду. З моменту створення А. Ж. у ній викладали відомі у сфері мист-ва діячі, переважно професори Школи вишуканих мист-в, друзі Р. Жюліана: А. Бугро, Г. Буланже, Ж. Лефевр, Ж.-П. Лоран, Ж.-Ж. Бенжамен-Констан та ін. У 1880-ті А. Ж. нараховувала понад 600 студентів. Цей заклад відкрив шлях у світ професійного мист-ва багатьом жінкам. Випускники А. Ж.: П. Боннар, М. Дюшан, Ф. Леже, А. Матісс, А. Муха, Ф. Кнопф, Е. Лансере, Л. Гаспар, Л. Бакст, Е. Барлах та ін. Випускники А. Ж. укр. походження: Є. Буковецький, М. Башкирцева, Д. Відеоф, Кассандр (А. Мурон), М. Лопухіна, Іван (Жан) Песке, С. Станкевич, О. Шевченко, С. Гординський та ін.

А. Ж. продовжувала працювати впродовж Першої світової війни. Під час Другої світової війни під тиском нім. адміністрації її було закрито. Від 1968 А. Ж. — складова Школи графічного образотворчого мист-ва Пенінгена [Ecole Supérieure d'Arts Graphiques et d'Architecture Intérieure (ESAG Penninghen)].

Дві майстерні А. Ж. було продано 1946. У 1959 майстерню на вул. Драгунів викупили Г. Мет-де-Пенінген і Ж. де-Андон, 1968 її було об'єднано з майстернями Школи графічного образотворчого мист-ва Пенінгена під керівництвом Сесіль Бельден та Андре дель Деббіо.

Лім.: Котляр М. Буковецький Є. Й. // Образотворче мистецтво. 1940. № 12; Hérol M. L'Académie Julian à cents ans. Paris, 1968; Fehrer C. New light on the Académie Julian and its founder (Rodolphe Julian) // La Gazette des Beaux-Arts. 1984. Mai-juin; Overcoming all obstacles: the women of the Académie Julian / Ed. by Gabriel P. Weisberg and Jane R. Becker. New York, 1999; Башкирцева М. Дневник. Москва, 2003; Сусак В. Українські митці Парижа. 1900–1939. Київ, 2010.

Академія медичних наук України — див. Національна академія медичних наук України.

**ACCADEMIA
DI BELLE ARTI
VENEZIA**

Логотип Академії мистецтв Венеції

Академія мистецтв Венеції (L'Accademia di Belle Arti di Venezia) — навчально-мистецький і художньо-музейний заклад у столиці регіону Венето (Італія). Має одне з найбагатших зібрань творів мист-ва пн. італ. Відродження від 13 до 18 ст. Колекції А. м. В. розміщено в кількох будівлях: церкві Санта-Марія делла Каріта (Chiesa di Santa Maria della Carità), монастирі Лютер. каноніків (Convento dei Canonici Lateranensi) і в Галереї А. м. В. (Gallerie dell' Accademia), що розташована у приміщенні Скуола («братство») Гранде ді Санта-Марія делла Каріта (Scuola Grande di Santa Maria della Carità). Кожне з приміщень А. м. В. — іст.-культ. та архіт. пам'ятка. Зокрема, Монастир Лютер. каноніків звели ченці лютер. ордену з Равенни 1134; його двічі перебудовували: 1552–1561 А. Палладіо, засновник архіт. класицизму, на поч. 19 ст. — арх. Дж. Сельва і Лаззарі. Церкву Санта-Марія делла Каріта спорудили в 12 ст., у сер. 15 ст. арх. Б. Боном перебудували в готичному стилі, 1807 будівлю реконструював арх. Дж. Сельва. Скуола Гранде ді

Санта-Марія делла Каріта (Мілосердя) заснована 1260; у1830 арх. Дж. Сельва і Лаззарі модернізували його.

А. м. В. засновано 1750. Першим президентом був видатний худ. італ. септеченто Дж. Б. Тьєполо. Згідно з Декретом Наполеона від 1807 було змінено назву з «Венеціанська академія живопису, скульптури і архітектури» на «Королівська академія вишуканих мистецтв» та засновано пінакотеку — зібрання творів живопису, відкрити для відвідування 1817. Нині відома як Галерея А. м. В. (через те, що А. м. В. разом із худ. фондами розміщується в кількох будівлях, часто вживають поняття «Галереї А. м. В.»). Фонди створеної А. м. В. поповнювалися упродовж 19 ст. До Галереї А. м. В. надійшли колекції графів Контаріні й Манфріні. 1856 імператор Австро-Угорської імперії, до складу якої після поразки Наполеона входила переважна більшість пн. тер. Італії, купив і подарував А. м. В. пінакотеку Реньє. У Галереї представлено італ. живопис 13–18 ст. переважно венец. школи, особливості якої є колорист. багатство та пишність, тяжіння до багатфігурних композицій. Експозиція музею побудована на поєднанні хронол. і біогр. принципів. Серед ікон і т. з. примітивів (картин венец. худ. 13–14 ст.) — «Коронація діви Марії» П. Венеціано і поліптих із центр. сценою «Благовіщення» пензля Л. Венеціано, учня П. Венеціано. Осн. частина експозиції — це картини венец. худ. 15–18 ст. В експозиції живопису *кватроченто* представлено полотна А. ді Саліба, П. да Мессіна, В. Катена, П. делла Франческо, Я. і Дж. Белліні, зокрема «Мадонна з деревами» (1487), «П'єта» (1505); шедевр А. Мантеньї «Св. Георгій» (1464), картини С. Пйомбо, Дж. Белліні, зокрема «Процесія Святого Хреста на площі Сан Марка» (1496) і «Диво Святого Хреста на мосту сан Лоренцо» (1500). Для циклу картин В. Карначчо «Життя св. Урсули», створених для заснованого у 1300 братства св. Урсули, виділено окрему залу. У кількох залах експонують бл. шести сотень творів титанів венец. чинквеченто: Тиціана (1477–1576), Я. Тінторетто (1518–1594) і П. Веронезе (1528–1588). Зокрема, шедевр П. Веронезе «Бенкет у домі Левія» (1573) займає усю стіну зали, серед ін. картин майстра — «Свята родина і святі» (1564), «Містичний шлюб св. Катерини» (1575), «Розп'яття» (1582), «Вознесіння Діви Марії на небо» (1586), «Св. Ієронім» (1580), а також «Алегорія Венеції» і «Битва при Лепанто». Цілу стіну Галереї займає монументальне полотно Тиціана «Введення Марії до храму» (1534–1538). Крім нього, в експозиції музею є «Диво св. Марка» (1545–1548), «Викрадення тіла св. Марка венеціанцями з Олександрії, захопленої мусульманами», «Спасіння св. Марка» (1562–1566), «Іоанн Хреститель», «П'єта» (1570–1576) та ін. Представлено роботи художників родини Бассано: Леонардо, Якопо і Франческо Молодшого, а також майстра жанрових картин Б. Строцці (1581–1644) і засновника жанру еванг. притчі в італ. живописі Д. Фетті (1589–1623). Перлина колекції А. м. В. — картина Джорджоне «Гроза» (1505–1507), що досі однозначно не потрафтована ані щодо змісту, ані щодо назви, яка кілька разів змінювалась: від «Циганка і солдат» до «Родина Джорджоне» (через припущення, що на картині зображено родину художника) та «Алегорія Венери». Картину замовив Г. Вендраміні, у його родині вона зберігалася

до 1569. Потім опинилася в зібранні Манфріні, 1875 картину придбав князь Джованеллі. 1930 полотно експонували в м. Лондоні, а через два роки його придбав уряд Італії для Галереї А. м. В. Живопис венец. *септеченто* представлено картинами Дж. Б. Тьєполо, Дж. Б. П'яцетти, батька і сина П. та А. Лонгі, пастелями портретисти Р. Карр'єри, *ведутами* Каналетто, Ф. Гварді, М. Марієскі — художників, що увічнили на своїх полотнах канали, церкви та палаци Венеції.

Лит.: Энциклопедия живописи. Москва, 1997; Filippo Pedrocchio, Veronese. Giunti Gruppo Editoriale, Firenze, 1999; Федотова Е. Д. Италия. История искусства. Москва, 2006.

О. М. Гончарова

Академія мистецтв імператорська (Императорская Академия художеств) — вища мистецька школа в м. Санкт-Петербурзі, заснована 1757 указом Сенату як Академія мистецтв. З 1764 — Імператорська академія мистецтв. Готувала живописців, скульпторів, граверів та архітекторів. Ініціаторами заснування А. м. і. виступили фундатор Моск. ун-ту граф І. І. Шувалов і вчений М. В. Ломоносов. У перші роки свого існування А. м. і. була філією Моск. ун-ту. І. І. Шувалов передав А. м. і. окремі приміщення свого палацу на вул. Італійській у м. Санкт-Петербурзі, а також картинну галерею західноєвроп. майстрів (бл. 100 творів). 1764 Катерина II дарувала А. м. і. автономію від ун-ту, новий штат і статут («Привілей і Статут Імператорської Академії трьох найвизначніших мистецтв»). А. м. і. очолювала Рада професорів і президент. Упродовж 1764–1788 на *Василівському острові* збудовано нове приміщення А. м. і. (арх. О. П. Коріонов і Ж.-Б.-М. Валлен-Деламот).

Курс навчання для художників усіх спеціальностей поділявся на 5 рівнів (класів). 2 нижчих класи утворювали Виховальне училище, 3 вищих — власне А. м. і. Із переходом до вищих класів учні обирали спеціалізацію. Багато уваги приділялося й вивченню загальноосвітніх предметів: іноз. мов, історії, географії, астрономії тощо. У кожному класі навчалися 3 роки, тож набір на найнижчий рівень відбувався один раз на три роки. Повний курс навчання, як правило, складав 15 років. До 5-го (найнижчого) класу набирали

Академія мистецтв імператорська

хлопчиків у віці 5–6 років. На поч. 19 ст. до 5-го класу зараховували дітей у віці 8–9 років, а термін навчання скоротили до 12 років. В А. м. і. могли навчатися діти слуг, солдатів, а також позашлюбні діти. З 1760 найкращі випускники за кошти А. м. і. стажувалися закордоном. Крім того, вони могли претендувати на дворянський

титул. Згідно з правилами 1830, термін навчання було скорочено до 6 років. Вихованців ділили на 2 відділи: нижчий і вищий. Вихованців нижчого відділу називали академістами 2-го ступеня, вищого — академістами 1-го ступеня. Курс складався з класів, напр., курс малювання поділявся на 6 навч. класів: 2 рисувальні, 2 гіпсові й 2 натурні. Перехід із класу в клас був можливий лише з дозволу Ради А. м. і. після розгляду поданих робіт. Після закінчення повного курсу навчання А. м. і. надавала звання класного або некласного художника. Звання класного художника надавали лише академістам, які отримали золоту медаль. 1840 скорочено викладання загальноосвітніх курсів і розширено програми зі спеціальних дисциплін. Обов'язковим залишалося лише вивчення рос. мови (для всіх студентів) та математики (для архітекторів).

1758 засновано Музей А. м. і. Колекції музею стали основою для *Російського музею ім. Олександра III* (1895). Після закриття А. м. і. частину колекції Музею було передано до *Ермітажу*. З 1770-х А. м. і. регулярно організовувала мист. виставки. 1800, коли заклад очолив меценат О. С. *Строганов*, у ньому було відкрито медальєрний і реставраційний класи, на правах вільних слухачів до А. м. і. почали допускати кріпаків. 1802 А. м. і. здобула право займатися проектами міського буд-ва, організовувати архіт. й худ. конкурси. Педагоги й учні А. м. і. брали участь у буд-ві й оформленні Казанського та Ісааківського соборів, храму Спаса-на-Крові в Петербурзі, храму Христа Спасителя в Москві. 1812 А. м. і. підпорядковано Міністерству нар. освіти. А. м. і. ініціювала заснування провінційних худ. шкіл та училищ, у яких викладали її учні, а також музеїв при худ. навч. закладах. 1840 закрито Виховальне училище. З 1843 президентами А. м. і. призначалися лише особи з імператорської династії. 1847 при А. м. і. засн. Мозаїчний заклад у складі худ. й тех. відділів. 1859 А. м. і. втратила права автономії, її було підпорядковано Міністерству імператорського двору. 1893 затверджено новий статут, який повернув А. м. і. самоуправління. Навч. класи було перетворено на Вище художнє уч-ще живопису, скульптури й архітектури, при якому було відкрито майстерні на чолі з видатними худ. І. *Рєпіним*, В. *Маковським*, І. *Шішкіним*, А. *Куїнджі* та ін. Училище отримало право затверджувати проекти монументальних споруд.

Випускники А. м. і.: Ф. *Шубін*, В. *Баженов*, Ф. *Рокотов*, І. *Старов*, М. *Бенуа*, В. *Полєнов*, І. *Рєпін*, В. *Суриков* та ін. В А. м. і. навчалися укр. худ. І. *Мартос*, А. *Лосенко*, І. *Сошенко*, Т. *Шевченко*, М. й О. *Мурашки*, М. *Пимоненко*, М. *Самокиш*, О. *Сластіон*, Ф. *Кричевський*, К. *Трохименко* та ін. Т. Шевченко описував період свого навчання в А. м. і. у листуванні та в автобіографічній повісті «Художник». 1964 у колишній майстерні Т. Шевченка при А. м. і. засн. Музей-квартиру Тараса Шевченка.

А. м. і. ліквідовано 12.04.1918 згідно з указом Раднаркому РСФРР. 1918 вище худ. уч-ще при А. м. і. перетворено на Петроградські держ. вільні худ.-навч. майстерні. 1921 їх перейменовано на Петроградські держ. худ.-навч. майстерні при відродженій А. м. і. (нова А. м. і. була наук., а не навч. установою). 1928 їх реорганізовано у Вищий художньо-технічний інститут (ВХУТЕІН). 1930 ВХУТЕІН реорганізовано в

Ін-т пролетарського образотворчого мист-ва. 1932 останній перетворено на Ленінградський ін-т живопису, скульптури й архітектури (з 1944 — ім. І. Рєпіна). З 2002 — Санкт-Петербурзький держ. академічний ін-т живопису, скульптури й архітектури ім. І. Ю. Рєпіна. Заклад підпорядковано Рос. академії мист-в.

Лит.: Императорская Санкт-Петербургская Академия художеств. 1764–1914. Краткий исторический очерк. Санкт-Петербург, 1914; Оленин А. Избранные труды по истории и деятельности Императорской Академии художеств. Санкт-Петербург, 2010.

Академія мистецтв України — див. *Національна академія мистецтв України*.

Академія муніципального управління — колишній державний вищий навчальний заклад IV рівня акредитації з підготовки кадрів для органів місцевого самоврядування та державних адміністрацій, проведення досліджень з питань державного управління та місцевого самоврядування, м. Київ. Заснована 1995 як АТ «Академія муніципального управління», на базі якої 1997 КМ своєю постановою створив 2016 А. м. у. реорганізовано шляхом приєднання до *Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського* (м. Київ).

Академія наук вищої школи України, АН ВШ України — всеукраїнська громадська наукова організація, що об'єднує вчених вищих навч. закладів та сприяє проведенню теоретичних і прикладних досліджень із проблематики природничих, гуманітарних і технічних наук. Установчі збори відбулися 27.11.1992. Серед академіків-засновників А. н. в. ш. У. — професори *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, доктори фіз.-мат. наук В. *Стріха* і Ю. *Чутов*, доктор геол.-мінерал. наук М. *Дробноход* та 50 докторів наук, професорів укр. вишів, які прибули на скликані ініціативною групою Установчі збори. Перший президент — В. *Стріха* (1992–1999); 1999–2013 — М. *Дробноход*. 15.02.2014 президентом обрано О. *Наконечного*. В А. н. в. ш. У. — бл. 400 академіків (2016), як вітчизняних, так і зарубіжних учених.

Напрями діяльності А. н. в. ш. У. Гол. мета Академії — сприяти розвитку наук. досліджень та вдосконалювати на цій основі навчально-виховний процес у ВНЗ України. Осн. завдання А. н. в. ш. У.: а) визначати проблематику наук. досліджень у вишах України; б) організовувати наук. дослідження та впроваджувати наук. досягнення в навч. процес; в) готувати фахівців та підвищувати їхню наук. кваліфікацію; г) проводити наук. сесії, з'їзди, конференції, наради; г) здійснювати видавничу діяльність (друковані періодичні видання, наук. збірники, монографії, щорічники, наук. записки); д) сприяти міжнар. співробітництву вчених вишів України з науковцями інших країн.

Організаційні особливості А. н. в. ш. У. Академія діє згідно зі Статутом, затвердженим Установчими зборами 27.11.1992 (зі змінами та доп. 1999, 2004, 2006, 2007). Працює на засадах демократичного самоврядування, колегіального керівництва та гласності. Вищий керівний орган Академії — Заг. збори (Конференція), які скликаються не рідше ніж один раз на рік. У період між Заг. зборами керує Академією Президія на

Логотип Академії муніципального управління

чолі з президентом. Членство в Академії може бути індивідуальним і колективним. Індивідуальними членами Академії є академіки й почесні академіки, а також викладачі й наук. співробітники вишів, які мають наук. ступінь доктора наук, визнають Статут Академії та активно працюють в одному з її наук. відділень. Колективними членами Академії можуть бути вищі навч. заклади та інші установи й орг-ції, які сприяють її діяльності.

Основою орг. структури А. н. в. ш. У. є відділення. Наук. від-ня (15 від-нь станом на 2016): аграрне; біології; економіки; інформатики і системного аналізу; історії, філософії та українознавства; політології, соціології та права; філології, мистецтвознавства і масової комунікації й ін. Регіон. відділення створюються за тер. ознакою; станом на 2016 їх два — Західне та Харківське. А. н. в. ш. У. — організатор наукових комунікацій. Організація є засновником і видавцем «Наукових записок А. н. в. ш. У.», від 2013 — багатопрофільного англomовн. наук. журн. «Наукові обрії» («Scientific Horizons»). 1996–2013 видавала наук.-практ. щоквартальник «Освіта і управління».

А. н. в. ш. У. — організатор наук. конференцій, семінарів, круглих столів, присвячених актуальним проблемам розвитку укр. науки й вищої школи. Одним із найпомітніших заходів стали щорічні Академічні читання пам'яті В. Стріхи. Щороку А. н. в. ш. У. присуджує нагороди: за визначний внесок у розвиток науки та впровадження її результатів в освіту — Нагорода Св. Володимира; за видатні досягнення в галузі науки й техніки — Нагорода Ярослава Мудрого; за видатні наук. роботи в галузях математики; фізики та астрономії; інформатики та обчислювальної техніки — медаль ім. акад. М. Кравчука.

Літ.: Вчені Академії наук вищої школи України (1992–2005) / Уклад. В. П. Литвин та ін.; заг. ред. М. І. Дубина. Харків, 2005; Академія наук вищої школи України, 1992–2010: довідник. Київ, 2010.

Г. І. Калінічева

Академія наук Молдови (молд. Academia de Științe a Moldovei) — провідна наукова установа Республіки Молдова, центр фундаментальних досліджень у галузі соціогуманітарних та природничих наук. А. н. М. Засновано 02.08.1961 у м. Кишиневі як АН Молдавської РСР. Передумовою створення А. н. М. стало заснування 12.06.1946 в м. Кишиневі н.-д. бази АН СРСР. 1949 на базі Ін-ту історії, мови й л-ри та профільних секторів було створено Молдавську філію АН СРСР. 1961 до складу А. н. М. входили відділення: Фіз.-тех. і математичних наук, Біол. і хім. наук, Соц. наук, Енергетичної кібернетики, Мікробіології, Палеонтології і стратиграфії, Географії, а також Ботанічний сад і Центр. наук. б-ка ім. А. Лупана. Нині А. н. М. поділяється на три відділення: Природничих наук і наук про життя, Соц. і гуманітарних наук, Точних і екон. наук. Відділення Природничих наук і наук про життя поділяється на два підвідділи: мед. і с.-г. наук. Керівними органами А. н. М. є Асамблея А. н. М. та Вища рада з науки і технологічного розвитку А. н. М. Вищим керівним органом є Асамблея, до складу якої входять акад., чл.-кор., доктори-хабілітат і доктори наук, обрані на зборах відділень А. н. М. Виконавчим органом А. н. М. є Вища рада з науки і технологічного

розвитку. Керівництво А. н. М. покладено на її президента, який обирається Асамблеєю шляхом таємного голосування терміном на чотири роки. Президент здійснює керівництво роботою А. н. М., очолює Асамблею та Вищу раду з науки й технологічного розвитку; представляє А. н. М. перед органами влади, а також у міжнар. орг-ціях. Осн. джерело фінансування А. н. М. — дотації з держ. бюджету. До складу А. н. М. входять: 50 дійсних членів (акад.), 46 чл.-кор., 45 почесн. членів, 15 почесн. докторів «Honoris Causa».

Упродовж останніх років установи А. н. М. зосереджуються на дослідженні проблем математики й інформатики, фізики твердого тіла, мікро- й оптоелектроніки, геол. і геофіз. процесів на тер. Молдови, фізико-тех. проблем енергетики, хімії координаційних сполук, органічної й біоорганічної хімії, фізіології й біохімії рослин, мікробіології, генетики й селекції, вивчення, охорони, збагачення й раціонального використання рослинного й тваринного світу Молдови. У галузі соц. і гуманітарних наук науковці А. н. М. працюють над дослідженням нац. економіки Молдови, історії Молдови й інших країн, лінгвістики, літературознавства, філософії, соціології, правознавства, мистецтвознавства, етнографії й фольклору. А. н. М. видає періодичні видання: «Buletinul Academiei de Științe a Moldovei» («Вісник Академії наук Молдови»), «Academica», «Academica» та ін. 1996 укладено «Договір про співробітництво між А. н. М. і НАН України». Налагоджується співпраця АН Молдови з укр. вишами.

Літ.: Дука Г. Молдавско-украинские культурные и научные связи: история и современность // Наука та наукознавство. 2009. № 1; Академії наук країн Європи; у 2 кн. Київ, 2012. Кн. 2.

О. М. Березовський

Академія театральна — навчальний заклад, що діяв упродовж 1919 у Києві. Навч. програмою передбачалися спец. та заг.-осв. дисципліни. Керівник А. т. — В. Сладкопєвцев. Серед викладачів: мистецтвознавці А. Альшванг (історія музики), С. Мокульський (історія театру), критики і літературознавці М. Алексєєв (історія рос. театру), О. Дейч, поет і перекладач Є. Дроб'язко, актори та режисери С. Висоцька, Г. Крижицький (обидва — акторська майстерність), Л. Лук'янов (грим). В А. т. навчалися майбутні актори М. Левкоєв, В. Куза (згодом заст. арт. РРФСР), Н. Розенель-Луначарська. При А. т. було створено майстерні худ. слова з відділами поезії (очолював І. Еренбург), драматургії (керували Г. Крижицький, В. Сладкопєвцев), кіносценарний, худ. критики, журнально-газетної роботи. Восени 1919 частина викладачів і слухачів А. т. увійшли до складу Київського муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка.

Літ.: Дейч А. Голос памяти. Москва, 1964; Крижицький Г. Випереджаючи час. Київ, 1984; Смирнова-Іскандер О. В. Театральна Україна двадцятих років. Київ, 1984.

Академія наук України — див. Національна академія наук України.

Академія педагогічних наук України — див. Національна академія педагогічних наук України.

Академія правових наук України — див. Національна академія правових наук України.

Логотип Академії наук Молдови

Академкнига — 1) Корпорація «Академкнига» НАН України — книготорговельне об'єднання, створене в листопаді 2005 (Постанова Президії НАН України № 236 від 11.11.2005). Мета Корпорації «А.» НАН України — сприяти розвитку ринку академічної книги в Україні, забезпечувати ефективне розповсюдження наук та довідкової л-ри. Осн. функції: управлінсько-представницька, торгово-оперативна, рекламно-пропагандистська та забезпечення матеріально-тех. постачання.

Корпорація «А.» НАН України має 3 осн. підрозділи: а) підприємство-книгарня вид-ва «Наукова думка» (м. Київ, вул. Терещенківська, 3); б) магазин «А.» № 7 (м. Київ, вул. Стрітенська, 17); в) фірмовий магазин «А.» (м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 42). В їхньому асортименті — книги з філософії, соціології, історії, філології, інформатики, математики, фізики, географії, астрономії, біології та інших наук від вид-в «Наукова думка», «Знання», «Вища школа», «Основи», «Академія», Видавничого дому «Києво-Могилянська академія» та ін. Підрозділи Корпорації «Академкнига» НАН України беруть участь у наук., науково-практичних конференціях, інших академічних заходах, рекламуючи та розповсюджуючи книжкову продукцію. Також є учасниками міжнар. виставкових заходів. У магазинах об'єднання організовано стаціонарні Виставки сучасної укр. книги, де презентовано наук. видання, випущені установами НАН України, можна отримати інформацію про книжкові новинки, плани академічних вид-в, а також довідково-інформаційні матеріали про авторів та вид-ва.

2) Найстаріша в СРСР та в Україні книготорговельна орг-ція, що спеціалізувалася на академічній л-рі. Діяла від 1938 до поч. 1990-х. Мала відділення у великих містах СРСР: Алма-Ата, Баку, Владивосток, Іркутськ, Київ, Кишинів, Красноярськ, Куйбишев, Ленінград, Мінськ, Москва, Новосибірськ, Пушино, Свердловськ, Томськ, Ташкент, Уфа, Харків.

02.10.1930 у вид-ві Академії наук СРСР створено сектор розповсюдження продукції. У 1938 його реорганізовано в Кантору з поширення видань АН СРСР — «А.», підпорядковану вид-ву «Наука».

Лит.: Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. док. и материалов 1941-1984 [сост.: Л. И. Гольденберг и др.]. Київ, 1986; Зелінська Н. В. Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Львів, 2002; Тимошик М. С. Історія видавничої справи: підруч. 2-е вид., випр. Київ, 2007.

«Академперіодика», Видавничий дім «Академперіодика» — одне з двох видавництв НАН України (друге видавництво — «Наукова думка»), базова організація Науково-видавничої ради НАН України.

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

«АКАДЕМПЕРІОДИКА»

Національної академії наук України

Логотип Видавничого дому
«Академперіодика»

Історія ВД «Академперіодика». 1964 за рішенням директивних органів Академії наук УРСР позбавлено власної поліграфічної бази — друкарню передано Держ. комітету Ради міністрів УРСР у справах вид-в, поліграфії та

книжкової торгівлі. Унаслідок цього після розпаду СРСР наук. періодичні видання опинилися на межі зникнення.

За рішенням Президії НАН України від 21.04.1995 засновано Спеціаліз. друкарню наук. журналів. Протягом перших років роботи її оснащено сучасною поліграфічною та комп'ютерною технікою, що дозволило значно розширити видавничу діяльність. 13.10.2000 Президія НАН України ухвалила постанову «Про реорганізацію Спеціалізованої друкарні наукових журналів при Президії НАН України».

Сучасна діяльність ВД «Академперіодика». З 2001 функціонує Видавничий дім «А.». «А.» має 3 відділи: поліграфічний, науково-методичний і додрукарської підготовки.

Місія «А.» — інформувати укр. та заруб. громадськість про здобутки вітчизняної науки. Головні напрями діяльності «А.»: а) підготовка й випуск загальноакадемічних журналів; б) виконання програми підтримки журналів НАН України (охоплює третину журналів, до складу засновників яких входить НАН України); в) випуск монографій, наук.-популяр. книжок і навч. посібників; г) видання каталогів книжкових і періодичних видань: щорічного «Анотованого каталогу книжкових видань» і «Каталогу періодичних видань»; ґ) консультативно-методична робота з питань видавничої діяльності наук. установ, моніторинг періодичних і книжкових видань Академії, підготовка рекомендацій щодо удосконалення системи академічного книговидання; д) прикладні дослідження з впровадження новітніх технологій на різних етапах видавничо-поліграфічного процесу, а також дослідження з історії видавничої справи НАН України.

«А.» налагоджує зв'язки з різними суб'єктами наук. та видавничого простору: започаткувала щорічну науково-практичну конференцію «Наукова періодика: традиції та інновації»; бере участь у міжнар. книжкових виставках.

Видавнича продукція ВД «Академперіодика». Вид-во спеціалізується на випуску наук. журналів («Вісник НАН України», «Доповіді НАН України», «Наука та інновації», «Космічна наука та технології» та ін.), збірників («Наука України у світовому інформаційному просторі» та ін.). «А.» випускає понад 40 комплектів наук. періодичних видань.

За час існування вид-во надрукувало понад 1000 книжкових видань укр., рос. та англ. мовами: монографії, посібники для вишів, словники, наук.-попул. л-ра. Осн. галузі, з проблематики яких «А.» випускає монографії: математика, інформатика, механіка, фізика, матеріалознавство, металознавство, теплофізика, астрономія, космічна наука, хімія, ботаніка, гідробіологія, геологія, географія, історія, археологія, мовознавство, літературознавство.

«А.» реалізує проекти: наук.-попул. серія «Наука для всіх», «Українська наукова книга іноземною мовою», «Наука України у світовому інформаційному просторі» та ін. Видання «Дистанційне зондування об'єктів Сонячної системи поляриметричними засобами» (2010), що першим вийшло в проєкті «Українська наукова книга іноземною мовою», Міжнар. астр. асоціація визнала найкращою книгою року. За рішенням Президії НАН України (розпорядження № 624 від 10.10.2012) «А.» визначено видавцем однієї з

найстаріших академічних книжкових серій «Бібліографії вчених України». Серед вагомих видань «А.» — «М. В. Келдиш та українська наука. До 100-річчя з дня народження вченого», «Б. Є. Патон: 50 років на чолі Академії» та ін. «А.» здійснює онлайн-підтримку та наповнення веб-ресурсу «Наукові публікації та видавнича діяльність НАН України».

Лит.: Куртенок Л. Ф. Нариси історії Видавничого дому «Академперіодика». Київ, 2012; Вакаренко О. Г., Радченко А. І. Науково-видавнича діяльність Національної академії наук України: 2002–2011 рр. Київ, 2013; Вакаренко О. Г. Сучасні напрями діяльності Видавничого дому «Академперіодика» НАН України // Наука України у світовому інформаційному просторі: зб. статей. 2013. Вип. 8.

Акаєв, Аскар Акаєвич (10.11.1944, с. Кизил-Байрак, тепер Чон-Кемінського айльного округу Кемінського р-ну Чуйської обл., Республіка Киргизстан) — державний й політичний діяч, президент Киргизстану в 1990–2005. Народився в селянській родині, закінчив Ленінградський ін-т точної механіки та оптики (тепер Санкт-Петербурзький нац. дослідницький ун-т інформаційних технологій, механіки та оптики). Доктор фіз.-мат. наук (1980), дис. присвячено методам розрахунку голографічних систем, зберігання й перетворення числової інформації. З 1984 — академік АН Киргизької РСР, 1986–1987 — зав. відділу ЦК Компартії Киргизії, 1987–1989 — віце-президент, 1989–1990 — президент АН Киргизької РСР. 27.10.1990 обраний Верховною Радою Киргизької РСР президентом Киргизької РСР, на загальнонародних виборах 12.10.1991 став першим президентом незалежного Киргизстану. Президентські повноваження А. було підтверджено на референдумі 30.01.1994. У грудні 1995 переобраний на другий, а 2000 — на третій термін.

На початку 1990-х А. вдалося створити власний д-ві імідж найдемократичнішого режиму серед пострад. д-в Центр. Азії, що дозволило залучити підтримку міжнар. фін. інституцій задля досягнення макроекон. стабільності й екон. зростання. У зовн. політиці А. орієнтувався на поглиблення інтеграції у рамках СНД, водночас зберігаючи хороші відносини з країнами Заходу.

У внутр. політиці Киргизстану помітний вплив справляє кланова система традиційного киргизького сусп.-ва. У киргизькому соціумі зберігається чітка самоідентифікація особи з певним родом або кланом. За наявності нерозвиненої політико-партійної системи Киргизстану регіональні спільноти — клани чи роди — відігравали особливо важливу роль. В умовах правління А., який належав до впливового роду Сари-баги, представники якого мешкають на Пн. Киргизстану, його представники обіймали більшість керівних посад в органах виконавчої влади. Це призвело до активізації протистояння й протиставлення інтересів Пн. та Пд. країни, розділених гірським хребтом *Тянь-Шань*. Кланове протистояння в Киргизстані різко загострилося внаслідок порушення міжкланового балансу. Криза розпочалася у січні 2001, коли А. призначив на посаду губернатора пд. Джалал-Абадської області С. Урманова з Іссик-Кульського клану, а Н. Касієва з Наринського клану — губернатором Ошської обл. Місцеве населення негативно сприйняло такі кадрові кроки. Муніципальні вибори 16.12.2001 ще більше підсили-

ли тенденції киргизького *трайбалізму*, оскільки на посади голів айил окмоту (сільських управ) населення обрало виключно представників свого роду. Парламентські вибори 2005, проведені за *мажоритарною системою*, зруйнували владну модель, що вибудовувалася режимом А. Внаслідок фальсифікації результатів виборів у 20–25 з 75 виборчих округів у Киргизстані розпочалися масові протести населення. Участь у масових акціях брали переважно виборці, кандидат яких зазнав поразки. Хоча протести головним чином відбувалися на Пд., не можна вважати «*Тюльпанову революцію*» в березні 2005 проявом боротьби Пд. й Пн. республіки. Спокій зберігався лише в Іссик-Кульській обл., а масові демонстрації проходили не лише в пд. Ошській, Джалал-Абадській й Баткенській обл., а й м. Бішкек, Талаську й Наринській обл. Наслідком «*Тюльпанової революції*» стала відставка А. з посади президента Киргизької Республіки в березні 2005. Від 2005 А. мешкає у Москві, займається наук. роботою.

Пр.: Трудная дорога к демократии: Памятное десятилетие. Москва, 2002.

М. С. Дорошко

Акаїсі — гірський хребет, розташований в центр. частині о. Хонсю Японії (префектури Нагано, Яманасі і Сідзуока), пд. частина так званого гірського масиву Японські Альпи, разом з хребтами Кісо (Центр. Альпи) і Хіда (Пн. Альпи). Хребет А. витягнутий майже на 120 км, ширина — до 40 км. Найвищі вершини: Кіта (3193 м, найвища невулканічна гора країни і друга за висотою гора Японії), Аїно (3189 м), Аракава (3141 м), Акаїсі (3120 м) та ін. Хребет

Акаєв Аскар Акаєвич

Найвища точка Акаїсі — г. Кіта (3193 м)

названо на честь однойменного притоку р. Оїгава, що разом з річками Тенрюгава і Фудзігава течуть з гір А. в *Тихий океан*. Гірський хребет А. сформований осадовими (переважно вапняковими) гірськими породами, утв. в ранньому *міоцені* і зростає зі швидкістю 4 мм/рік. Хребет розташований на Зх. від зони тектонічних розломів Ітоїгава-Сідзуока. Майже всі найвищі вершини хребта знаходяться в нац. парку Пд. Альпи (Мінамі-Арупусу). Засн. 1964 на пл. 357,52 км² (55 x 18 км). На вологих схилах гірського масиву поширені субальпійські види: сосна сланка (кедровий сланик), тсуга різнолиста, ялиця Віча, кам'яна береза, модрина тонко-лускувата, брусниця та ін. Альпійські рослини представлено

пастушої сумкою, аконітом, жовтцем, полином. У кедровому сланику живуть полярна куріпка, кедрівка, а також альпійська тинівка. На висотах 1000–2600 м мешкає козеріг японський, горностай; альпійський пояс населяють японські макаки.

Лит.: Niitsuma N. Collision Tectonics in the South Fossa Magna, Central Japan. Taylor&Francis, 1989; Wigen K. The Making of a Japanese Periphery, 1750–1920. Berkeley, 1995.

А. С. Івченко

Акака — водоспад на *Гавайських островах*. Розташований на Пн. Сх. найбільшого острова архіпелагу, за 18 км на Пн. від м. Хіло (найбільшого на острові та адм. ц. округу Гавайї). Водоспад (висота падіння води — 135 м), утворився на невеличкій р. Колеколе, що бере початок (на висоті бл. 2400 м) на сх. схилі згаслого вулкану Мауна-Кеа (4207 м) і впадає в *Тихий океан*. Річка протікає тропічним лісом, падає з верхнього уступу прямовисної скелі вулканічного походження та утворює глибоку ущелину. Для збереження водоспаду засн. *Національний парк Акака* (пл. — 18 км²). Доступна для відвідування частина парку розташована на високому правому уступі глибокої ущелини р. Колеколе, куди падає потік водоспаду. Тут обладнано туристичні маршрути і кілька оглядових майданчиків. Клімат регіону вологий, один з найбільш вологих у США. Середньорічна т-ра повітря — +23,2 °С (з незначними коливаннями протягом року), січня — +21,8 °С, липня — +24,5 °С; середньорічна кількість опадів бл. 3245 мм.

Лит.: Pukui M. K., Samuel H. E., Esther T. M. Place Names of Hawaiokinai. Honolulu, 1974; Pukui M. K., Samuel H. E. Hawaiian Dictionary. Honolulu, 1986.

А. С. Івченко

Акалькулія (від *a...* — заперечний префікс і лат. *calcularе* — рахувати) — вид *афазії*, який виявляється як порушення здатності до рахування. А. виникає переважно при органічних захворюваннях головного мозку. Внаслідок А. людина втрачає здатність виконувати лічильні операції, спроможність користуватися відомими раніше арифм. правилами, розрядами, цифрами, знаками; здійснювати навіть найпростіші арифм. операції. Здебільшого А. є наслідком розладу мовлення. А. в дитячому віці пов'язана з розумовою відсталістю. Над усуненням А. працюють олігофренопедагоги.

Аканієві (Acaniaceae) — родина квіткових рослин порядку капустовітвих, який містить два роди. Перший: рід Аканія (*Akania*) з єдиним видом (*A. bidwillii*) — деревом, що росте в Сх. Австралії від пд. узбережжя Квінсленда до Пн. Зх. Нового Пд. Уельсу. Другий: рід Бретшнейдера (*Bretschneidera*), що містить єдиний вид — бретшнейдеру китайську (*B. sinensis*), дерево, поширене в пд.-сх. Китаї, пн. В'єтнамі і Тайвані, росте на висотах 100–1600 м у мішаних вічнозелених лісах. Рід бретшнейдера названий на честь рос. ботаніка Е. Бретшнейдера. Деревина родини А. — 10–20 м заввишки, листки перистоскладні до 75 см завдовжки (по 9–17 глянсових темно-зелених листочків), квітки запашні, білі в аканії, біло-рожеві у бретшнейдери, п'ятипелюсткові, зібрані в суцвіття-китицю. Формула квітки — $\text{C}_5\text{P}_5\text{T}_8\text{M}_1$. Плід — коробочка. Обидва види А. — зникаючі, потребують охорони. Скам'янілі

Акака

Аканія (*A. bidwillii*)

Акант (*Acanthus mollis*)

рештки рослин родини А. періоду еоцену (52 млн р. т.) знайдено також у Патагонії. Іноді рід Бретшнейдера відносять до окремої род. бретшнейдерових (*Bretschneideraceae*). Раніше обидва роди включали до род. сапіндових. Сучасна мол.-ген. систематика APG об'єднала їх у окрему род. А.

Лит.: Heywood V. H., Brummitt R. K., Culham A. atc. Flowering plant families of the world. Ontario, 2007; Christenhusz M. J. M., Byng J. W. The number of known plants species in the world and its annual increase // Phytotaxa. 2016. Vol. 261. № 3.

Я. О. Межжеріна

Акант, акантус (*Acanthus*) — типовий рід рослин родини *акантових*. Містить бл. 30 видів рослин тропічних і субтропічних регіонів Старого Світу, найбільше видів А. зростає в Середземномор'ї та Азії. Багаторічні трави та напівчагарники 40–200 см заввишки. Листки колючі, надрізані або розсічені, утворюють міцні прикореневі розетки. Квітки білі або пурпурові, мають колючозубчасті приквітки, зібрані у великі волоти або колосоподібні суцвіття. Деякі види, напр., А. колючий (*A. spinosus*) та А. м'який (*A. mollis*), вирощують як декоративні рослини. Листок А. використовують у візерунку архіт. орнаменту, який також має назву *акант* (на капітелях колон, в орнаментатії карнизів і фризів). Листок А. широко використовують у геральдиці. За античності колючий і шипуватий листок А. слугував символом подолання життєвих випробувань. У Середземномор'ї він символізував життя, безсмертя і витончене мист-во.

Лит.: Сааков С. Г. Оранжерейные и комнатные растения и уход за ними. Ленинград, 1985; Awan A. J., Aslam M. S. Family Acanthaceae and genus Aphelandra: Ethnopharmacological and phytochemical review // International Journal of Pharmacy and Pharmaceutical Science. 2014. Vol. 6, November.

Я. О. Межжеріна

Акант (франц. *acanthе*, грец. *ἄκανθος*, від *ἀκμή* — голка і *ἄνθος* — квітка) — в архітектурі — орнаментальний елемент скульптурного оздоблення фасадів та інтер'єрів споруд у вигляді зубчастого листка рослини з такою ж назвою, поширеної в країнах Середземномор'я. А. покладено в орнаментальну основу *корінфського ордеру* та *композитного ордеру*. А. широко використовували при оздобленні фасадів культових споруд, зведених у стилі бароко (дзвіниця на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври, 1754–1761), у культових та цивільних будівлях класицизму для оздоблення капітелей, фризів, консолей (Воронцовський палац в Одесі, 1826–1830). У рад. архітектурі А. поширився в 1930-х та 1950-х. А. в укр. живописі (графічні орнаментальні заставки і кінцівки в книгах) та декоративно-ужитковому мист-ві відомий від 12 ст. (шиферні плити з Софійського собору), поширився у 15–19 ст. (стилі: ренесанс, бароко, рококо, класицизм), спорадично — у 20 ст. Стилізований листок або гілку А. як один з елементів орнаментальної композиції часто застосовували у золотарстві (оправи до книг, церк. начиння; майстри І. Равич, М. Юрєвич, І. Атаназевич), худ. литві (гармати, дзвони; майстри К. Балашевич, І. Бельман, Ф. Полянський, А. Станке, К. Франке), різьбленні (шати до ікон, царські врата, меблі), вишиванні й ткацтві (одяг, тканини).

Акантарії (Acantharea) — клас одноклітинних еукаріотичних істот типу радіолярій, яких відносять до підцарства найпростіших, або, за ін. джерелами, — царства Протисти. Розміри досить великі — від 0,1 до 0,3 мм. Мають особливий мінеральний скелет, що складається з діаметральних і радіальних голок, побудованих із стронцій сульфату, і довгі тонкі псевдоподії, за допомогою яких живляться. Мор. та океанічні істоти, що постійно перебувають у стані дрейфування. Молоді особини одноядерні, старі — багатоядерні. На певному етапі утворюють рухливі спори, що здатні копулювати, утворюючи зиготу, з якої внаслідок мейозу утворюються нові гаплоїдні особини. Життєвий цикл А. складний, із чергуванням диплоїдної та гаплоїдної фаз. У викопному стані невідомі (скелет померлих особин швидко розчиняється у мор. воді).

Лім.: Brass G. W. Trace Elements in Acantharian Skeletons. Limnology and Oceanography // American Society of Limnology and Oceanography. 1980. Vol. 25. Iss. 1.

С. В. Межжерін

Акантові (Acanthaceae) — родина дводольних рослин порядку губоцвітих. Багаторічні трави, чагарники, рідше — ліани. Переважно тропічні рослини, декілька видів зростають у помірній зоні. Листки різноманітні за формою, розташовані зазвичай супротивно. Для багатьох видів (напр., фіттонія) характерне помітне жилкування контрастного забарвлення через відкладення цистолітів або конкрецій кальцій карбонату. Квітки у багатьох видів яскраві, поодинокі або зібрані в суцвіття (волють, колос або цимозне), віночок трубчастий, має дві губи: верхню (під якою ховаються тичинки і маточка) та нижню (на яку сідають комахи-запилювачі). Плід — двогнізда коробочка. Для багатьох видів характерна *автохорія*: насінини кріпляться до невеликої зігнутої стеблинки, яка, розпрямляючись, викидає їх із коробочки. Родина об'єднує 242 роди, які містять понад 3940 видів рослин. Виділяють чотири центри поширення А.: а) Малакський, п-ів і Малайський архіпелаг; б) Африка; в) Бразилія; г) Центр. Америка. Невелика кількість А.

Акантові. Фіттонія (*Fittonia albanensis*)

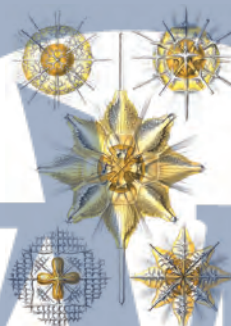

Акантові. Тунбергія (*Thunbergia alata*)

(серед яких рослини типового виду *Акант*) також трапляється на Середземноморському узбережжі, в Австралії та Океанії. А. заселяють різ-

Акант. Орнаментальний елемент

Акантарії

Акантоді. Відбиток риби роду *Diplacanthus*

Акантоді. Реконструкція зовнішнього вигляду

номанітні екосистеми: джунглі, болота і мангрові зарості, рідколісся, буші, заплавні луки, мор. узбережжя. Через високу декоративність багато видів родини А. вирощують в усьому світі, і в Україні зокрема, як садові, оранжерейні та кімнатні рослини (представники таких родів, як Тунбергія (*Thunbergia*), Юстиція (*Justicia*), Фіттонія (*Fittonia*). До род. А. на підставі мол.-ген. досліджень, проведених APG, включено рід Авіценнія (*Avicennia*), який раніше відносили до родини вербенових.

Лім.: Сааков С. Г. Оранжерейные и комнатные растения и уход за ними. Ленинград, 1985; Awan A. J., Aslam M. S. Family Acanthaceae and genus Aphelandra: Ethnopharmacological and phytochemical review // International Journal of Pharmacy and Pharmaceutical Science. 2014. November. Vol. 6. Iss. 10.

Акантоді (Acanthodii), колючкозубі — один із п'яти класів риб; викопні тварини, що жили 430–252 млн р. т. Перші кісткові риби, що походять від вимерлих панцирних риб, за ознаками є проміжною формою між допатеперими та променеперими. Гол. особливості: наявність додаткових однієї чи кількох пар парних плавців, що

розміщуються між черевним і грудним плавцями, примітивні плавці складаються лише з одного товстого зігнутого шипа, від якого тягнеться шкірна перетинка. Скелет хрящовий з полями окостеніння, тіло вкриває ромбічна луска, що утворює панцир. Луска має кісткову основу, зверху вкрита дентином із шипом, на голові є кісткові пластинки. А. мали як зяброву щілину, так і зяброву кришку. Тіло завдовжки 10–20 см. Добре плавали. Виникли у Світовому океані, однак найбільше різноманіття було сконцентровано у внутр. водоймах. Живилися планктоном і дрібними тваринами.

Лім.: Обручев Д. В. Основы палеонтологии: Бесчелюстные и рыбы. Москва, 1964; Davis S. P., Finarelli J. A., Coates M. I. Acanthodes and Shark-Like Conditions in the Last Common Ancestor of Modern Gnathostomes // Nature. 2012. № 486 (7402); Burrow C. Blaauwen J., Newman M. atc. The Diplacanthid Fishes (Acanthodii, Diplacanthiformes, Diplacanthidae) from the Middle Devonian of Scotland // Palaeontologia Electronica. 2016. Jan. Vol. 19. Iss. 1.

С. В. Межжерін

Акантоцефали — див. Скреблянки.

Акантоцефальози — хвороби ссавців, птахів і риб, спричинені гельмінтами типу акантоцефалів (Acanthocephala) (колючоголови), або скребляки (*Neoechinorhynchus rutili*, *Pomphorhynchus laevis*, *Pseudoechinorhynchus clavula*, *Metechinorhynchus salmonis*, *M. truttae*). Тварини заражаються, поїдаючи уражених ракоподібних (бокоплавів, рачків) і комах (хрущів, бронзівок та ін.). Для збудників характерні овальне або видовже-

не тіло та втягнутий хоботок із численними гострими гачками. Самки завдовжки 1–2 см, переважають за розміром самців. Яйця веретеноподібної форми. Небезпечні — *макраканторинхоз* свиней, *поліморфоз* і *філікольоз* водоплавної птиці. Заходи боротьби: дегельмінтизація, дотримання чистоти і своєчасне знезараження гною (див. також *Дезінфекція*).

Лит.: Темниханов Ю. Д. Болезни пресноводных рыб. Киев, 2004; Воронин В. Н. и др. Болезни рыб в аквакультуре России. Санкт-Петербург, 2011; Нагорна Л. Акантоцефальози водоплавної птиці // Наше птаківництво: для лікарів ветеринарної медицини, технологів птахопідприємств. 2014. № 6.

Акапулько (ісп. Acapulco), Акапулько-де-Хуарес (Acapulco de Juarez) — місто на Пн. Зх. Мексики. Найбільше місто шт. Герреро. Розташоване на узбережжі Тихого ок. Тер. — 1881 км². Нас. — 708 100 осіб (2014, оцінка).

Клімат тропічний. Середньорічна т-ра — +28,3 °С. Найтепліший місяць — травень (+28,3 °С), найхолодніший — січень (+27,1 °С). Опадів випадає загалом 1500 мм/рік, улітку набагато більше, ніж узимку. Найбільш посушливий місяць — лютий (1 мм), максимальна кількість опадів випадає у вересні (288 мм).

Поселення на місці А. виникло 3000 до н. е., про що свідчать петрогліфи. Тут мешкали спочатку індієць майя, а згодом ацтеки. Вперше А. згадується 1519 у «Правдивій історії завоювання Нової Іспанії» Б. *Діаса дель Кастільйо*. 1521 до А. прибула експедиція Е. *Кортеса*. 1531 засн. місто, що розвивалося завдяки торгівлі. До 1815 А.

розташовано навч. заклади: Автономний ун-т шт. Герреро (засн. 1960), Технологічний ін-т А. (засн. 1975) та ін.

Гол. туристичний об'єкт А. — форт Сан-Дієго (1615–1617). Споруда у формі п'ятикутної зірки захищала місто від нападів голланд. та англ. піратів. Звідси відправляли в Європу галеони з вантажами. У 2-й пол. 18 ст. форт постраждав від землетрусу. Споруду відреставрували і до 19 ст. форт був найголовнішою оборонною спорудою на тихоокеанському узбережжі. У приміщеннях форту — міський Іст. музей (засн. 1986). Тут представлено: предмети побуту, прикраси, які свідчать про устрій жителів А. доісп. епохи; артефакти періоду ісп. завоювання; колекція документів, як ілюструють торговельні відносини А. з Азією; свідчення тихоокеанського піратства; гармати та ін. види зброї, що призначалися для оборони А.; ісп. галеон 18 ст. В А. також діють: Музей історії ВМФ, Музей мист-в, 2 археол. музеї, Музей масок тощо.

Символом А. є комплекс, названий «Капелою миру» (ісп. «Capilla de la Paz»). Храм створено на базі старовинного особняка з ініціативи глави місцевого заможного сімейства, який таким чином прагнув вшанувати пам'ять своїх двох синів, загиблих у авіакатастрофі. За задумом мецената, храм призначався для віруючих усіх конфесій. Капелу відкрито для відвідувачів 1971. Неповдалік від палацу встановлено хрест висотою понад 42 м. Згідно з легендою, цей хрест захищає А. від нещастя, а також приносить удачу мор. мандрівникам. Перед каплицею — монумент, створений К. Фав'є: дві руки, складені в молитовному жесті (1972).

Серед сакральних споруд А. особливе місце посідає кафедральний собор Нуестра Сеньйора де ла Соледад (ісп. Catedral de Nuestra Señora de la Soledad — собор Богоматері Самотності). Перший храм на цьому місці засновано 1555. Собор, який існує сьогодні, створено 1930 арх. Ф. Марискалем. Від 1958 собор — гол. храм архієпархії А. Однією з найбільших природоохоронних тер. на Пд. Мексики є Нац. парк Папагайо (ін. назва — парк Ігнасіо Мануель Альтамірано). У парку — модель ісп. галеона в натуральну величину, копія космічного корабля «Колумбія», ботанічний сад, обсерваторія, аквапарк, б-ка. Представлено багато видів рідкісних птахів: білі чаплі, тукани, фламінго і папуги (всього понад 2 тис. особин). Для їх проживання екологами та біологами були створені умови, схожі з тими, у яких пернаті живуть у природному середовищі. У Папагайо є кілька монументів, зведених на честь мексикан. композиторів і президентів.

Лит.: Berger D. The Development of Mexico's Tourism Industry: Pyramids by Day, Martinis by Night (New Directions in Latino American Cultures). New York, 2006; Holiday in Mexico: Critical Reflections on Tourism and Tourist Encounters. Durham, London, 2010.

І. В. Шліхта

Акарапідоз (лат. acarapidosis, від грец. *άκαρι* — кліщ і лат. *apris* — бджола), акароз, кліщова хвороба — інвазійна хвороба дорослих робочих бджіл, маток і трутнів, яка викликається паразитуванням в їхній дихальній системі кліщів *Acarapis Voodi*. Люди і тварини на А. не хворіють. А. уражаються як слабкі, так і сильні сім'ї бджіл. Ступінь ураження залежить від резистентності й породи бджіл. Збудник поширюється через

Акапулько. Кафедральний собор Нуестра Сеньйора де ла Соледад (собор Богоматері Самотності)

Акапулько. Форт Сан-Дієго

було осн. портом на тихоокеанському узбережжі Мексики. Від 1920-х в А. став швидко розвиватися туристичний бізнес. Місто перетворилося на популярний мор. курорт.

Популярності А. посприяли: візит принца Уельського, майбутнього короля Едуарда VIII (1920-ті) і зйомки фільму «Леді з Шанхаю» (реж. О. Веллс) 1946. Розквіт А. як туристичного центру припав на 1950-ті, коли місто стало популярним місцем відпочинку зірок Голлівуду й амер. багатіїв. Про цей період в історії А. нагадує місцева Стіна Слави. У 1960-х популярність А. в середовищі богемі пішла на спад.

Понад 70% нас. А. зайнято в галузі торгівлі, пов'язаної з туризмом. Харчову пром-сть А. орієнтовано на вир-во молочних продуктів. Також розвинено гірничодобувну й обробну пром-сть, вир-во цементу й енергетику. В А. функціонує Міжнар. аеропорт ім. ген. Х. Н. Альвареса. В А.

хворих бджіл, а також при розміщенні на пасіці роїв невідомого походження, підсадженні маток із хворих сімей тощо. Безконтрольне пересування уражених сімей сприяє розширенню ареалу кліща, а утримання сімей на пасіках, розташованих у низьких сирих місцях, сприяє розвитку збудника. Екон. збиток полягає в поганому розвитку сімей та зниженні їхньої продуктивності. У хворих бджіл уражаються передні грудні трахеї, стінки яких втрачають здатність пропускати кисень до органів і тканин бджоли через скупчення на поверхні виділень і трупів паразитів. Хвороба частіше має хронічний перебіг; виявляється при ураженні 30–50% бджіл у сім'ї. Ознаки хвороби неспецифічні. Загибель бджіл на вражених пасіках частіше відбувається взимку або навесні. В уражених сім'ях значна кількість загинулих комах. У період зимівлі клуб нещільний, бджоли непокоїться, деякі з них вилітають із вулика і гинуть. У хворих бджіл, що вийшли з зимівлі, збільшене черевце, у деяких — неправильно розташування крил. При розтині трахеї мають жовті, коричневі або чорні плями, що часто зливаються, і трахейна трубка стає чорною. Для лікування А. застосовують препарати акарса, фольбекс, етилдихлорбензилат, ефірсульфат у вигляді просочених ними смужок картону, які вводять у гнізда бджіл. З метою профілактики хвороби щороку навесні й восени проводять дослідження бджіл на А., не допускають розміщення на пасіці сімей бджіл, роїв, пакетів, маток невідомого походження. При виявленні хвороби на пасіку накладають карантин. На зараженій пасіці використовують вулики, інвентар, стільники тільки після ретельної дезінфекції, забороняють ввезення і вивезення бджіл; не допускають роїння, не проводять підсилювання слабких сімей бджолами з більш сильних, здійснюють індивідуальний догляд за кожною сім'єю пасіки. Маток в уражених сім'ях замінюють, бджіл забезпечують доброякісним кормом, у разі необхідності якомога раніше здійснюють осінню підгодовку; пасіки розміщують у сухих місцях, на узвишші, розташовують вулики льотками на Пд. Сх.

Ю. В. Ковальський

Акардія (від *а...* — заперечний префікс і грец. *кардіа* — серце) — вроджена відсутність серця. Зустрічається у з'єднаних близнюків при монохоріальній (однояйцевій) вагітності. При А. уражений плід (реципієнт) нежиттєздатний, і єдиним джерелом його кровопостачання є кровоносна система другого плоду (донора). А. — рідкісна аномалія; її частота становить 1% від усіх випадків монохоріальної двійні, загальна частота виявлення А. становить 1 на 35 тис. новонароджених.

Лит.: Некрасова Е. С. Осложнения монохоральной беременности: синдром обратной артериальной перфузии (синдром акардии) // Пrenaтальная диагностика. 2009. № 2; Червяк П. І. Медична енциклопедія. Вид. 3-тє, доп. Київ, 2012; Низяева Н. В. и др. Роль синдрома обратной артериальной перфузии близнецов в развитии плода-акардиуса // Архив патологии. 2016. № 4.

Акарино́зи (від грец. *акарі* — кліщ і *но́сос* — хвороба) — хвороби, що спричиняються паразитичними кліщами. Найбільш розповсюджений А. винограду — хвороба листя, що викликається дрібними чотириногими кліщами, які

з'являються навесні на нерозкритих бруньках, а далі поширюються на нижню частину молодих листків, де викликають розриви тканин, що призводить до порушення їхньої асиміляції. У пошкоджених рослин зменшуються міжвузля, послаблюється приріст, листя стає кучерявим. Масове ураження рослин кліщами впродовж декількох років може призвести до їхньої загибелі.

Лит.: Козарь И. М. Болезни и вредители винограда. Меры борьбы. Одесса, 2005; Червяк П. І. Медична енциклопедія. Вид. 3-тє, доп. Київ, 2012.

Акариформні кліщі (Acariformes) — надряд підкласу кліщів класу павукоподібних типу членистоногих. Остаточне число видів не встановлено. Надряд налічує бл. 30 тис. видів і складається з двох гол. клад, яким надають ранг рядів. Систематику до кінця не розроблено. А. к. мають 6 пар придатків, із яких, як і в ін. павукоподібних, 4 пар ніг, у личинок — 3 пари. Тулуб цілісний, у деяких видів поділений на дві частини, які не відповідають поділу тулуба павуків. Розміри дрібні, навіть мікроскопічні, зазвичай 0,1–0,4 мм, інколи до 5 мм. Гол. ознаками А. к. є здатність добудовувати сегменти протягом життя, а також структура щетинок, до складу яких входить шар особливого хітину, у якому заломлюється плоскополяризоване світло. Очей може бути від 1 до 5 або вони взагалі відсутні. Важливу роль відіграють волоски та щетинки, відносно великі за розмірами, сталі за числом і розташуванням на різних сегментах. Частина з них виконує функції органів чуття: нюхових або тактильних, що сприймають коливання повітря чи субстрату. Будова ротового апарату досить різноманітна і залежить від способу живлення та їжі, якою слугують мертва органічна речовина, гіфи та спори грибів, ґрунтові водорості, дрібні тварини та їхні яйця, сік рослин і кров хребетних тварин. Більшість видів А. к. — сапрофаги, які живляться органічними речовинами решток померлих істот і відіграють значну роль в утворенні гумусу. Серед А. к. багато хижаків, які полюють на ногохвісток чи ін. кліщів, а потім за допомогою свого ротового апарату у вигляді хоботка висмоктують із них рідкий вміст. Таким чином вони також висмоктують вміст яєць цих тварин. Невелика частина А. к. належить до паразитів і є збудниками (коростяний кліщ) або переносниками хвороб людини (іксодові та панцирні кліщі), однак і досить нейтральні види за великої кількості в повітрі чи на тілі можуть спричиняти алергії та подразнення шкіри. Деякі А. к. живляться соком культ. рослин і є шкідниками с. г.

Лит.: Миронов С. В., Бочков А. В. Современные представления о макрофилотении акариформных клещей (Chelicerata, Acariformes) // Зоологический журнал. 2009. Т. 88. № 8.

С. В. Межжерін

Акарици́ди (від грец. *акарі* — кліщ і лат. *сае-дере* — вбивати) — хімічні речовини, які використовують для боротьби з кліщами — небезпечними шкідниками рослин. Проти них застосовували обкурювання сіркою, мінеральні олії. Сучасні А. поділяють на три групи: а) інсектоакарициди — ефективні проти кліщів і комах (препарати із групи фосфорорганічних сполук, деякі піретроїди і препарати неорганіч. сірки);

Акариформний кліщ

б) специфічні А. (овоциди) — сполуки і суміші сполук, що діють лише на дорослих кліщів, їхні личинки або яйця (препарати зі вмістом сірки, бром, гетероциклів азоту); в) акарофунгіциди — засоби для знищення кліщів і патогенних грибів. А. застосовують переважно у рослинництві. Використовують також в ін. галузях. Напр., А. обробляють вулики для лікування вароатозу у бджіл та подібних хвороб, спричинених паразитичними кліщами. Для боротьби з хворобами людей і тварин, які передаються через укуси кліщів (хвороба Лайма, або кліщовий бореліоз, кліщовий енцефаліт), в ендем. районах А. обробляють лісопаркові зони. Кліщі найчутливіші до обробки одразу після виходу з яйця і на стадії личинок молодшого віку. Імаго і старші личинки стійкіші, тому планувати обробку слід на період активного розвитку кліщів.

Лит.: Клименко М. А. та ін. Довідник вибраних термінів з пестицидів. Київ, 2004; Секун М. П., Жеребко В. М. та ін. Довідник із пестицидів. Київ, 2007; Федоренко В. П. та ін. Стратегія / тактика захисту рослин. Київ, 2012.

Г. М. Сподаренко

Акарологія (від грец. *ἄκαρος* — кліщ і *λόγος* — слово, вчення) — наука, що вивчає кліщів (дрібні безребетні тварини класу павукоподібних, налічують понад 10 тис. видів). А. є частиною *арахнології* — вчення про павукоподібних. А. поділяють на загальну (вивчає різні аспекти будови, життєдіяльності й еволюції кліщів) і спеціальні та прикладні розділи, зокрема мед., ветеринарну, с.-г. А., що вивчають кліщів як паразитів, відповідно, людини і тварин, як шкідників рослин (павутинні кліщі) та с.-г. продукції (комірні кліщі). Вивчення кліщів має велике практичне значення, насамперед у бджільництві. В Україні розвиток А. пов'язаний із дослідженнями київ. (І. Акімов, Г. Щербак, Л. Колодочка та ін.) та ялтин. (І. Лівшиць, В. Митрофанов, М. Кузнецов) шкіл акарологів, а також осередків цієї науки в Одесі (В. Севостьянов), Полтаві (В. Скляр), Донецьку (М. Ярошенко), у закладах служб охорони здоров'я, сан. епідеміології, ветеринарії та захисту рослин.

Лит.: Колодочка Л. А. Руководство по определению растенииобитающих клещей-фитосейд. Киев, 1978; Определитель обитающих в почве клещей. Т. 1–2. Москва, Ленинград, 1978; Акимов И. А. Биологические основы вредоносности акароидных клещей. Киев, 1985; Evans G. O. Principles of Acarology. Wallingford, 1992; Акимов И. А. и др. Пчелиный клещ *Varroa jacobsoni*. Киев, 1993; Krantz G. W. A Manual of Acarology. New York, 2009; Акимов И. А., Жовнерчук О. В. Тетранихоидные клещи-вредители зеленых насаждений мегаполиса. Киев, 2010; Акимов И. А., Небогаткин И. В. Иксодовые клещи городских ландшафтов г. Киева. Киев, 2016.

І. А. Акімов

Акасаки Ісаму

Акаса́кі, Ісаму (япон. 赤崎 勇; 30.01.1929, селище Тиран, тепер м. Мінамікісю, префектура Кагосіма, Японія) — вчений, винахідник синіх нітрид-галієвих напівпровідникових світлодіодів, лауреат Нобелівської премії з фізики (2014). 1952 закінчив Кіотський ун-т; з 1959 — займається дослідницькою та викладацькою діяльністю в ун-ті м. Нагоя (Японія); 1964 отримав доктор. ступінь і очолив лаб. фундаментальних досліджень компанії Мацусіта Електрик (Matsushita Electric Industrial Co); з 1981 — професор ун-ту м. Нагоя, з 1992 — почесний професор ун-ту

Мейдзі (м. Токіо). Фундаментальні дослідження А. лежать у сфері фізики напівпровідників та напівпровідникових джерел світла — світлодіодів і лазерів. Від поч. 1970-х А. працює над створенням напівпровідникових джерел світла у блакитній та синій областях спектра, які б дозволяли в комбінації зі світлодіодами, що випромінюють червоне й зелене світло, відтворити всі відтінки колірної гами і дати світло, що сприймається людським оком як біле. 1989 А. з колегами з ун-ту м. Нагоя продемонстрували перший такий світлодіод на основі нітриду галію (GaN) з шаром р-типу провідності. 1992 вони опублікували статтю про створення першого світлодіода на основі GaN з *гомогенним* р-п-переходом, який випромінював світло в ультрафіолетовому та синьому спектральних діапазонах. Винахід таких світлодіодів дав можливість створити екрани зі світлодіодним підсвічуванням та світлодіодні лампи, що дозволили значно знизити споживання електроенергії в освітленні. 2014 за створення енергоощадливих та екологічно нешкідливих джерел світла — синіх світлодіодів (LED) — А. та його колеги Х. Аmano та С. Накамура отримали Нобелівську премію з фізики.

Серед інших нагород А. — премія Ранка (1998); премія Фонду Торей (1999); премія Кіото за передові технології (2009); медаль Едісона (2011); премія Чарльза Старка Дрейпера (2015).

Лит.: Шуберт Ф. Е. Светодиоды / Пер. с англ. под ред. проф. А. Э. Юновича. Москва, 2008; Юнович А. Э. Лауреат Премии Киото 2009 года Исаму Акасаки и немного истории светодиодов // Светотехника. 2010. № 2; Лауреаты Нобелевской премии по физике 2014 года: И. Акасаки, Х. Аmano и С. Накамура // Современная электроника. 2015. № 2.

К. Л. Торочинова

Акаталектика, акаталектичний вірш (від грец. *ἀκατάληκτος* — неусічений) — вірш, у якому прикінцева група складів (*клаузула*) відповідає стопі застосованого в творі розміру. Так, в акаталектичному ямбічному рядку два останніх склади відповідають стопі *ямба*, в амфібрахічному — три останніх склади відповідають стопі *амфібрахія*. Рядок «Шлях курний в гарячім полі...» (Т. Коломєць) є акаталектичним хорем: — ∪ / — ∪ / — ∪ / — ∪. Див. також *Каталектика*.

Акаталепсія (від грец. *ἀ-α-* — заперечний префікс і *κατάληψις* — схоплення, оволодіння, утримування) — у філософській традиції античного *скептицизму* — усвідомлення непізнаності світу і власного незнання про нього; термін на позначення духовного стану людини, в якому вона, з огляду на сумнівність усіх знань, уникає будь-яких ствердних суджень.

Твердженням про А. передували міркування елеатів Ксенофана й Парменіда про нерухоме буття (див. *Елейська школа*), діалектика *Геракліта*, атомістика *Демокрита*, учення *софістів* Протагора й Горгія, а також *Сократа* і *стоїків*. Акаталепсія у вченні Піррона з Ел іди. В античній філософії поняття А. вперше вживається у висловлюваннях Піррона. Він вважав: наші відчуття не передають точної суті докошишніх предметів. Не вхоплює її також розум, оскільки помиляються його «керівники» — органи чуття. І розум, і відчуття привносять до образу предметів «домішки».

У Сократа є афоризм: «Я знаю, що нічого не знаю». Піррон поглибив пізнавальний песимізм: «Я не знаю навіть того, що я нічого не знаю». Він поставив під абсолютний сумнів будь-яке знання, навіть те, що людина здатна відрізнити життя від смерті. На Пірронове переконання, ніщо не доведено: ані істинність, ані хибність усіх наших знань; також не доведено як положення про принципову недосконалість достовірного знання, так і протилежне — що істинне знання приступне. Немає ані прекрасного, ані потворного; ані справедливого, ані несправедливого — усе однакове і ніщо не існує.

Піррон дійшов висновку: намагання пізнати істину — марна справа; людина не годна збагнути світ — мудрість і знання є лише в богів. За його вченням, людині, щоб бути щасливою, слід усвідомити власне незнання й незворушно сприймати перебіг життя, не перейматися нічим, а головне — в усьому сумніватися.

Тимон та Аркесилай про акаталепсію. Міркування про А. підтримав Тимон із Фліунта (320–230 до н. е.) — учень Піррона. Він відомий як автор літ. творів, зокрема сатиричної поеми «Силлі», у якій критикував тогочасних філософів за прагнення до істини.

Поглибив учення про А. також Аркесилай (бл. 315 — бл. 240 до н. е.) у полеміці зі стоїками. Він досконало складав «рівносілля» промови «за» і «проти» на будь-яку тему; через це дійшов висновку про необхідність утримуватися від суджень (принцип епохе).

Теоретичне значення акаталепсії. У міркуваннях античних філософів А. виконувала регулятивну функцію: її застосування не дозволяло припуститися методологічної помилки, легковажно приймаючи переконливі враження та роблячи на цій ненадійній основі поспішні висновки.

Міркування про непізнаваність світу згодом розвинуто в номіналізмі, агностицизмі тощо.

Лит.: Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. I. Античность / Пер. с итал. С. Мальцевой. Санкт-Петербург, 1994; Гаспаров М. Л. Заимательная Греция: Рассказы о древнегреческой культуре. Москва, 2000; Фишер К. История новой философии // Сочинения: в 10-ти т. Москва, 2003. Т. 1.

О. П. Поліщук

Акафіст (від грец. α... — заперечний префікс і хаφίςω — сидіти) — церковний гімн, у якому прославляється Богородиця, Ісус Христос, янголи або святі. Під час співання А. прихожани в церкві зобов'язані стояти. Найдавнішим А. вважається складений у 6–7 ст. Великий А., що містить звернення до Богородиці. У А. звучить також прохання про заступництво («Непереможний Воеводі...»). Цей текст став зразком для всіх ін. А. Форма А. — ритмізована проза або римова поезія. А. складається з 25 окремих пісень, розташованих відповідно до грецького алфавіту. 13 із цих пісень є короткими (кондаки), 12 — довшими (ікоси). Після кожного кондаку окрім останнього співається ікос. Зміст кондаків — прославлення подій із життя Ісуса Христа, Богородиці, янголів або святих, кожен кондак завершується приспівом «Алілуя». Ікоси доповнюють кондак, продовжують розкриття його змісту. Ікоси завершуються вигуком «Радуйся». Завершальна пісня може містити прохання людини, яка молиться. Згідно з Богослужбовим уставом,

складовою богослужіння є лише Великий А. (виголошується під час ранкової служби в суботу п'ятої седмиці Великого посту).

Лит.: Давыдов И. Православный акафист русским святым (религиоведческий анализ). Благовещенск, 2004.; Козлов М., диак. Из истории акафиста. Ч. 1: Византийские и русские доиснодальные акафисты // Журнал Московской Патриархии. 1992. № 3.

Є. А. Харківченко

Акацієва вогнівка (*Etiella zinckenella*) — комаха ряду лускокрилих, родини плодові вогнівки. Метелик з розмахом крил 22–30 мм; передні крила жовтувато-сірі з білою та іржаво-жовтою поперечною смужкою; задні крила світло-сірі, напівпрозорі, з темною смужкою по краю. Яйце розміром 0,7 мм, видовжене овальне із сітчастою оболонкою, спочатку молочно-біле, згодом — із червоними плямами. Гусениця завдовжки 15–22 мм, блідо-зелена, голова — жовто-бура. Лялечка розміром 7–10 мм, коричнева, блискуча. Зимують гусениці, що завершили розвиток, у ґрунті, в щільних шовковистих коконах. Поширена повсюди. Зони значної шкодочинності — Степ і Пд. Лісостепу. Пошкоджує горох, квасолю, сочевицю, сою, люпин, білу й жовту акацію, гледичію.

Лит.: Кришталь О. П., Петруха О. Й. Шкідники бобових та злакових рослин. Київ, 1949. Ч. 1; Загуляев А. К. Моли и огневки — вредители зерна и продовольственных запасов. Москва, Ленинград, 1965; Довідник із захисту рослин / За ред. М. П. Лісового. Київ 1999; Пестициди і технічні засоби їх застосування / За ред. М. Д. Євтушенка, Ф. М. Марютіна. Харків, 2001; Сільськогосподарська ентомологія / За ред. Б. М. Литвинова, М. Д. Євтушенка. Київ, 2005.

Акація (*Acacia*) — рід рослин родини мімозових. Дерева й кущі з двоперистими листками і дрібними білими або жовтими квітками, зібраними у суцвіття волоть. Плід — біб. Відомо 750–800 видів акації, поширених переважно в тропіках і субтропіках обох півкуль, здебільшого в Африці й Австралії. В Україні культивують як декоративне дерево А. сріблясту (*A. dealbata*), яку часто помилково наз. «мімозою». У австрал. А. нерідко спостерігають листки з частково або зовсім редукованою пластинкою, її роль виконує розширений і сплюснений черешок (філодій); у деяких видів А. є прилистки, видозмінені на колючки, іноді досить великі. Серед африк. А. багато видів із зонтикоподібною кроною; вони є

Акацієва вогнівка

Акація срібляста (*Acacia dealbata*)

характерним ландшафтним елементом саван Африки. Деякі А. дають високоякісний гуміарабік, дубильні речовини, цінну деревину (австрал. чорне дерево, австрал. фіалкове дерево). В Україні шовковою А. часто називають рослину з роду альбіцій, білою А. — з роду робіній, жовтою — з роду караган.

Акація катеху (*Acacia catechu*) — рослина роду акацій родини бобових, з деревини якої отримують екстракт — катеху, який використовують у пром-сті. Невисоке (10–20 м заввишки) густо облиственне дерево. Листки складні, до 30 см завдовжки, парноперисті, з численними дрібними листочками (30–60 пар), біля основи мають парні шипи. Дрібні жовті квітки зібрані в колосоподібні суцвіття. Плід — біб, який містить округлі сплюснені темно-бурі насінини. А. к. у дикому стані зростає в тропічній Азії: в Китаї, Індії, Бутані, Бангладеш, М'янмі, Непалі, Пакистані, на островах Шрі-Ланка, Суматра, Ява. Культивують і в ін. країнах. У 17 ст. А. к. вперше було вирощено в Європі. Листки і тверда темно-бура деревина А. к. містить багато специфічних дубильних речовин, катехинів, алкалоїдів, серед яких диметилтриптамін — сильнодіюча психоактивна речовина. Місцеве нас. готує екстракт, який називають катеху, катха, або японська земля, виварюючи подрібнену деревину та випарюючи відвар до загустіння й висушуючи на

Акація катеху (*Acacia catechu*)

сонці до затвердіння. Катеху залежно від вихідної сировини має вигляд шматків: майже чорного кольору — чорне, або пегу-катеху, із серцевинної частини деревини, та світлішого мідно-бурого кольору — біле, або гамбір-катеху, із гілок і листків. Катеху має виражений в'язучий гіркуватий смак, розчиняється у воді і спирті. Розчин катеху застосовують у медицині як в'язучий, жарознижувальний, протизапальний, кровоспинний, ранозагоювальний засіб; у пром-сті — для фарбування тканин у коричневий і чорний кольори, дублення шкір; як ароматизатор у харчовій пром-сті та при вир-ві парфумів. З тріщин та надрізів кори А. к. виступає гуміарабік — тверда прозора смола, відома як харчова добавка E414. Гуміарабік раніше широко застосовували в багатьох галузях пром-сті як клейку речовину; у живописі — як сполучну речовину для сухих пігментів; у харчовій пром-сті — як емульгатор у безалкогольних напоях (напр., у дієтичній «Кока-колі»), у кондитер. і пекарській пром-сті, у вир-ві морозива, йогуртів, кремів, збитих вершків; у косметичній пром-сті — у складі кремів для обличчя, засобів для догляду за волоссям. У місцях природного зростання А. к. її міцну, стійку до гниття деревину з асептичними властивостями використовують у буд-ві та для виготовлення меблів. Деревину А. к. використовують у реліг. і траурних церемоніях. Гілками годують овець і кіз. Порошок з листків, кори і серцевини стовбура місцеві мешканці застосовували для чищення зубів. Катехіни діста-

ли свою назву завдяки А. к., з деревини якої їх уперше виділив 1821 нім. біохімік Ф. Рунге.

Лит.: Муравьева Д. А. Тропические и субтропические лекарственные растения. Москва, 1983; Ujwala T. K., Tomy Sh. atc. A Systematic Review of Some Potential Anti-Diabetic Herbs Used in India Characterized by Its Hypoglycemic Activity // International Journal of Pharmaceutical Sciences and Research. 2015. Vol. 6. Iss.12.

Я. О. Межжеріна

Акбар Великий (Джелал-ад-Дін Мухаммад Акбар, урду: اکبر اعظم) (15.10.1542, фортеця Умеркот, тепер м. Умеркот провінції Сінд, Пакистан — 27.10.1605, Фатепур-Сікрі, тепер місто в окрузі Агра шт. Уттар-Прадеш, Індія) — падишах династії Великих Моголів. Значно розширив кордони д-ви Великих моголів шляхом завоювань. Побудував нову столицю імперії — м. Фатепур-Сікрі. Зосередив довкола свого двору численних поетів, митців, науковців. Реалізував податкову реформу, яка дозволила впорядкувати фін. систему д-ви, та військ. реформу. Див. Великі моголи.

Акбар Великий

Аква, Андреа дель (Aqua, Andrea dell'; 1584—1656?) — військовий інженер-фортифікатор, архітектор. Походженням із Венеції. Перед 1608 переїхав до Польщі, жив і працював у низці міст Зх. України. Брав участь у проектуванні та буд-ві міських укріплень у м. Бродах (1630–1635) і замку в с. Підгірцях (1635–1640; див. Підгорецький замок), обидва — Львів. обл., разом з інж. Г. де Бопланом. Виконав проект фортифікацій Рашкова на Дністрі (тепер село Чернів. обл.) та м. Львова (1652, 1655; одна з оборонних башт, споруджених за проектом А. за Краківською брамою, наз. баштою Деляквиною). 1655 працював над спорудженням замку для воеводи С. Лянцкоронського у Гільниці (тепер село Терноп. обл.).

В. С. Вуйцик

Аквабайк (від. лат. aqua — вода й англ. bike — мотоцикл, велосипед) — 1) Вид високотехнологічної плавальної техніки, за змістом і зовн. виглядом схожої з мотоциклом, яка дозволяє долати відстань на воді на високих швидкостях. 1965 американець К. Джейкобсон II створив апарат, схожий на сучасний А. У 1968 компанія «Bombardier» у співпраці з ним запустила подібні моделі в масове вир., а 1971 японські фахівці стали виробляти гідроцикли під брендом

Аквабайк

Аквабайк.

Гран-прі Шарджа, 2016

«Kawasaki», з об'ємом двигуна 400 см³. В кін. 1980-х А. стали використовувати для ігор на воді та спортивних змагань. Далі А. розвивалися лише в технол. плані. Залежно від використання їх поділяють на стоячі й сидячі. Стоячі гідромотоцикли підходять для швидкісного катання по воді, а сидячі дозволяють виконувати на воді різноманітні трюки та стрибки високої складності. А. розвиває швидкість до 120 км/год.; оснащений двотактним двигуном, який керується вбудованою електронною системою. А. відрізняється високою стійкістю, має сидіння, кермо й водомет. Корпус виконаний з високотехнологічного матеріалу (скловолокно). Розміри гідроцикла варіюються від 2 до 4,5 м, вага дорівнює 90–100 кг. Бензобак вміщує 50 або більше літрів палива. Випускаються одномісні, двомісні та чотиримісні моделі. За своїм призначенням А. бувають прогулянкові, класу локс і спортивні. Вперше змагання з водного виду спорту (*аквабайку*) на гідроциклах, в основі яких ягли гонки по кільцевій трасі із загального старту, було проведено в США.

2) Тренажер, спеціальне обладнання для використання у відкритих або закритих басейнах, глибиною 110–170 см. Це стаціонарний велотренажер із нержавіючої сталі вагою 20–25 кг, у якому можна регулювати висоту й винос сідла й керма. А. використовують для занять аквааеробікою (аквасайклом) і проведення реабілітаційних заходів. На час заняття А. встановлюється на дно басейну. Заняття з аквасайклу є груповими й складаються з одночасного виконання педалювання, нахилів тулуба та гребних рухів руками. Заняття триває від 30 до 90 хв. За умови невеликих навантажень учасники занять можуть виконувати тривалу роботу аеробного характеру (аквамарафон). У фізіотерапії А. використовується у поєднанні з гідромасажем — тренажер встановлюється у спеціальній ванні з водними струменями.

3) Різновид водно-моторного спорту, перегони спортсменів на гідроциклах. З'явився в 1980-х у США. Розвитком А. на міжнар. рівні опікуються й регулюють правила цього виду спорту Міжнар. союз водно-моторного спорту (UIM) і Міжнар. асоціація водометних спортивних суден (IJSBA). Ці орг-ції регулярно організовують професійний тур із мотокросу на воді (Pro Watercross Tour), міжнар. турнір «Королівський кубок», чемпіонати світу, етапи кубку світу з А. Змагання з А. поділяються на три осн. дисципліни: перегони, слалом і фристайл.

Перегони — швидкісне проходження траси з заг. стартом, під час якого маршрут складається з багатьох кругів із лівими чи правими поворотами. Під час перегонів на трасі можуть встановлюватися перешкоди. Змагання відбуваються за будь-яких погодних умов, крім шторму силою більш ніж у 6 балів за *Бюфорта шкалою*. Маршрути перегонів на великі дистанції можуть не мати поворотів.

Слалом — швидкісні перегони складною дистанцією, під час якої учасникам доводиться виконувати зигзагоподібні повороти ліворуч і праворуч. Слалом відбувається за будь-яких погодних умов, крім шторму силою більш ніж у 2 бали.

Фристайл — змагання, на яких учасники демонструють майстерність і досвід у виконанні складних і творчих маневрів упродовж встанов-

леного часу. Їхні результати оцінює в балах колегія суддів. А. належить до екстремальних видів спорту, у зв'язку з чим спортсменам із А. слід дотримуватися підвищених норм безпеки.

В Україні А. офіційно визнано видом спорту 2010. До 2012 за розвиток А. в Україні відповідає Нац. федерація водно-моторного спорту України. Від 2012 діє окрема Укр. федерація А. (УФА).

Лит.: Aquabike Rules: Technical Sports. UIM, 1995.

О. В. Андреева, С. Ф. Матвеев

Аквакультура (від лат. aqua — вода і культура) — с.-г. діяльність зі штучного розведення, утримання та вирощування водних живих ресурсів для одержання продукції та її реалізації, вир-ва кормів, відтворення біоресурсів, ведення селекційно-плеємної роботи, інтродукції, переселення, акліматизації та реакліматизації гідробіонтів, а також поповнення запасів водних біоресурсів, збереження їх біорізноманіття та надання рекреаційних послуг. Осн. напрямками А. є

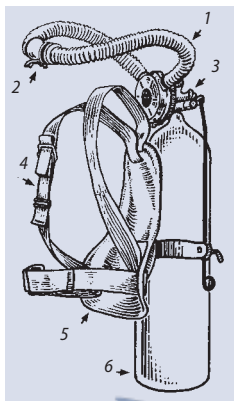

Аквакультура. Осетр в акваріумі

ставова, випасна (А. природних водойм), індустріальна та марикультура. Ставова А. — це культивування риб та ін. водних живих ресурсів у ставах, заг. фонд яких в Україні перевищує 85 тис. га. Ресурс водойм А. випасного типу поповнюється запуском об'єктів культивування у природні водойми. Це підвищує ефективність використання їх біопродукційного потенціалу до 1 млн га. Індустріальна А. передбачає використання у рибницьких госп-вах теплих вод із систем охолодження енергетичних об'єктів та виробничих підприємств, з метою вирощування водних орг-мів у басейнах, лотках, а також установках замкнутого водопостачання. Марикультура — діяльність із розведення, утримання та вирощування об'єктів А. у мор. воді з застосуванням плавучих садків та ін. пристроїв. Осн. об'єктами А. у світі є білий і строкатий товстолобик, короп звичайний, білий амур, нільська тилapia, атлантичний лосось, райдужна форель, каналний сом, золотистий карась, роху, ханос, чорний амур, королівська, тигрова та гігантська прісноводна креветки, звичайна та гігантська устриці. В Україні це — звичайний короп, білий амур, білий та строкатий товстолобик, райдужна та струмкова форелі, каналний сом, стерлядь, російський осетер і веслоніс.

Лит.: Гринжевський М. В. Аквакультура України. Львів, 1998; Андріющенко А. І., Алімов С. І. Ставове рибництво. Київ, 2008; Гринжевський М. В. та ін. Світові рибогосподарські ресурси // Рибогосподарська наука України. 2011. № 3.

І. І. Грициняк

Акваланг.

- 1 — Шланг;
- 2 — Мундштук (загубник);
- 3 — Клапан (редуктор);
- 4 — Наплечні ремені;
- 5 — Наспинний щиток;
- 6 — Резервуар (газовий балон)

Акваланг (від лат. aqua — вода й англ. lung — легеня) — індивідуальний ранцевий дихальний апарат для роботи й перебування людини під водою. У А. стиснене повітря знаходиться в балонах і подається шлангами через клапан, що автоматично знижує його тиск. Залежно від глибини занурення запас повітря в А. дозволяє людині знаходитися під водою від кількох хвилин до 1,5 год. 1878 Г. Флюсс винайшов перший успішно випробований підводний апарат із замкнутою схемою дихання, наповнений чистим киснем. Однак використання цього пристрою було небезпечним у зв'язку з токсичністю чистого кисню для нервових клітин людського організму. На поч. 20 ст. вдосконалено регулятор постачання кисню й виготовлено балони, здатні витримувати тиск газу до 200 атм. 1943 франц. науковці Ж.-І. Кусто й Е. Ганьян винайшли перший безпечний і ефективний апарат для дихання під водою, який надалі успішно використовувався для занурення на глибину. За умови дотримання правил безпеки занурення не мало жодних шкідливих наслідків для пірнальника. Первісно назва «А.» позначала марку апаратів для підводного дихання, виготовлених компанією «А.». Ж.-І. Кусто й Е. Ганьян використовували назву «автономний скафандр» (франц. «le scaphandre autonome»), і саме вона застосовується на позначення А. у франц. мові. А. використовуються в підводному спорті, для рятувальних робіт, підводних досліджень, фото- та кінозйомки тощо.

Аквальний ландшафт — географічний ландшафт (екосистема), структура і функціонування яких визначаються водою, що служить середовищем існування організмів. А. л. є складними динамічними системами, які акумулюють тверді і розчинні речовини, що виносяться з розташованих гіпсометрично вище автономних, транзитних і супераквальних ландшафтів. А. л. включають водну масу, живу речовину, донні мули і займають різні форми підводного рельєфу. А. л. — це кінцеві ланки або блоки каскадних систем різного порядку від простих катен, до найскладніших — ландшафтно-геохімічних арен. Значно впливають на А. л. великі прибережні промислові міста з великою кількістю підприємств різних галузей. За станом А. л. можна оцінити ступінь техногенного навантаження на ландшафти всього водозбору.

Лит.: Малишева Л. Л. Геохімія ландшафтів : Навч. посіб. для студ. Київ, 2000.

О. Г. Голубцов

Аквамарин

Аквамарин — мінерал класу *силікатів*, різновид берилу зеленувато-блакитних тонів (назва у перекл. з лат. — «морська вода»), алюмосилікат берилію кільцевої правильної шестикутної структури ($\text{Be}_3\text{Al}_2\text{Si}_6\text{O}_{18}$). Походження: магматичне, інтрузивне. Утвор. у гранітних *пегматитах*, *грейзенах* і гідротермальних жилах. Хім. склад: оксиди берилію (14,1%), алюмінію (19%), кремнію (66,9%), домішки натрію, калію, літію, цезію, рубідію, заліза, ванадію, іноді хрому. Колір — світло-голубий, голубувато-зелений, зеленувато-синій або сіро-голубий залежно від родовища; від прозорого до непрозорого; блиск — скляний; спаяність — відсутня; злам — раковистий, нерівний; *сингонія* — гексагональна; твердість за шкалою твердості мінералів

Мооса — 7,5–8, щільність — 2,67–2,71. Окремі кристали сягають рекордних розмірів. Найбільший А. знайдено 1910 у Бразилії: важив 110 кг, мав 48 см у довжину і 42 см у діам. Родовища А. є численними: на о. Мадагаскар, у США, в М'янімі, Індії, Шрі-Ланці, ПАР, Танзанії, Аргентині, Китаї, Норвегії, Ірландії. Але найбільші камені видобувають у Бразилії та РФ. В Україні А. знаходили у *пегматитах* на Волині. Напівкоштовний камінь. Використовується у ювелірній справі.

Лит.: Самсонов Я. П., Туринге А. П. Самоцветы СССР. Москва, 1984.

Н. В. Вергельська

Акварель (італ. acquerello, від лат. aqua — вода) — барвники, що розчиняються водою і призначені для акварельного живопису, «водяні фарби». Для А. характерні тонко тертий пігмент і великий відсоток клейких речовин (здебільшого рослинний клей з домішкою меду, цукру, гліцерину). Існує тверда, напів'яка та м'яка акварель. А. називають також живопис акварельними фарбами переважно на папері, іноді на шовку, слонової кістці тощо. Часом до А. додають фарби, що робить її непрозорою, корпусною і наближає за властивостями до гуаші. А. відома з найдавніших часів. Нею оздоблювали папіруси у Стародавньому Єгипті, у суміші з гуашшю використовували давньогрец. майстри *вазонису*. А. правила за техніку для ілюстраторів середньовічних рукописних книг. Саме від червоної акварельної фарби «мініум» походить назва таких творів — *мініатюра*. Широко використовувалася А. у Китаї та Японії. У візант. мист-ві А. оздоблювали церк. книги. В 15–17 ст. А. брали переважно для розфарбовування *гравюр*, архіт. креслеників, ескізів картин та *фресок*. Важливою властивістю А. є прозорість і м'якість тонкого фарбового шару, крізь який просвічує колір основи. Техніка А. вимагає роботи алла прима, що не дає можливості суттєво доробляти і переробляти деталі. В А. поєднуються властивості живопису (багатство тону, побудова форми і простору кольором) і графіки (активна роль паперу в створенні зображення). Специфічними прийомами А. є розмиви й затюки, які забезпечують ефект рухливості й живої трепетності зображення. А. буває і монохромною: *сенія*, *бістр*, «чорна А.», *туш*. Виконується круглими м'якими пензлями, іноді пером або олівцем. Самостійні акварельні роботи з'являються в кін. 15 ст. у нім. художника А. Дюрера. Широко застосовується А. в пейзажному живописі з 2-ї пол. 18 ст., особливо в Англії, де 1805 виникло «Товариство живописців-акварелістів». Майстрами А. були П. Сендбі, Дж. Р. Козенс, Т. Гертін, С. Котмен, які малювали по зволоженому паперу. Тоді ж А. поширюється у Франції (Ж. О. Фрагонар, Ю. Робер). В Італії виникла манера густого багатшарового живопису на сухому папері, якому властиві різкі контрасти світла й тіні, кольору й білого паперу. В 19 ст. у техніці А. працювали Е. Делакруа, О. Дом'є, П. Гаварні у Франції, А. Менцель — в Німеччині, дальшого розвою набуває англ. школа А. (Р. Бонінгтон, В. Тернер). Пізніше до А. звертались представники неопресионізму (П. Сін'як), експресионізму (А. Матісс). У Росії А. набуває самостійного характеру в портретних мініатюрах (на слонової кістці, фарфорі або перламутрі), панорамно-топографіч. ландшафтах,